T.C.

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEOGONİ, KOZMOGONİ, ANTROPOGONİ VE ESKATOLOJİ AÇISINDAN TÜRK MİTOLOJİSİ VE İSLÂM DİNİ ARASINDAKİ BENZERLİKLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

GÖKSU GÖNER

TARİH ANABİLİM DALI

ANKARA, 2021

T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEOGONİ, KOZMOGONİ, ANTROPOGONİ VE ESKATOLOJİ AÇISINDAN TÜRK MİTOLOJİSİ VE İSLÂM DİNİ ARASINDAKİ BENZERLİKLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Göksu GÖNER

TARİH ANABİLİM DALI

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Salih YILMAZ

ANKARA, 2021

ONAY SAYFASI

Göksu GÖNER tarafından hazırlanan "Teogoni, Kozmogoni, Antropogoni ve Eskatoloji Açısından Türk Mitolojisi ve İslâm Dini Arasındaki Benzerlikler" adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Unvan Adı Soyadı	Kurumu	İmza
Prof. Dr. Salih YILMAZ	AYBÜ / SBE / Tarih	
Prof. Dr. Fatih ERKOÇOĞLU	AYBÜ / SBE / Tarih	
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU	HÜ / Edebiyat Fakültesi	

Tez Savunma Tarihi:

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olması için şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü Unvan, Ad ve Soyad

BEYAN

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasından yazımına kadar bütün aşamalarda patent ve telif haklarını ihlal edici etik dışı davranışımın olmadığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, tezde kullanılmış olan tüm bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi beyan ederim. Tarih:

İmza:

Adı SOYADI:

TEŞEKKÜR

Lisans eğitimimden bu yana her daim beni destekleyen, danıştığım konularda her zaman yardımcı olan, bana yol gösteren, tezimin ortaya çıkmasında destek ve önerilerini esirgemeyen kıymetli hocam Prof. Dr. Salih YILMAZ'a teşekkürlerimi sunarım. Hazırlanan tez hakkında önemli tavsiyelerde bulunan kıymetli hocam Prof. Dr. Fatih ERKOÇOĞLU'na teşekkürü borç bilirim. Tezimde kullandığım bazı kaynaklara ulaşımım konusunda bana yardımcı olan değerli dostlarım Eray KÖRPE'ye ve Ogün ERDOĞAN'a teşekkür ederim. Her zaman yanımda olan ve beni destekleyen aileme şükranlarımı sunarım.

ÖZET

Teogoni, Kozmogoni, Antropogoni ve Eskatoloji Açısından Türk Mitolojisi ve İslâm Dini Arasındaki Benzerlikler

Mitoloji kavramının temel konularından olan teogoni, kozmogoni, antropogoni ve eskatoloji mefhumları, ait oldukları toplumun düşünce yapısını ve inanç sistemini yansıtması bakımından önemlidir. Tarih boyunca Tanrı'nın vasıfları, kâinatın ve insanın yaradılışı, kişinin ölümü ve kıyamet gibi konular; insan zihnini meşgul eden düşünceler arasında yerini almıştır. Bu düşünceler zamanla toplumların mitlerini oluşturmuştur. Böylece mitoloji ve din sağlam köklerle birbirine bağlanmıştır. Araştırmanın temel konusu; teogoni, kozmogoni, antropogoni ve eskatoloji çerçevesinde eski Türk dini ve İslâm dini arasındaki benzerliklerdir. Türk mitolojisindeki Tanrı anlayışı büyük oranda İslâm dinindeki Allah inancına benzemektedir. Özellikle Tanrı'nın vasıfları konusunda Kök Tenğri'nin ve Allah'ın benzer sıfatlara sahip olduğu görülmektedir. Kozmogoni hususunda Türk mitolojisinde yer alan anlatıların, Ayet-i Kerîmeler ile benzerlikler gösterdiği dikkat edilmesi gereken bir durumdur. Kozmogoni alanında; başlangıçta evrenin durumu, göklerin ve yerin yaratılması, göğün katları, göğün direği, göğün biçimi gibi konularda, Türk mitolojisi ve İslâm dini arasındaki benzerlikler karşılaştırılmıştır. Kozmogoni sahasında olduğu gibi insanın yaradılışını inceleyen antropogoni alanında da Türk mitolojisine ait destanlar ile Kur'ân'da geçen ayetler ve İslâm dinine ait anlatılar arasında önemli benzerlikler söz konusudur. Antropogoni sahasında; insanın yaratılışı, kadının yaratılışı ve cennetten çıkarılış gibi konular İslâm dini ve Türk mitolojisi çerçevesinde benzerliklerin mukayese edildiği konular arasındadır. Evrenin, acunun ve insanın yok oluşunu irdeleyen eskatoloji sahasında da İslâm dini ve Türk mitolojisi arasında ciddi anlamda benzerlikler bulunduğu görülmektedir. Eskatoloji alanında; ölüm, ölümden sonraki hayat, tufan hadisesi, kıyamet anlatıları gibi konular Türk mitolojisi ve İslâm dini arasındaki benzerliklerin tespiti için mukayese edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Antropogoni, Eskatoloji, Kozmogoni, Teogoni, Türk Mitolojisi.

ABSTRACT

Similarities Between Turkish Mythology and Islamic Religion in Terms of Theogony, Cosmogony, Anthropogony and Eschatology

The concepts of theogony, cosmogony, anthropogony and eschatology, which are the main subjects of the concept of mythology, are important in terms of reflecting the mentality and belief system of the society they belong to. Throughout history, subjects such as the attributes of God, the creation of the universe and human, the death of the person and the apocalypse has taken its place among the thoughts that occupy the human mind. These thoughts have formed the myths of societies over time. Thus, mythology and religion are connected by strong roots. The main subject of the research is the similarities between the old Turkish religion and the religion of Islam within the framework of theogony, cosmogony, anthropogony and eschatology. The understanding of God in Turkish mythology is largely similar to the belief in Allah in Islam. It is seen that Kök Tenğri and Allah have similar attributes, especially regarding the attributes of God. It should be noted that the narratives in Turkish mythology about cosmogony show similarities with the verses in the Qur'an. In the field of cosmogony; the similarities between Turkish mythology and Islam religion were compared in subjects such as the beginning state of the universe, the creation of the heavens and the earth, the layers of the sky, the pillar of the sky, the shape of the sky. As in the field of cosmogony, there are important similarities between the epics of Turkish mythology and the verses of the Qur'an and the narratives of the Islamic religion in the field of anthropogony, which examines the creation of man. In the field of anthropogony; The subjects such as the creation of man, the creation of woman and the expulsion from heaven are among the subjects in which similarities are compared within the framework of Islam and Turkish mythology. It is seen that there are serious similarities between the religion of Islam and Turkish mythology in the field of eschatology, which examines the extinction of the universe, world and man. In the field of eschatology; Subjects such as death, life after death, flood and apocalypse narratives were compared to determine the similarities between Turkish mythology and Islam.

Keywords: Anthropogony, Cosmogony, Eschatology, Theogony, Turkish Mythology.

İÇİNDEKİLER

ÖZET i

ABSTRACT ii

İÇİNDEKİLER iii

KISALTMALAR LİSTESİ vi

1. GİRİŞ 1

1.1. Problemin Niteliği 1

1.2. Problemin Teması 2

1.3. Tezin Amacı 3

1.4. Tezin Önemi 4

1.5. Varsayımlar 5

1.6. Kapsam ve Sınırlılıklar 5

1.7. Kaynakların Kullanımı 5

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE 11

2.1. Mitoloji 11

2.2. Teogoni 14

2.3. Kozmogoni 14

2.4. Antropogoni 15

2.5. Eskatoloji 15

3. TÜRK MİTOLOJİSİNDE VE İSLÂM DİNİNDE TEOGONİ 16

3.1. Türk Mitolojisinde ve İslâm Dininde Tanrı Anlayışı 16

3.2. Eski Türk İnanç Sisteminde ve İslâm Dininde Tanrı'nın Benzer Sıfatları 24

3.2.1. Tanrı'nın Semâvî Niteliği 25

3.2.2. Tanrı'nın Birliği 28
3.2.3. Tanrı'nın Ezeli Olması 32
3.2.4. Tanrı'nın Gücünün Her Şeye Yetmesi 33
3.2.5. Tanrı'nın Her Şeyin Asıl Sahibi Olması 39
3.2.6. Tanrı'nın Yaratan Olması 42
3.2.7. Tanrı'nın Ebedi Olması 47
3.2.8. Tanrı'nın Koruyucu Olması 49
3.2.9. Mevlâ 57
4. TÜRK MİTOLOJİSİNDE VE İSLÂM DİNİNDE KOZMOGONİ 59
4.1. Kur'ân-ı Kerîm'de Kozmogoni İle Alakalı Kavramlar 59
4.2. Başlangıçta Evrenin Bir Bütün Olduğu Görüşü 61
4.3. Su Üzerinde Kâinatın Yaratılması 64
4.4. Göklerin ve Yerin Yaratılması 65
4.5. Göğün Katları 67
4.6. Göğün Direği 70
4.7. Gök Kubbe 73
5. TÜRK MİTOLOJİSİNDE VE İSLÂM DİNİNDE ANTROPOGONİ 75
5.1. İnsanın Yaratılması 75
5.2. Kadının Yaratılması 84
5.3. İlk Hata ve Cennetten Çıkarılma 87
6. TÜRK MİTOLOJİSİNDE VE İSLÂM DİNİNDE ESKATOLOJİ 91
6.1. Türk Mitolojisinde ve İslâm Dininde Ölüm 91
6.2. Cennet-Uçmak ve Cehennem-Tamu 96

6.2.1. Cennete veya Cehenneme Gidecek Kişiler 96
6.3. Türk Mitolojisinde ve İslâm Dininde Tufan Hadisesi 101
6.2. Türk Mitolojisinde ve İslâm Dininde Kıyamet Anlayışı 105
7. MATERYAL VE YÖNTEM 114
8. BULGULAR 118
8.1. Türklerde Tanrı Anlayışı 118
8.1. Allah'ın ve Kök Tenğri'nin Benzer Sıfatları 118
8.1. Kâinatın Yaradılışındaki Benzer Durumlar 119
8.1. İnsanın Yaradılışındaki Benzer Durumlar 120
8.1. Ölüm ve Ahiret Konusundaki Benzer Durumlar 121
8.1. Kıyamet Konusundaki Benzer Durumlar 121
9. SONUÇ ve ÖNERİLER 123
10. KAYNAKLAR 128

KISALTMALAR LİSTESİ

DİB: Diyanet İşleri Başkanlığı

DİYKB: Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı

DTCF: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi

ö.: Ölüm, vefat tarihi

TDK: Türk Dil Kurumu

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

TSTUAM: Türk Sanat Tarihi Uygulamaları ve Araştırmaları Merkezi

TTK: Türk Tarih Kurumu

t.y.: Tarih Yok

1. GİRİŞ

1.1. Problemin Niteliği

Tarih boyunca toplumların inançları ve mitolojik anlayışları birbirlerine tesir eden iki önemli unsur olmuştur. Bir kültür formu olan mit, bir ağacın tohumu olarak kabul edilirse; din o tohumun filizlenmesini sağlayan, ona hayat veren güneş, su ve topraktır. Ağacın gövdesi, dalları, yaprakları ve meyveleri ise bu iki kavramın ortaya çıkardığı, mitolojik öğelerdir. Yani toplumun düşünce yapısının ve kültürel değerlerinin oluşması mit ve din arasındaki ilişkiye, mitolojinin kökenine bağlıdır. Mitolojiden uzak gelişen bir toplum, mental açıdan geri kalmış demektir. Çünkü o toplum, tabiat ile iletişim kurmak ve doğaüstü olayları anlamak konusunda sınıfta kalacaktır.

Eski Türk dinini anlayabilmek için Türklerin mitolojik anlayışının iyi bilinmesi gerekmektedir. Nitekim Türk ulusununun geleneklerinde, göreneklerinde ve hayatları sırasında uyguladığı hemen hemen her eylemde mitolojinin etkisi görülmektedir. Bu bağlamda Türk mitolojisini iyi idrak etmek, eski Türklerin hayatını ve düşünce yapısını anlamak açısından elzemdir. Türk mitolojisinin A'dan Z'ye öğrenilmesi ile eski Türk dinini anlamak ve din içerisinde yapılan ayinleri, edilen alkışları, düzenlenen törenleri, Türklerin yaradılışa ve kâinata bakış açısını manalandırmak daha faydalı olacaktır.

Tez içerisinde Türk mitolojisi ve İslâm dininin mukayese edilmesi, iki farklı unsurun karşılaştırılması gibi görünse de mitoloji ve din arasındaki kuvvetli bağ, mitoloji ve dinin birbirinden ayrılamayacağını göstermektedir. Nitekim eski Türk dininde yer alan figürlerin, ritüellerin, alkışların vb. unsurların tamamı, Türk mitolojisinin konusu dâhilindedir. Türk destanlarında ve mitlerinde eski Türklerin dinine ait uygulamalar, durumlar ve unsurlar âşikar bir biçimde anlatılmaktadır. Ana kaynaklar arasında yer verebileceğimiz eski Türk yazıtları, kayaresimleri ve kurganlardan çıkan kalıntılar, mitolojide yer alan anlatıları doğrulamaktadır. Aynı şekilde birinci elden kaynak olarak kabul edebileceğimiz seyahatnamelerin ve döneminde yazılmış Bizans-Çin kaynaklarının;

eski Türk dinine yönelik verdiği bilgiler (Yuğ törenleri, ritüeller vb.) Türk mitolojisinde yer alan anlatılarla birebir örtüşmektedir. Ayrıca Wilhelm Radloff, Verbitsky, Jean-Paul Roux gibi yabancı Türkologların ve Abdulkadir İnan, Bahaeddin Ögel, Saadettin Yağmur Gömeç, Yaşar Çoruhlu gibi kıymetli tarihçilerimizin çalışmaları sonucunda ortaya konan araştırma eserler sayesinde, eski Türk dininin Türk mitolojisi ile bağlantısı daha iyi anlaşılmaktadır.

Çalışmanın ana hatlarını; teogoni, kozmogoni, antropogoni ve eskatoloji alanlarının oluşturması, dinin kökenlerine inmek açısından gerekli görülmüştür. Nitekim Tanrı'nın vasıfları, evrenin ve insanın yaradılışı, ölüm ve kıyamet gibi konular, hemen hemen her toplumun inancında yer alan süjeler arasındadır. Bu sebeple problem; Türk mitolojisi ve İslâm dininde yer alan teogoni, kozmogoni, antropogoni ve eskatoloji inançlarının benzer yönlerini ortaya çıkarmaktır. *Kur'ân-ı Kerîm*'de geçen ayetler, hadis-i şerifler ve İslâmî anlatılar ile Türk mitolojisinde bulunan inançları, destanları ve anlatıları karşılaştırarak Türklerin kâinatı iyi anladığının ve eski Türklerin teogoni, kozmogoni, antropogoni ve eskatoloji anlayışlarının, İslâm dinindeki anlatılara ve hatta *Kur'ân-ı Kerîm*'deki ayetlere yakın olduğunu ispatlamaktır. Bu benzerlikler tespit edildiğinde, Türkler arasında diğer dinlerden ziyade İslâm dinine geçişinin daha yaygın olmasının sebeplerinden birinin daha iyi anlaşılacağı düşünülmektedir. Bu çalışma ile Türklerin İslâmiyet'e geçiş süreciyle alakalı daha önceden yapılan çalışmaların yeniden değerlendirilip, daha kapsamlı çalışmalara ışık tutulması amaçlanmıştır.

Bugüne kadar yapılan akademik çalışmalar incelendiğinde Türk mitolojisi ve İslâm dini arasındaki benzerliklerin tespitine yeterince eğilim gösterilmediği saptanmıştır. Bu sebeple çalışmanın problemleri ve alt problemleri belirlenirken olabildiğince Türk mitolojisini, dolayısıyla eski Türk dinini anlamaya ve İslâm dini ile arasındaki benzerlikleri tespit etmeye yönelik problemler belirlenmiştir.

1.2. Problemin Teması

Çalışmanın ana problem cümlesi *"Teogoni, kozmogoni, antropogoni ve eskatoloji açısından Türk mitolojisi ve İslâm dini arasında benzerlik var mıdır?"* şeklinde tespit edilmiştir. Bu problem doğrultusunda aşağıdaki alt problemlere cevap aranacaktır:

- Türklerin Tanrı anlayışı nasıldır?
- Allah'ın sıfatları ve Kök Tenğri'nin sıfatları arasında benzer olanları nelerdir?
- Türk mitolojisine göre evrenin oluşumu ve İslâm dinine göre kâinatın yaradılışının benzer yönleri nelerdir?
- Türk mitolojisinde ve İslâm dininde kişioğlunun yaradılışına dair benzerlikler nelerdir?
- Türk mitolojisinde ve İslâm dininde ölüm konusundaki benzerlikler nelerdir?
- Türk mitolojisinde ve İslâm dininde ölümden sonraki hayatın benzer yönleri nelerdir?
- Türk mitolojisinde ve İslâm dininde kıyamet alametleri nelerdir ve kıyamet nasıl gerçekleşecektir?

1.3. Tezin Amacı

Araştırmanın amacı Türk mitolojisi ve İslâm dinini mukayese ederek; teogoni, kozmogoni, antropogoni ve eskatoloji alanındaki benzerlikleri tespit etmektir. Kur'ân-ı Kerîm'de bulunan ayetler, Allah'ın sözleri olduğu için kesin doğru olarak kabul edilmelidir. Bu bağlamda güdülen amaçlardan birisi de Türk mitolojisi ve İslâm dinindeki benzerlikleri göz önünde bulundurarak Türklerin kâinatı tüm gerçekliğiyle anlayıp anlayamadığı sonucuna ulaşmaktır. Bu çalışma ile Türklerin İslâmiyet'e geçiş süreciyle alakalı daha önceden yapılan çalışmaların yeniden değerlendirilip, daha kapsamlı çalışmalara ışık tutulması amaçlanmıştır.

Araştıma ile hedeflenen gayelerden bir diğeri ise Türk toplum ve kültür yapısını bozmakta olan sosyal bir problemin önüne set çekmektir. Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde, gençler arasında günden güne yaygınlaşan deizm görüşü, Türk toplumunun yapısını bozan ve kültürüne zarar veren bir düşüncedir. Sosyal medya platformlarından ve sokaktaki gençlerin bu konu hakkındaki konuşmalarından anlaşıldığı üzere; deizm görüşüne kaymakta olan Türk gençlerinin arkasına sığındığı bahane İslâm dininin bir Arap dini olduğu ve Arap kültürünü yansıttığı iddiasıdır. Bu hatalı görüş sebebiyle gençlerin

yanlış yollara saptığı tespit edilmiştir. Hâlbuki İslâm dininin evrensel bir din olduğu aşikârdır. Yapılan araştırma ile İslâm dini ile Türk mitolojisi arasında benzerliklerin olup olmadığı tespit edilerek, İslâm dininin Arap kültürünü yansıttığına dair iddiaların bir kısmına cevap verilmesi amaçlanmıştır. Günden güne yaygınlaşmakta olan deizm görüşünün ardına saklandığı surlardan birinin yıkılması bakımından, yapılan çalışmanın önemli bir adım olması hedeflenmiştir.

1.4. Tezin Önemi

Ülkemizde Türk mitolojisine yönelik önemli araştırmalar yapılmıştır. Özellikle Abdulkadir İnan, Yaşar Çoruhlu ve Saadettin Yağmur Gömeç'in eserlerinde; eski Türk dini ve İslâm dini arasında benzer yönlerin olduğu tespit edilmiştir. Ancak bu tespitler belli bölümler içerisinde, birkaç paragraf ile sınırlı kalmıştır. Türklerin İslâmiyet'e geçiş süreci üzerine çok sayıda çalışma olmasına rağmen eski Türk dini ve İslâm dini arasındaki benzerliklerin büyük bir kısmı göz ardı edilmiştir. Hâlbuki Türklerin İslâm dinine geçişi aşamasında iki inanç arasındaki benzerliklerin büyük bir etkisinin olduğu düşünülebilir. Eski Türk dinini anlayabilmek için, eski Türk dini ile ciddi ilişkisi bulunan Türk mitolojisini iyi anlamak gerekmektedir. Özellikle teogoni, kozmogoni, antropogoni ve eskatoloji alanındaki mitler, eski Türk dini hakkında ve eski Türklerin düşünce yapıları üzerine kıymetli bilgiler içermektedir. Bu bilgilerden yola çıkılarak eski Türklerin İslâmiyet'e geçiş sürecini hızlandıran unsurları daha detaylıca işlemek gerekmektedir.

Teogoni, kozmogoni, antropogoni ve eskatoloji alanında Türk mitolojisi ve İslâm dini arasındaki benzerlikler daha önce detaylıca irdelenmemiş bir konu olması hasebiyle, bilimsel açıdan alanda bulunan boşluğun giderilmesine katkı sağlayacaktır. Pratikte ise Türk mitolojisindeki ve İslâm dinindeki teogoni, kozmogoni, antropogoni ve eskatoloji inançlarını inceleyecek olan araştırmacılar için yeni bir kaynak vazifesi görecektir. Bu çalışma; eski Türklerin kâinata bakış açılarını görmek ve Türklerin İslâmiyet'e geçiş sürecini daha iyi anlamak babında önem arzetmektedir.

1.5. Varsayımlar

1. Çalışma sırasında irdelenen Türk destanlarının bazılarında, diğer dinlerden etkilenenler olduğu gibi, bu destanların içerisinde hala Türk düşünce yapısına özgü öğeler bulunduğu varsayılmaktadır.
2. Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan bazı ayetlerin meâl ve tefsirlerinde müfessirler arasında görüş ayrılığı olduğu için, böyle bir durumla karşılaşılan kısımlarda her iki görüş de verilerek yorumlanmıştır. Böylece anlam karışıklığının giderildiği düşünülmüştür.

1.6. Kapsam ve Sınırlılıklar

Çalışma iki inanç arasındaki farklılıklardan ziyade benzerliklere odaklandığı için teogoni, kozmogoni, antropogoni ve eskatoloji açısından Türk mitolojisi ve İslâm dini arasındaki benzerlikleri kapsamaktadır. Teogoni, kozmogoni, antropogoni ve eskatoloji alanlarının dışında herhangi bir benzerliğe yer verilmemiştir.

Araştırmanın yapıldığı tarih aralığında Covid-19 salgını devam ettiği için kaynaklara ulaşım konusunda sıkıntılar yaşanmıştır. Kronik rahatsızlığımızdan dolayı bu süreçte dışarıya çıkma imkânımız kısıtlı olduğu için kütüphane kullanımı pek mümkün olmamıştır. Ekonomik imkânımız el verdiğince kaynakları satın alma yoluna gidilmiş ve ulaşabildiğimiz her kaynak irdelenerek, çalışmaya fayda sağlayacağı düşünülen kısımları araştırmaya dâhil edilmiştir.

1.7. Kaynakların Kullanımı

Tez içerisinde faydalanılan kaynaklardan biri *Kur'ân-ı Kerîm*'dir. *Kur'ân-ı Kerîm*'de yer alan ayetler, Allah'ın sözleri olduğu için çalışmanın merkezinde yer almaktadır. Nitekim Türk mitolojisi ve İslâm dini arasında benzerlik olup olmadığı tespit edilirken *Kur'ân-ı Kerîm*'deki ayetlere göre elde edilen bulgular değerlendirilmiştir. Meâllere

bakılırken iki farklı Kur'ân meâli esas alınmıştır. Bunlardan ilki Diyanet'in ayırdığı bütçe ile on iki yıllık (1926-1938) bir çalışma sonucu tamamlanan Elmalılı Muhammed Hamdi Yâzır'ın (ö. 1942) hazırlamış olduğu *Muhtasar Hak Dini Kur'ân Dili Meâl Tefsir* adlı meâl ve tefsir çalışmasıdır. İkincisi ise Türkiye Diyanet Vakfı tarafından hazırlanan ve 2019 senesinde üçüncüsü basılan *Kur'ân-ı Kerîm Açıklamalı Meâli* isimli çalışmadır. *Kur'ân-ı Kerîm Açıklamalı Meâli* adlı eseri hazırlayan müellifler arasında; Hayrettin Karaman, Ali Özek, İbrahim Kâfi Dönmez, Mustafa Çağrıcı, Sadrettin Gümüş ve Ali Turgut yer almaktadır. Sözü edilen meâl çalışması; tezin üçüncü, dördüncü, beşinci ve altıncı bölümlerinde kullanılmıştır.

Tezde faydalanılan bir diğer kaynak ise Mevdûdî (ö. 1979) tarafından hazırlanan *Tefhîmu'l-Kur'ân* adlı tefsir çalışmasıdır. Kur'ân'ı serbest bir yöntem takip ederek anlaşılır bir dille aktaran Mevdûdî, 1942 senesinden itibaret yayımlamaya başladığı Kur'ân tefsirini 1972'de tamamlamıştır (Ahmad, 2004: 435). Mevdûdî'nin hazırlamış olduğu tefsîr çalışması, meâllerde tam olarak anlayamadığımız konulara ışık tutmuştur. Tezin dördüncü ve beşinci bölümlerinde *Tefhîmu'l-Kur'ân*'dan istifade edilmiştir.

Tez içerisinde kullanılan kaynaklardan biri de Türklerin İslâmiyet'e geçiş döneminin önemli eserlerinden biri olan Yûsuf Has Hâcib tarafından kaleme alınmış *Kutadgu Bilig* isimli eserdir. Karahanlılar döneminde yazılan *Kutadgu Bilig,* 1069-1070 tarihinde Karahanlılar'ın hükümdarı Süleyman Arslan Hakan oğlu Tamgaç Uluğ Buğra Han'a (ö. 496/1103) sunulmuştur. "Mesut olma bilgisi" anlamına gelen *Kutadgu Bilig* adlı eser, çalışma içerisinde yer alan Kök Tenğri'nin sıfatlarının doğrulanmasında önemli bir rol oynamıştır. Nitekim Kök Tenğri için yazıtlarda, kam dualarında ve destanlarda kullanılan bazı tabirlerin, *Kutadgu Bilig* içerisinde Allah için kullanıldığı görülmüştür. Tezde Yaşar Çağbayır'ın tercümesi kullanılmış ve tezin üçüncü bölümünde eserden faydalanılmıştır.

Tez içerisinde faydalanılan kaynaklardan bir diğeri ise 1659 tarihinde tamamlanan, Ebülgazi Bahadır Han'ın (ö. 1663) *Şecere-i Terâkime* adlı eseridir. Tezde Muharrem Ergin tarafından Türkiye Türkçesi'ne tercüme edilmiş baskısından istifade edilmiştir. Sade bir Türkçe ile kaleme alınan eserden, Hz. Âdem'in yaratılışı ile alakalı bölüm çalışmaya dâhil edilmiştir. Tezin beşinci bölümünde eserden istifade edilmiştir.

Türkiye Diyanet Vakfı tarafından hazırlanan *İslâm Ansiklopedisi* ve *Temel İslâm Ansiklopedisi* isimli kıymetli eserlerden, araştırma sırasında çok fazla fayda sağlanmıştır.

Ansiklopedilerden, tezin üçüncü, dördüncü, beşinci ve altıncı bölümlerinde istifade edilmiştir.

Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanan *Hadislerle İslâm* adlı eserden, hadislere ulaşılarak, tezin muhtelif bölümlerinde kullanılmıştır.

İslâm tarihi alanında önemli çalışmalarıyla bilinen İbrahim Sarıçam'ın *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı* isimli eseri, faydalandığımız araştırma eserler arasındadır. Editörlüğünü Eyüp Baş'ın yaptığı *İslâm Tarihi El Kitabı* adlı eserde yer alan ve İbrahim Sarıçam tarafından kaleme alınan *Hz. Peygamber Dönemi* başlıklı ikinci bölüm, tezimizde istifade ettiğimiz kaynaklardandır. Sabri Hizmetli'nin *İslâm Tarihi* isimli eseri de yine İslâm dinini irdelerken kullandığımız araştırma eserlerdendir. İslâm tarihi ile alakalı bu eserlerden, tezin üçüncü bölümünde istifade edilmiştir.

Seyahatnameler, çalışmamıza değer katan eserler arasındadır. Ramazan Şeşen tarafından Türk diline tercüme edilip hazırlanan *İbn Fadlan Seyahatnamesi* ile Türklerin Tanrı anlayışına dair mühim verilere ulaşılmıştır. İbn Fadlan, *er-Rihle* isimli eserinde, 309-310/921-922 tarihinde İtil Bulgarlarına elçilik heyeti ile beraber giderken yaşadığı hatıralarını anlatmaktadır. Eserden, dönemin Oğuz Türkleri, Bulgar Türkleri ve Rusları hakkında bilgi edinmek mümkündür. *İbn Fadlan Seyahatnamesi* isimli eserden, eski Türklerin Tanrı anlayışına dair bilgiler elde edilerek, tezin üçüncü bölümünde faydalanılmıştır. Marco Polo, Plano Carpini ve Keşiş Matthew Paris gibi seyyahların notlarına ise araştırma makalelerinde yer alan alıntılar vasıtasıyla ulaşılmıştır.

Mircea Eliade'nin *Mitlerin Özellikleri* isimli eserinden, mit ve mitolojinin özelliklerini anlayabilmek adına faydalanılmıştır. Sema Rıfat tarafından Türk diline tercüme edilen Eliade'nin eserinden, tezin ikinci bölümünde istifade edilmiştir.

Çalışmada yer alan eski Türkçe kelimelerin ve kavramların bilinmesi açısından Türklerin önemli iki sözlüğü olan; Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lugâti't-Türk* ve Şemseddin Sâmî'nin (ö. 1904) *Kâmûs-ı Türkî* adlı lügatlarından faydalanılmıştır. Ayrıca çalışmada bulunan kavramların manalarının iyi idrak edilmesi için *TDK Sözlüğü*, *Oxford Ansiklopedik Sözlüğü* ve *Longman Dictionary of Contemporary English* gibi modern sözlükler de kullanılmıştır.

Tezde faydalanılan ve ansiklopedi özelliği gösteren sözlüklerden birisi de Celal Beydili tarafından hazırlanan *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük* isimli eserdir. Kitabın

içerisinde A'dan Z'ye Türk mitolojisi ile alakalı terimler yer almaktadır. Tezin ikinci ve üçüncü bölümlerinde eserden faydalanılmıştır.

Eski Türk yazıtları, çalışmamız için önem arz etmektedir. Saha gezme imkânımız olmadığı için eski Türk yazıtlarını okurken, Hüseyin Namık Orkun tarafından hazırlanan *Eski Türk Yazıtları* isimli eserinden istifade edilmiştir. Eserde yer alan kitabe tercümelerinin doğruluğundan emin olmak için Muharrem Ergin'in *Orhun Abideleri* isimli eseri ile Hüseyin Namık Orkun'un tercümeleri karşılaştırılmış ve hatalı ya da eksik olan çeviriler iki eser karşılaştırılarak düzenlenmiştir. Tezin içerisinde yer alan üçüncü ve altıncı bölümde kitabelerden çokça faydalanılmıştır.

Tezde istifade edilen eserler arasında tahmini 930 senesinde kaleme alındığı düşünülen Uygur Türklerine ait, Kök Türk alfabesi ile yazılmış *Irk Bitig* isimli eser yer almaktadır. *Irk Bitig*'in bir fal kitabı olduğu yönünde görüşler olsa da içerisinde yer alan ırklarda, eski Türk dinine dair kıymetli bilgiler bulunmaktadır. Sevda Beytaş tarafından tercüme edilmiş *Irk Bitig*'den, tezin üçüncü bölümünde faydalanılmıştır.

Tezde faydalanılan bir diğer eser ise Muharrem Ergin tarafından hazırlanan *Dede Korkut Kitabı* adlı eserdir. Kitabın içerisinde yer alan *Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Destanı*'ndan kesitler alınarak tezin üçüncü bölümünde kullanılmıştır.

A.V. Anohin tarafından kaleme alınan *Altay Şamanlığına Ait Materyaller* isimli araştırma eserde; kutsal ruhlar, insanın ve dünyanın yaratılışı, ayinler, ritüeller, kamların soy ağaçları, öbür dünya gibi bilgiler yer almaktadır. Zekeriya Karadavut tarafından Türk diline tercüme edilen eserden, tezin altıncı bölümünde istifade edilmiştir.

Türk mitolojisi alanındaki çalışmaları ile bilinen Yaşar Çoruhlu'nun eserleri de tezimize ışık tutmuştur. Yaşar Çoruhlu tarafından kaleme alınan ve 1999 senesinde basılan *Türk Mitolojisinin ABC'si* isimli eserden tezin üçüncü bölümünde faydalanılmıştır. Yazarın *Türk Mitolojisinin Ana Hatları* isimli eserinden ise tezin üçüncü, dördüncü, beşinci ve altıncı bölümlerinde istifade edilmiştir. Müellifin *Türk Mitolojisinin Kısa Tarihi* adlı eserinden ise tezin ikinci ve altıncı bölümlerinde faydalanılmıştır. Genel itibariyle Yaşar Çoruhlu'nun eserlerinden, Türk mitolojisinde yer alan kutsal ruhların vazifeleri, evrenin tasarımı, ölüm, kıyamet gibi konularda faydalanılmıştır.

Eski Türklere ait destanlara ulaşma konusunda araştırma eserlerden istifade edilmiştir. Özellikle Bahaeddin Ögel'in iki ciltten oluşan *Türk Mitolojisi* adlı eseri bu

konuda çok yardımcı olmuştur. Bahaeddin Ögel'in *Türk Mitolojisi* isimli eserinden, tezin neredeyse her alanında faydalanılmıştır. Ayrıca Wilhelm Radloff'un *Sibirya'dan I-II* isimli eserlerinden, Bilgehan Atsız Gökdağ ve Kemal Üçüncü'nün beraber hazırladığı *Başlangıçtan Günümüze Türk Destanları* adlı eserinden konumuz çerçevesinde kullanabileceğimiz Türk destanlarına ulaşılmıştır. Tezin muhtelif bölümlerinde, adı geçen eserlerden istifade edilmiştir.

Tezde kullanılan araştırma eserlerden biri de Timur Kocaoğlu'nun editörlüğünde hazırlanan *Türk Söz ile Kültür Varlıklarının İzinde* adlı eserdir. Kitabın içerisinde yer alan, Türk halk bilimi alanında önemli çalışmaları bulunan Özkul Çobanoğlu tarafından kaleme alınmış *Türk Mitolojisinde Anaerkil Dönem Üzerine Tespitler* başlıklı bölümden, tezin beşinci bölümünde istifade edilmiştir. *Türk Edebiyatının Mitolojik Kaynakları* isimli eserde yer alan ve Özkul Çobanoğlu tarafından yazılmış *Türk Mitolojisinin Kültleri ve Türk Dünyasındaki Çeşitlenmeleri* başlıklı bölümden ise tezin üçüncü bölümünde faydalanılmıştır. Özkul Çobanoğlu'nun *Türk Mitolojisinin Kültleri ve Türk Dünyasındaki Çeşitlenmeleri* başlıklı çalışmasında Türk mitolojisindeki kutsal ruhlar hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır.

Saadettin Yağmur Gömeç'in *Şamanizm ve Eski Türk Dini* adlı eserinde Şamanizm ve eski Türk dininin birbirinden farklı şeyler olduğu anlatılmaktadır. Yazarın bu eserinde, eski Türk inanç sistemi ve İslâm dini arasında bulunan bazı benzerliklere de yer verilmiştir. Özellikle eserde yer alan kıyamet mitleri hakkındaki bilgilerden faydalanılmıştır. Saadettin Yağmur Gömeç'in *Eski Türk Dininin Temel Özellikleri* isimli makalesi de araştırmada kullanılmıştır. Saadettin Yağmur Gömeç'in her iki çalışmasından da tezin üçüncü ve altıncı bölümlerde istifade edilmiştir.

Tezde faydalanılan eserlerden birisi de Ziya Gökalp'in (ö. 1924) 1923'te kaleme aldığı *Türk Töresi* isimli eseridir. Türk mitolojisi ve geleneklerimiz arasında bağlantı kuran Gökalp'in eserinde yer alan kutsal ruhlar hakkındaki bilgilerden istifade edilerek, tezin üçüncü bölümünde faydalanılmıştır.

Tezin üçüncü bölümünde faydalanılan eserler arasında Türklerde bilgi ve bilgelik anlayışı üzerine hazırlanmış çalışmalardan, Salih Yılmaz'ın *Türk Mitolojisinde Bilgelik Kavramı* isimli bildirisi ve *Türk Eğitim Tarihi* isimli eserin içerisinde yer alan, Hasan Işık tarafından kaleme alınmış *İlk Türk Devletlerinde Eğitim* başlıklı kitap bölümü yer almaktadır.

Abdülkadir İnan'ın *Eski Türk Dini Tarihi* ve *Eski Türklerde ve Folklorda <<Ant>>* isimli çalışmaları, Jean-Paul Roux'un *Eski Türk Mitolojisi* ve *Moğol İmparatorluğu Tarihi* adlı eserleri ve Ahmet Taşağıl'ın *Kök Tengri'nin Çocukları* isimli eseri tezde faydalanılan araştırma eserler arasındadır. Akedil Toyşanulı'nın *Türk-Moğol Mitolojisi* adlı eseri, Murat Uraz'ın *Türk Mitolojisi* isimli kitabı ve İbrahim Kafesoğlu'nun *Türk Millî Kültürü* adlı eseri tezde istifade edilen araştırma eserlerdendir. Adı geçen çalışmalardan eski Türk dinine dair izler aranmış ve ilgili konular teze dâhil edilmiştir.

Tez içerisinde; teogoni, kozmogoni, antropogoni ve eskatoloji sahalarının konularına değinen Türk mitolojisi ve İslâm dini ile alakalı yayınlanmış makalelerden de istifade edilmiştir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bir araştırmaya başlamadan önce, çalışılmak istenen konunun belirlenmesi kadar kavramların bilinmesi de önem arz etmektedir. Ele alınan konunun daha iyi anlaşılabilmesi için konu ile alakalı kavramların manalarının bilinmesi gereklidir. Mitoloji ve din alanında yapılan "*Teogoni, Kozmogoni, Antropogoni ve Eskatoloji Açısından Türk Mitolojisi ve İslâm Dini Arasındaki Benzerlikler"* başlıklı çalışmada, mitoloji ve din kavramları arasındaki ilişkinin idrak edilmesi, çalışmanın içeriğinin anlaşılabilirliği açısından önem arzetmektedir. Bu başlık altında, ilk olarak *"Mitoloji nedir?"* sorusunun cevabı aranacaktır. Daha sonra çalışmanın içeriğini oluşturan teogoni, kozmogoni, antropogoni ve eskatoloji kavramlarının manaları ele alınacaktır.

2.1. Mitoloji

Mitoloji sözcüğü, Grek dilinde öykü, masal ve destan anlamına gelen "mythos" kelimesi ile söz, bilgi manasına gelen "logos" sözcüğünün birleşiminden türemiştir (Kaleli, 1996: 15). Bu durumda mitoloji kelimesi, en basit anlamıyla "mitler bilgisi" manasına gelmektedir. Türkçesi söylencebilim olan mitoloji kavramı, Türk Dil Kurumu tarafından, *"mitlerin doğuşlarını, anlamlarını yorumlayan, inceleyen bilim"* biçiminde açıklanmıştır ("Mitoloji," 2021).

Kelimenin kökeni olan mit (myth) sözcüğünün üzerinde durulduğunda, genel itibariyle mitlerin gerçek dışı olarak kabul edildiği görülmektedir. Nitekim Eflâtun (M.Ö. 427-347), mitleri *"gerçekle ilişkisiz, uydurma masallar"* olarak tanımlarken; Herodot (M.Ö. 484-425?), mitler için *"tarihi değeri olmayan, güvenilmez sözler"* biçiminde bir açıklama yapmıştır (Erhat, 1996: 5). Herodot ve Eflâtun'un miti bu şekilde tanımlamasında Eski Yunan'da polisler (şehir devletleri) arasında dolanarak mitleri anlatan rhapsodosların etkisinin olduğu düşünülebilir. Nitekim rhapsodosların anlatmış olduğu mitlerin zamanla değişikliğe uğradığı ve mitsel özlerini kaybettiği düşünülürse, Herodot ve Eflâtun'un mitlere olan yaklaşımı daha iyi anlaşılabilir (Eliade, 2001: 14).

Güncel sözlüklerde mit kelimesinin manası, Eflâtun ve Herodot'un düşüncelerine benzer biçimde ifade edilmektedir. Oxford sözlüğünde "myth" kelimesinin manası, *"Mit, geleneksel olarak yayılan ya da toplumun hayal gücü etkisiyle biçim değiştiren, tanrı, tanrıça, evrenin doğuşu ile ilgili imgesel, alegorik bir anlatımı olan halk öyküsü, mitos, efsane, söylence; hayali varlık; uydurma şey, masal,"* biçimindedir (Eagle & Coulson, 1985: 1127). Longman sözlüğünde ise "myth" kelimesinin anlamı, *"Pek çok insanın inandığı, fakat doğru olmayan fikir ya da hikâye,"* olarak yer almaktadır (Mayor, 2011: 1154). Günümüzde mitler hakkındaki bu tanımlamanın, Herodot ve Eflâtun'un etkisinde devam ettiği varsayılabilir. Ancak mitlerin bu şekilde tanımlanması, Tanrı'nın varlığı, kâinatın tasavvuru, insanın yaradılışı ve ölüm gibi gerçekliklerin göz ardı edilmesi manasına gelmektedir ki bu durum yanlış bir düşüncedir. Ayrıca mitolojik kültürün köktenci temeli olan mit, antik çağlardan beri toplumlarda hâkim olan kültürel bir şekil olması hasebiyle, uygarlıkların kültürel temelini oluşturmaktadır. Miti olmayan bir medeniyetin düşünülmesi, onu tüm değerlerden mahrum etmek manasına gelmektedir (Beydili, 2015: 371-372). Yani mit, toplumların kültürünün temelinde yer alması bakımından da gerçeklikle bağdaştırılabilir.

Dinler tarihi alanında çeşitli çalışmaları bulunan Mircea Eliade'nin mit tanımı, bu kavramın öneminin açıklaması bakımından mühimdir. Mircea Eliade, mit kavramının tanımını yaparken genel itibariyle beş nokta üzerinde durmuştur. Eliade'nin tanımının daha iyi anlaşılabilmesi için her maddenin sonunda Türk mitolojisinden örnekler vermek yerinde olacaktır.

Mircea Eliade'nin tanımında ilk madde, mitin doğaüstü varlıkların eylemlerinin öyküsünü oluşturduğu yönündedir (Eliade, 2001: 28). Altay Türklerine ait Yaradılış Destanı'nda; Ülgen, Ak-Ene ve Erlik gibi isimler doğaüstü varlıklara örnektir. Yine bunların yaptığı faaliyetlerin destan biçiminde anlatılması Eliade'nin tanımına uygundur.

İkinci olarak Eliade, bu öykünün gerçek ve kutsal olduğunu belirtmiştir (Eliade, 2001: 28). Türk Yaradılış Destanı'nda olduğu gibi yaratıcı bir Tanrı'nın varlığı ve kâinatı yarattığı kesindir. Bu durum gerçeklikle ilgilidir. Tanrı'nın kâinatı yaratması gerçek olduğu gibi kutsaldır. Aynı şekilde dinlerde de Tanrı'nın evreni yarattığı açıklanmaktadır. Mesela İslâm dininde kâinatın Allah tarafından yaratıldığı bilgisi mevcuttur. Bu durumda mit ve din arasındaki ilişki açığa çıkmaktadır. Celal Beydili'ye göre mit genel itibariyle, bir kültür biçimi olarak, mitoloji ise bir bilim olarak dinden ayrılamaz. Bunun sebebi toplumların

gelişiminin ilk çağlarında, mitoloji ve dinin birlikte yoğrulup, etnik-kültürel düşüncenin mayasını oluşturmasıdır. Eski toplumlar kült sistemine bağlı olduğu için her bir mitin içerisinde dini bir tohum bulunmaktadır. Mit ve dinin birbirinden ayrılması halinde, mitolojik düşünceyle yaşayan bir medeniyetin ruh hayatını anlama olanağı ortadan kalkacaktır (Beydili, 2015: 376-377).

Eliade'nin mit tanımında belirttiği üçüncü nitelik; mitin her daim yaradılışla bir ilgisinin bulunduğu yönündedir. Ona göre bir şeyin hayata nasıl başladığını ya da bir kurumun, bir davranışın, bir çalışma biçiminin nasıl yaratılmış olduğunu anlatması bakımından mitler, insana özgü her eylemin örnek tiplerini oluşturmaktadır (Eliade, 2001: 28). Türk yaradılış destanlarının farklı nüshalarında bulunan, çeşitli kuşların fıtratlarına göre hareket etmeleri bu tanıma uymaktadır. İnsanın yaratılması ile ilgili mitlerde de bu tanıma örnek olabilecek anlatılar mevcuttur. Yaratılan ilk erkek ve kadının, Tanrı'nın yasakladığı yemişlere başta yanaşmayıp, şeytanın onları kandırması sonucu yasaklı yemişten yemeleri bu tanıma verilebilecek başka bir örnektir. Mesela insanın kötülük yapması, Türk mitlerinde yer alan, şeytanın tükürüğüyle insanı kirletmesi sonucuna bağlanmıştır. Yani canlıların her eyleminin yaradılışla bir ilgisi vardır.

Eliade'nin mit tanımında değindiği dördüncü nokta; miti bilen insanın nesnelerin kökenini de bilmesiyle alakalıdır. Bu sebeple insan, nesnelere egemen olmayı ve onları istediği gibi yönlendirip kullanmayı başarabilmektedir (Eliade, 2001: 28). Türk mitolojisinde yer alan ateş kültü bu tanıma örnek olarak gösterilebilir. Zira insan yanabilecek maddeler ile ateşi yakabilmekte ve onu kontrol edebilmektedir. Ateşi körükleyip kuvvetlendirebileceği gibi, odu zayıflatmak için de eylemlerde bulunabilmektedir. Ateşi kullanarak ısınmayı, yiyeceğini pişirmeyi başarabilmektedir. Ayrıca ateşin temizleyici özelliğini bildiği için ona saygı göstermektedir. Bazı ritüellerin kökeninin hangi inanıştan, hangi kültürden geldiği de bu maddeden anlaşılmaktadır.

Son olarak Eliade; insanın, miti yeniden anımsatılan ve gerçekleşme aşamasına getirilen olayların kutsal, çoşku verici gücünün etkisine girmek anlamında yaşadığını dile getirmiştir (Eliade, 2001: 28). Bu duruma Isıah Töreni, Ergenekon Bayramı gibi kutlamalar örnek olarak gösterilebilir. Nitekim bu törenlerin temelinde Türk mitolojisinden unsurlar yer almaktadır. Törenlerde insanlar, mitleri anımsayarak coşku içerisinde hem alkış edip hem de sözlü olarak anlatılan o destanları bir nevi tekrar yaşamaktadır.

Konuları itibariyle mitler, beş ana grupta incelenebilir. Bu gruplardan biri maddenin kökenini ve ilk olarak nasıl ortaya çıktığını ele alan etiyoloji sahasıdır (Sarı, 2008). Ancak etiyoloji kavramı araştırmanın kapsamının dışında kaldığı için çalışmaya dâhil edilmemiştir. Geriye kalan dördü ise çalışmanın da içerisinde yer alan teogoni, kozmogoni, antropogoni ve eskatoloji alanlarıdır.

2.2. Teogoni

Eski Yunancada Tanrı manasına gelen "Theos" ve doğum, oluş gibi anlamlar taşıyan "goneia" kelimelerinden türemiş olan "teogoni" mefhumunun sözlük anlamı *"Tanrıdoğum"* ve *"Tanrıtasarım"* olarak belirtilmektedir ("Teogoni," 2021). Teogoni alanının incelediği konular arasında; tanrıların ortaya çıkışı, yaptıkları işler, insanla ilişkileri, gidiş ve geri dönüş konuları yer almaktadır (Çoruhlu, 2019: 14).

2.3. Kozmogoni

Grekçe düzen manasına gelen "kozmos" ve sezgi ile elde edilen bilgi anlamına gelen "Gnosis" sözcüklerinin birleşiminden türemiş olan "kozmogoni" kelimesi, evrenin ve evrende görülen düzenin sezgisel oluşumunu belirtmektedir (Berkmen, 2021). Longman sözlüğünde "cosmogony*"* sözcüğünün manası *"kâinatın kökeni"* biçimindedir (Mayor, 2011: 381). Türk Dil Kurumu ise "kozmogoni*"* kelimesini *"evren doğumu"* olarak açıklamıştır ("Kozmogoni," 2021). Bahaeddin Ögel'e göre kozmogoni, tüm acun ve kâinatın yaratılmasıyla alakalı kuramlar ve fikirlerdir (Ögel, 2014, C.1: 464). Yani kısaca kozmogoni; evrenin ve acunun yaratılmasını incelemektedir.

2.4. Antropogoni

Antropogoni kelimesi; Grek dilinde birey, insan gibi anlamlara gelen "anthro" ve sezgi ile elde edilen bilgi anlamına gelen "gnosis" kelimelerinin birleşiminden türemiştir ("Anthro," 2021). Türk Dil Kurumu'na göre "antropoloji" sözcüğünün anlamı, *"İnsanın kökenini, evrimini, biyolojik özelliklerini, toplumsal ve kültürel yönlerini inceleyen bilim, insan bilimi,"* biçimindedir ("Antropoloji", 2021). Longman'ın çağdaş İngilizce sözlüğünde ise "anthropology" kelimesinin manası, *"İnsanların, toplumlarının, kültürlerinin bilimsel çalışması,"* olarak açıklanmıştır (Mayor, 2011: 61). Yani antropogoni; kişinin yaratılışını ve toplumların oluşumunu incelemektedir.

2.5. Eskatoloji

Yunan kökenli bir sözcük olan "eskatologya" kelimesinin anlamı, *"İnsanın ve dünyanın sonunu, öbür dünyayı anlatmaya çalışan tanrı bilimi kolu,"* biçiminde Türk Dil Kurumu tarafından açıklanmıştır ("Eskatologya," 2021). Jean-Paul Roux, eskatoloji mefhumunu, *"Öbür dünya bilgisi,"* şeklinde özetlemiştir (Roux, 2017: 70). Celal Beydili tarafından kaleme alınan *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlüğü'nde* ise kelimenin manası, *"Dünyanın sonu,"* biçiminde açıklanmıştır (Beydili, 2015: 203). Yani eskatoloji; kâinatın, acunun ve kişinin yok oluşunu, kıyameti incelemektedir.

3. TÜRK MİTOLOJİSİNDE VE İSLÂM DİNİNDE TEOGONİ

3.1. Türk Mitolojisinde ve İslâm Dininde Tanrı Anlayışı

İslâm dini ve Türk mitolojisi arasındaki benzerlikler göz önüne alındığında, Türk toplumları arasında diğer dinlere nazaran İslâm dininin daha fazla yayılması ve Türk budunlarının büyük bir çoğunluğu tarafından İslâmiyet'in benimsenmesinin sebeplerinden biri daha iyi anlaşılmaktadır. İslam dininde çok tanrılı görüş reddedilip, tek ilah olan Allah'a inanılıp iman edildiği gibi; eski Türklerde de tek yaratıcı olan Kök Tenğri'ye inanılmış ve iman edilmiştir. Türk mitolojisi ve İslâm dini arasındaki Tanrı anlayışına dair benzerlikleri mukayese etmeden önce Türk inanç sistemindeki Tenğri anlayışını irdelemek yerinde olacaktır.

Kök Tenğri dini; paganizmden uzak, monoteist bir yapıdadır. Eski Türk inancının temelinde her şeyin yaratıcısı olan tek bir Tanrı vardır. Kök Tenğri[1] olarak anılan ve tam iktidar sahibi olan yaratıcı, en yüksek varlık olarak inancın merkezinde yer almaktadır. (Kafesoğlu, 2015: 295). Semâvî nitelik taşıyan Kök Tenğri bazen gökle özdeşleştirilmekle beraber, kâinatın gökte oturan yaratıcısı olarak da algılanmıştır (Çoruhlu, 2017: 22). Kök Tenğri'nin evreni yarattıktan sonra göğe çekilip acunu unuttuğu düşünülmemelidir. Nitekim yeryüzündeki siyasi ve toplumsal düzeni takip eden Kök Tenğri, gerektiğinde yeryüzünde yaşayanları cezalandırmaktadır (Çobanoğlu, 2011: 63).

Esasında üç temel nokta üzerinde toplanan Türk inanç sisteminin en tepesinde Kök Tenğri inancı yer almaktadır. İkincisi tabiat kuvvetlerine inanma yani yer-sub kültüdür. Üçüncüsü ise atalara saygı ve ölmüş büyükleri ululama inancını içeren Atalar kültüdür[2] (Taşağıl, 2015: 84). Jean-Paul Roux, Wilhelm Radloff gibi Türk Tarihi alanında önemli çalışmaları bulunan Türkolog araştırmacılar, bu üç nokta üzerinden yola çıkarak, eski Türk dininin politeist bir yapıya sahip olduğunu öne sürmektedir. Tabii bu kanıya varmalarında; eski Türklere ait kam dualarında, sözlü kültürde, kaya yazılarında ve kitabelerde yer alan "Tenğri" kelimesinin kullanımının etkili olduğu söylenebilir. Nitekim Türk topraklarından

[1] Kök Tenğri, Türk mitolojisinin temelini oluşturmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Türk mitolojisi ve eski Türk dini arasındaki bağ daha iyi anlaşılmaktadır. Daha fazla bilgi için bkz. (Yılmaz, 2014).
[2] Atalar Kültü, toplum içerisindeki kudretli kişilerin, öldükten sonra da ailelerini ve toplumlarını korumaya devam ettikleri inancına dayanmaktadır (Yılmaz, 2014: 235).

geçen seyyahların seyahatnamelerinde bulunan anlatılarda ve Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lugâti't-Türk* adlı eserinde Tenğri sözcüğünün kullanımıyla ilgili benzer yanılgılar yer almaktadır. Örneğin Abbâsî Halifesi Muktedir Billah tarafından İtil Bulgarlarına gönderilen elçilik heyetinde yer alan X. yüzyıl seyyahlarından İbn Fadlân, yolculuk sırasında kaleme aldığı hatıratlarında Oğuz Türklerinin ülkesinden geçerken işittiği "Tanrı" kelimesini, *el-Rihle (Seyahatnâme)* adlı eserinde şöyle anlatmaktadır;

"Yolunu şaşırmış eşekler gibi bir dine inanmıyor ve başvurmuyorlardı, akıllarına göre hareket ediyorlar, hiçbir şeye ibadet etmiyorlar, büyüklerine 'rabb' diyorlar. Aralarında biri reisine bir şey danışınca 'Ey Rabbim şu şu konuda nasıl hareket edeyim' der." (Şeşen, 2015: 10)

X. yüzyıla ait kıymetli bilgiler veren bu eserde; İbn Fadlân'ın, Oğuz Türklerinin büyüklerine rabb demesine kızdığı ve bu durumdan rahatsız olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple olmalıdır ki Oğuz Türklerini dine inanmayan ve hiçbir şeye ibadet etmeyen bir topluluk olarak nitelendirmiştir. Hâlbuki buradaki rabb sözünün Türkler tarafından yaratıcı manasında değil, büyüklere saygı niteliğinde kullanıldığı aşikârdır. Esasında seyahatnamede geçen bu ifade, atalar kültünden başka bir şey değildir. Nitekim Türklerde ataya ve anaya saygı önemlidir.

İbn Fadlân, dinsiz olarak atfettiği Oğuz Türkleri hakkında seyahatnamenin devamında farklı ifadeler kullanmaktadır. İbn Fadlân'ın aktardığına göre zor durumda kalan Türkler başını göğe kaldırıp Tanrı'nın birliğini dile getirmektedir. Eserde bu olay şu şekilde anlatılmıştır;

"Aralarından biri zulme uğrar veya başına kötü bir şey gelirse başını semaya doğru kaldırır, 'bir Tanrı' der. Bu Türkçede 'bir Allah' demektir. Türkçede bir Arapçadaki vahid, Tanrı ise Allah karşılığıdır." (Şeşen, 2015: 10)

İbn Fadlân'ın seyahatnamesinde de görüldüğü gibi Türkler; dinsiz, putperest ya da çok Tanrılı bir inanca sahip değildir. Eski Türk dininde tek bir yaratıcı vardır ve yalnızca ondan yardım dilenir.

Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lugâti't-Türk* adlı eserinde ise yine Tenğri kelimesinin farklı bir kullanımı söz konusudur. Eserde yer alan, *"Yere batası kâfirler göğe "تنكرى Tenğri" derler. Yine bu adamlar büyük bir dağ, büyük bir deniz, büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şeye "تنكرى Tenğri" derler…"* (Kâşgarlı, 2018, C.3: 377)

biçiminde devam eden ifadede, yer-sub kültüne dair işaretler görülmektedir. Nitekim eski Türkler, göğe yakın olan görklü dağlara ve ulu ağaçlara bir kutsallık atfetmişlerdir. Yer-sub ruhları; dağların eteklerinde, ırmakların kaynaklarında, ormanlarda vb. yerlerde bulundukları için Türklerce bu bölgelere bir kutsallık verilmiştir. Eski Türklerin, yer-sub ruhlarına duydukları saygı dolayısıyla gözlerine ulu görünen her şeye Tanrı dediklerini düşünmek yanlış olmayacaktır. Türkistan coğrafyasında bulunan Tanrı Dağları'nın isminin yine bu anlayıştan geldiği düşünülebilir. Ancak Kâşgarlı Mahmud'un açıklamasındaki gök kelimesinin yaratıcı Tanrı yerine kullanılmış olabileceğini vurgulamak gerekmektedir. Çünkü yaygın olmamakla beraber; Kök Teŋri'nin bazen gök ile özdeşleştirildiği bilinmektedir (Çoruhlu, 2017: 22).

Dîvânü Lugâti't-Türk isimli eserde yer alan ve "Teŋri" sözcüğünden türemiş "Teŋrigen" kelimesine dair anlatıya bakılacak olursa, "Teŋri" lafzının sadece yaratıcı anlamında kullanılmadığına dair bir örnek daha verilebilir. Kâşgarlı Mahmud'un eserinde "Teŋrigen" sözcüğü *"Yine bunlar bilgin kimseye "تنكركان Teŋrigen derler,"* (Kâşgarlı, 2018, C.3: 377) şeklinde açıklanmıştır. İlk Türk devletlerinden itibaren Türklerde eğitime önem verildiği bilinmektedir. Eski Türklerde büyük bir erdem sayılan alp insan tipinin başlıca özelliklerinden biri, onun cesur olduğu kadar bilge bir kişi olmasıdır (Işık, 2016: 16). Bilge kişi, usa uygun bir şekilde doğru karar verebilen kimsedir. Faydalı bilgilerin peşinden giden bilge kişiye göre, her şey insanın olgunlaşması için vardır. Bilge kişi başına gelen kötü olaylardan ders çıkararak, kendisini geliştirir. İyi bir insan olmanın yollarını arayan bilge kişi, kendisi ve diğer insanlar için faydalı olan bilgileri taşımaktadır (Yılmaz, 2014: 236). Hakanların başta gelen unvanları arasında "bilge" sıfatının yer alması Türklerin bilgiye ve bilgeliğe verdiği önemi gösteren somut bir kanıttır (Işık, 2016: 16). Eğitime, bilgiye ve bilgeliğe bu derece ehemmiyet veren bir topluluğun, bilge bir insana saygı manasında "Teŋrigen" dediği aşikârdır.

Hunlardan sonra Türkistan'da devlet kuran sülalelerin hepsinde Kök Teŋri kültünün bulunduğu, dönemin kaynaklarından tespit edilebilmektedir (İnan, 2018: 19). VII. Yüzyıl Doğu Roma tarihçisi Th. Simokattes'in kayıtlarında yer alan bilgiye göre; Kök Türkler, kutsal olarak kabul ettikleri ateşe, suya, toprağa tâzim etmekle beraber sadece yerin göğün yaratıcısı olan Kök Tengri'ye tapmaktadır (Kafesoğlu, 2015: 298). Kök Türklerde olduğu gibi Kazak Türklerinin mitolojisinde de acunu yaratan Tanrı'nın kendisidir. Yaradılışa başka bir kahraman karışmamaktadır (Toyşanulı, 2020: 112). Türk destanlarında ve Türk inanç sisteminde görülen ve onlara duyulan saygıdan kaynaklı olarak, Tanrı sözcüğüyle

isimlendirilen diğer varlıklar, tıpkı semâvî dinlerdeki melekler gibi yardımcı birer figür olmalıdır. Bu varlıklara gösterilen saygı ve iman esasında semâvî dinlerde de mevcuttur. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan ayetlerde; Allah'a, meleklere, peygamberlere, Allah'ın indirdiği kitaplara ve ahirete iman etmek İslâm dininin amentüsü olarak geçmektedir.

Dinde inanç ve imanın bir arada olması elzemdir. Örneğin İslâm dinini ve onun sistemini kabul etmek inançla alakalıdır. İslâm dininin ortaya koyduğu kaideleri kabul etmek ise imandır. Bu durum eski Türk dininde de böyledir. Kök Tenğri dinini ve dinin sistemini kabul etmek inançla alakalıyken, Kök Tenğri dininin ortaya koyduğu kaideleri kabul etmek imandandır (Eroğlu & Kılıç, 2005: 754). Her iki dinde de inanç ve iman kaideleri benzerdir.

İslâm dininde imana dair Allah Teâlâ, Bakara Suresi'nin 177. ayetinde şöyle buyurmaktadır;

"İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir. Asıl iyilik, o kimsenin yaptığıdır ki, Allah'a, ahiret gününe, meleklere, kitaplara, peygamberlere inanır. (Allah'ın rızasını gözeterek) yakınlara, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilenenlere ve kölelere sevdiği maldan harcar, namaz kılar, zekât verir. Antlaşma yaptığı zaman sözlerini yerine getirir. Sıkıntı, hastalık ve savaş zamanlarında sabreder. İşte doğru olanlar, bu vasıfları taşıyanlardır. Müttakîler ancak onlardır!" (Bakara: 2/177)

İmanın şartları ile ilgili Cenab-ı Hak, Nisâ Suresi'nin 136. ayetinde ise şöyle buyurmaktadır;

"Ey iman edenler! Allah'a, Peygamberine, peygamberine indirdiği Kitab'a ve daha önce indirdiği kitaba imanda sebat ediniz. Kim Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve kıyamet gününü inkâr ederse tam manasıyla sapıtmıştır." (Nisâ: 4/136)

İslâm dininde imanın şartları ile ilgili hadis-i şerifler de yer almaktadır. Ebû Hüreyre'den nakledilen bir rivayet aşağıdaki gibidir;

"Bir gün Hz. Muhammed (sav) insanların arasında oturuyordu. Yanına bir adam geldi ve "Ey Allah'ın Resûlü, iman nedir?" diye sordu. Resûlullah şöyle buyurdu: "Allah'a, meleklerine, kitabına, O'na kavuşmaya ve peygamberlerine iman etmendir. (Aynı şekilde) öldükten sonra son dirilişe iman etmendir…" (Soran kişi yanından

ayrıldıktan sonra) Resûlullah buyurdu ki, "Bu (gelen) Cibrîl"dir, insanlara dinlerini öğretmek için geldi." (Hadislerle İslâm, 2020, C.1: 529)

Kur'ân-ı Kerîm'deki ayetlerden ve hadis-i şeriften de anlaşıldığı üzere, İslâm dininde Allah'a, Allah'ın yarattığı meleklere, kitaba ve peygamberlere iman edilmesi esastır. Bu durumda eski Türk inancında, Kök Tenğri'nin yanında bulunan yer-sub ruhları ve atalar eski Türk dininin kutsalları arasındadır. Bu kutsalları yaratan, Kök Tenğri'dir. Yani onlara iman etmek, bu varlıkları yaratıcı yerine koymak değildir.

Eski Türk dininde Umay Ana, Yaşık Ana gibi ruhlar gökyüzünde bulunan kutsal ruhlarken; Alahçın Ana, Toprak Ana ve Çay Ninesi gibi ruhlar, yeryüzünde bulunan kutsal yer-sub ruhlarıdır. Yayık, Suyla, Utkucı gibi kutsal ruhlar ise göksel olmakla birlikte yeryüzüne Tenğri tarafından gönderilmiştir. Genel itibariyle insanları korumakla görevlendirilen bu kutsal ruhlardan Utkucı (Utkuuçı), kamın kestiği kurbanların ruhunu Tenğri'ye iletmektedir (Çoruhlu, 1999: 29). Ayrıca Utkucı, Ülgen'in en yakın elçisi olarak bilinmektedir (Çobanoğlu, 2011: 65). Altay Türklerinin ve Şor Türklerinin inancında en ulu ruhlardan birisi Ülgen olarak geçmektedir. Altay kamları tarafından Ülgen, Kök Tenğri'nin bir alt basamağında bulunan kutsal bir varlık olarak tanımlanmıştır. Bu açıdan bakıldığında, Ülgen'in Kök Tenğri'den farklı bir varlık olduğu düşünülebilir (Beydili, 2015: 591-593). İyilik timsali olan ve yıldızların üzerinde yaşadığına işaret edilen Ülgen'in gök cisimlerini yönettiğine, göksel olayları düzenlediğine inanılmaktadır (Çobanoğlu, 2011: 64). Hamdi Cenk Düzgit, "Ülgen" kavramını açıkladığı çalışmasında; kelimenin köklerine inerek "Ülgen" sözcüğünün en saf halinin, "ulu olan" anlamına gelen "Ulu(g) Ken" ya da "ulu gök(te) olan" manasına gelen "Ulu Ök En" olabileceğini söylemektedir. Türk mitolojisinde, Ülgen'in isimlerinden birisinin Yayık olduğunu belirten Düzgit, yapmış olduğu filoloji çalışması ile Kül Tigin Yazıtı'nın doğu yüzünde "Yayık" isminin "kutsal" manasına gelen "Iduk-Idok" sözcüğüyle karşılandığı şeklinde bir yorumda bulunmuştur. Hamdi Cenk Düzgit tarafından, Kül Tigin Yazıtı'nın doğu yüzünde bulunan metin üzerinden yapılan yoruma göre; Türk halkı yok olmasın diye Kök Tenğri'nin izni ile Türk Idoku (Yayık-Ülgen), emrindeki yer-sub ruhları ile onları korumuştur. (Düzgit, 2020)

Celal Beydili'nin *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlüğü* adlı eserinde ve Yaşar Çoruhlu'nun *Türk Mitolojisinin Ana Hatları* isimli kitabında yer alan bilgilere göre Yayık, Ülgen'den sudur etmiş bir varlık olarak insanları koruması ve insanlar ile Ülgen arasında iletişimi sağlaması için yeryüzüne gönderilmiştir (Beydili, 2015: 604; Çoruhlu, 2017: 34).

Ülgen isminin bazen Kök Tenğri ile karıştırıldığı düşünüldüğünde, Yayık isimli kutsal ruhun Ülgen tarafından gönderilmiş olması durumu, esasında Kök Tenğri'nin Ülgen'i yani Yayık'ı yeryüzüne göndermiş olduğu biçiminde de yorumlanabilir. Vazifeleri itibariyle Türk mitolojisindeki Ülgen (Yayık), Utkucı gibi kutsal ruhların İslâm dinindeki meleklere benzediği düşünülebilir. Nitekim ünlü Türk düşünür Ziya Gökalp tarafından Yayık isimli ruh, bir melek olarak tanımlamıştır (Gökalp, 2021: 84). Bu melek, Kök Tenğri ile insanlar arasında elçilik görevi yapmaktadır. Benzer bir durum İslâm dininde de mevcuttur. Nitekim Hz. Peygamber'e vahyin Cebrâil (as) vasıtasıyla indirildiği göz önüne alındığında, Allah'ın sözleri olan ayetlerin melekler vasıtasıyla Hz. Peygamber'e ulaştırıldığına dikkat edilmelidir. Peygamberler ile Allah arasındaki iletişimi melekler sağlamaktadır. Hac Suresi'nin 75. ayetinde Allah, meleklerden ve insanlardan elçiler seçtiğine işaret etmektedir. Ayetin Türkçe meâli şu şekildedir;

"Allah meleklerden de elçiler seçer, insanlardan da. Şüphesiz Allah işitendir, görendir." (Hac: 22/75)

Ayette de görüldüğü gibi, Allah'ın meleklerden seçtiği elçiler bulunmaktadır. Bunlardan birisi de Allah'ın Resûlü Hz. Muhammed (s.a.v.)'e vahiy getiren Cebrâil'dir. Türk mitolojisindeki Ülgen (Yayık) isimli kutsal ruh ile İslâm dinindeki Cebrâil (as) adı verilen meleğin elçilik vazifeleri dışında benzer yönlerinin olduğu da görülmektedir. *TDV İslâm Ansiklopedisi'nden* aktarılan bilgiye göre İslâmi kaynaklarda Cebrâil (as); Arş'ı taşıyan, emrinde meleklerden bir ordu bulunan, peygamberlere yardım etmiş bir melek olarak geçmektedir (Yavuz & Ünal, 1993: 203). Ülgen'in Kök Tenğri'nin bir alt basamağında bulunması bakımından Kök Tenğri'nin bulunduğu katı taşıdığı şeklinde bir yorum yapılırsa, Cebrâil'in Allah katı olarak bilinen Arş'ı taşıması durumu ile benzerlik gösterdiği söylenebilir. Hamdi Cenk Düzgit'in Kül Tigin Yazıtı üzerinden yapmış olduğu yorumda bahsedilen; Yayık'ın (Ülgen) yer-sub ruhlarına komuta ederek Türk milletini koruması, onun emrinde bir ordu olduğu şeklinde yorumlanabilir. Bu açıdan bakıldığında, Yayık'ın ordusunun, Cebrâil'in emrindeki meleklerden kurulu orduya benzediği düşünülebilir. Türk mitolojisinde Ülgen'in iyilik yapmayı seven ve insanlara yardımcı olan kutsal bir ruh olarak tasvir edilmesi ise Cebrâil'in peygamberlere yardım etmesi yönündeki anlatılara benzetilebilir. Nitekim Cebrâil (as); Hz. Âdem'e harfleri ve tarımı öğretmiştir, Hz. Nûh'a gemi yapımında yardımcı olmuştur, Hz. İbrahim'i ateşten korumuştur, Mısırlı sihirbazlara karşı Hz. Mûsâ'ya yardım etmiştir. Tabii bu bilgilerden bazılarının mutebir

hadis kaynaklarında yer almayan rivayetlere, bazılarının ise İsrâiliyat'a dayandığı kabul edilmektedir (Yavuz & Ünal, 1993: 203).

Türk mitolojisindeki kutsal ruhlar gibi İslâm dinindeki meleklerin de göklerde ve yeryüzünde var olduğu Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan ayetlerden bilinmektedir. Onlar, Allah'ın emri ile yeryüzünde ve gökyüzünde bulunmaktadır.

Kadir gecesinde meleklerin yeryüzüne indiğine Kadir Suresi'nin 4. ayetinde işaret edilmektedir. Ayetin Arapçası ve Türkçe meâli aşağıdaki gibidir;

تَنَزَّلُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ فِيهَا بِإِذْنِ رَبِّهِم مِّن كُلِّ أَمْرٍ

"Tenezzelul melâiketu ver rûhu fîhâ bi izni rabbihim min kulli emrin." (Kâdir: 97/4)

"O gecede, Rablerinin izniyle melekler ve Ruh (Cebrail), her türlü iş için iner dururlar." (Kâdir: 97/4)

Ayetin Arapçasına bakıldığında ayette Cebrâil (as) için "rûh روح" tabirinin kullanılmış olduğu görülmektedir. Ayetin Türkçe meâlinden, burada bahsedilen ruhun Cebrâil (as) olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda eski Türklerin ıduk tin olarak adlandırdığı kutsal ruhlar, melek olarak nitelendirilebilir. Nitekim eski Türk inanç sistemindeki Tenğri ile insanlar arasında elçilik görevi yapan ruhların mevcudiyeti akla bu fikri getirmektedir.

Necm Suresi'nin 26. ayetinde ve Hâkka Suresi'nin 17. ayetinde gökte bulunan meleklere dair Allah şöyle buyurmaktadır;

"Göklerde nice melek var ki onların şefaatleri, dilediği ve hoşnut olduğu kimse için Allah'ın izin vermesi dışında işe yaramaz." (Necm: 53/26)

"Melekler onun (göğün) etrafındadır. O gün Rabbinin arşını, bunların da üstünde sekiz (melek) yüklenir." (Hâkka: 69/14)

Nahl Suresi'nin 49. ayetinden ise meleklerin hem gökte hem de yerde var olduğu açık bir biçimde anlaşılmaktadır.

"Göklerde bulunanlar, yerdeki canlılar ve bütün melekler, büyüklük taslamadan Allah'a secde ederler." (Nahl: 16/49)

Eski Türk dininde günah ve sevap anlayışının bulunduğu bilinmektedir. Nitekim eski Türklerin lügatinde sevap kelimesine karşılık muyan sözcüğü kullanılırken, günah kelimesine karşılık yazuk sözcüğü kullanılmaktadır (Gömeç, 2019: 106). Elbette kişinin işlediği sevap ve günahların kaydını tutan kutsal ruhlar da vardır. İnsanın sağ omzunda bulunan ve iyiliklerini kaydeden kutsal ruh Yayuçi olarak adlandırılmaktadır. Kişinin sol omzunda bulunan ve kötülüklerini kaydeden kutsal ruh ise Körmös olarak adlandırılmaktadır. Adı geçen bu kutsal ruhlar, kişinin doğumundan itibaren ölümüne kadar onunladır (Gömeç, 2020: 49). Eski Türk dinindeki bu anlayış İslâm dininde de yer almaktadır. Nitekim İslâm inancına göre, insanın sağ ve sol omzunda bulunan ve kişinin iyiliklerini ve kötülüklerini yazan melekler vardır. Kişinin günah ve sevaplarını kayıt tutan melekler Kaf Suresi'nin 17. ve 18. ayetlerinde geçmektedir. Bu ayetlerin Türkçe meâlleri aşağıdaki gibidir;

"İki melek (insanın) sağında ve solunda otururak yaptıklarını yazmaktadırlar. İnsan hiçbir söz söylemez ki, yanında gözetleyen yazmaya hazır bir melek bulunmasın." (Kaf: 50/17-18)

Kişinin amellerini kaydeden meleklere ve yeryüzünde bulunan diğer meleklere dair; Ebû Hüreyre veya Ebû Saîd el-Hudrî'den rivayet edildiği söylenen bir hadis-i şerifte, Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur;

"İnsanların amellerini kayıt altına alan meleklerden başka bir de Allah'ın yeryüzünde dolaşan melekleri vardır. Bunlar Allah'ı zikreden topluluklara rastladıklarında, "Aradığınız işte burada, haydi gelin!" diye birbirlerine seslenirler. Hemen oraya gelerek dünya semasına kadar onları çepeçevre kuşatırlar. Allah, o meleklere sorar: "Kullarımı bıraktığınızda onlar ne yapıyorlardı?" Onlar da "Biz onları bıraktığımızda sana hamdediyor, seni tazim ediyor ve seni anıyorlardı." diye cevap verirler." (Hadislerle İslâm, 2020, C.1: 531)

Yukarıda bahsedilen ayetlerden ve hadis-i şeriften anlaşıldığı üzere Allah'ın melekleri hem gökte hem de yerde bulunmaktadır. Meleklerin arasında Allah'ın elçileri vardır. Kadir Suresi'nde Cebrail'den (as) ruh olarak bahsedilmiştir. Eski Türk inanç sisteminde de kutsal ruhlar hem gökte hem de yerde bulunmaktadır. Bazı ruhlar insanlarla Tenğri arasında elçilik görevi yapmaktadır. Kutsal olan bu varlıklar için ruh tabiri kullanılmıştır. Hem İslâm dininde hem de eski Türk dininde insanın günah ve sevaplarının kaydını tutan, kişinin sağ ve sol omzunda bulunan melekler vardır. Her iki dinde de bu

meleklerden iyilikleri kaydeden insanın sağ omzunda, kötülükleri kaydeden ise kişinin sol omzunda bulunmaktadır. Bütün bu bilgiler göz önüne alındığında İslâm dininde Allah tarafından yaratılan melekler ile eski Türk inanç sisteminde Kök Tenğri tarafından yaratılan kutsal ruhların benzer yönlerinin olduğu daha açık bir biçimde anlaşılmaktadır. Allah'a, meleklere, peygamberlere, kitaba ve ahiret gününe iman edilmesi İslâm dininin amentüsü olduğu gibi, Türk mitolojisinde de Kök Tenğri'ye, kutsal ruhlara, ataların ruhlarına ve öteki dünyaya iman edilmesi bir inanç felsefesidir. Bu kutsallara iman etmek onları Tanrı yerine koymak değildir. Hem İslâm dininin hem de eski Türk inanç sisteminin tevhid esaslı olduğu, her iki dinde de inanç ve imanın yer aldığı aşikârdır.

3.2. Eski Türk İnanç Sisteminde ve İslâm Dininde Tanrı'nın Benzer Sıfatları

Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'ın isimlerine dair ayetler bulunmaktadır. A'râf Suresi 180. ayet, İsrâ Suresi 110. ayet, Tâ-Hâ Suresi 8. ayet ve Haşr Suresi 22-24. ayetler, Yüce Allah'ın birden fazla sıfatının olduğuna işaret eden ayetlerdendir.

A'râf Suresi'nin 180. ayetinde Esmâü'l-Hüsnâ'ya şu şekilde işaret edilmiştir;

"En güzel isimler (el-esmâü'l-hüsnâ) Allah'ındır. O halde O'na o güzel isimlerle dua edin. Onun isimleri hakkında eğri yola gidenleri bırakın. Onlar yapmakta olduklarının cezasına çarptırılacaklardır." (A'râf: 7/180)

Tâ-Hâ Suresi'nde geçen 8. ayetin Türkçe meâli ise şu şekildedir;

"Allah, kendisinden başka ilâh olmayandır. En güzel isimler O'na mahsustur." (Tâ-Hâ: 20/8)

Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan ayetlerden anlaşılacağı üzere, en güzel isimler Yüce Allah'a aittir. Allah Teâlâ, kendisine pek çok isimle dua edilebileceğini bizzat işaret etmektedir. Hadis-i şerife göre Allah'ın doksan dokuz adının olduğu zikredilmektedir. Ebû Hüreyre'den aktarılan rivayete göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur;

"Allah"ın, yüzden bir eksik, doksan dokuz ismi vardır. Kim bu isimleri (öğrenip gereğiyle amel ederek) sayarsa, cennete girer. (Bu isimler şunlardır): O, kendisinden başka ilâh olmayan Allah, er-Rahmân, er-Rahîm, el-Melik, el-Kuddûs, es-Selâm, el-

Mü"min, el-Müheymin, el-Azîz, el-Cebbâr, el-Mütekebbir, el-Hâlık, el-Bâri, el-Musavvir, el-Gaffâr, el-Kahhâr, el-Vehhâb, er-Rezzâk, el-Fettâh, el-Alîm, el-Kâbıd, el-Bâsıt, el-Hâfıd, er-Râfi", el-Muizz, el-Müzill, es-Semî", el-Basîr, el-Hakem, el-Adl, el-Latîf, el-Habîr, el-Halîm, el-Azîm, el-Gafûr, eş-Şekûr, el-Alî, el-Kebîr, el-Hafîz, el-Mukît, el-Hasîb, el-Celîl, el-Kerîm, er-Rakîb, el-Mücîb, el-Vâsi", el-Hakîm, el-Vedûd, el-Mecîd, el-Bâis, eş-Şehîd, el-Hakk, el-Vekîl, el-Kavî, el-Metîn, el-Velî, el-Hamîd, el-Muhsî, el-Mübdi, el-Muîd, el-Muhyî, el-Mümît, el-Hayy, el-Kayyûm, el-Vâcid, el-Mâcid, el-Vâhid, es-Samed, el-Kâdir, el-Muktedir, el-Mukaddim, el-Muahhir, el-Evvel, el-Âhir, ez-Zâhir, el-Bâtın, el-Vâlî, el-Müteâlî, el-Berr, et-Tevvâb, el-Müntekım, el-Afüv, er-Raûf, Mâlikü"l-mülk, Zü"l-celâli ve"l-ikrâm, el-Muksit, el-Câmi", el-Ganî, el-Muğnî, el-Mâni", ed-Dârr, en-Nâfi", en-Nûr, el-Hâdî, el-Bedî", el-Bâkî, el-Vâris, er-Reşîd, es-Sabûr." (Hadislerle İslâm, 2020, C.1: 219)

İslâm dininde Allah'ın sıfatları olduğu gibi Türk mitolojisinde de Tenğri'nin sıfatlarının bulunduğu düşünülebilir. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi* adlı eserinin birinci cildinde, Altay Mitolojisinin motifleri arasında doksan dokuz âlem ve doksan dokuz Tenğri'nin olduğunu söylemektedir (Ögel, 2014, C.1: 480). Buradaki "Doksan Dokuz Tenğri" biçimindeki ibarenin doksan dokuz ayrı tanrıdan ziyade tek yaratıcı olan Kök Tenğri'nin sıfatları olduğu düşünülebilir. Doksan dokuz isme ulaşamasak da Tenğri'nin farklı sıfatlarla anılması, ortaya attığımız bu savı destekler niteliktedir. Okumalarımız sırasında dikkatimizi cezbeden isimler şunlardır; "Kök, Bir, Bayat, Uğan, İdi, Törütgen, Öd (Mengü), Kayragan, Çalap."

3.2.1. Tanrı'nın Semâvî Niteliği

En yaygın biçimiyle bilinen ve göğü nitelendiren *"kök"* sözcüğü, Tenğri'nin başta gelen sıfatlarındandır (Roux, 2017: 86). Öyle ki "Kök-Gök" ve "Tenğri" sözcüklerinin birbirlerinin yerine kullanıldığı durumlar vardır. Mesela Kül Tigin Yazıtı'nın güney cephesinde yer alan gök ile alakalı kısımları inceleyecek olursak, hemen ilk satırda *"Tenriteğ tenride bolmış türk bilğe kagan bu ödke olurtım,"* (Orkun, 1987: 22) cümlesi bizi karşılamaktadır. Bu söz aynı şekilde Bilge Kağan Yazıtı'nın kuzey tarafında da yer almaktadır. Yazıtlarda geçen bu cümlenin günümüz Türkçesine tercümesini Hüseyin

Namık Orkun şu şekilde yapmıştır: *"Göğe benzer gökte (mevcud) olmuş Türk Bilge hakan bu zamanda (iktidar mevkiine) oturdum."* (Orkun, 1987: 22) Bu cümlede dikkat edilmesi gereken nokta "Tenğri" kelimesinin "kök" manasında kullanılmasıdır. Bu durum Kök Tenğri'nin gök ile özdeşleştirildiğinin bir kanıtıdır. Tengri'nin gök ile özdeşleştirilmesi, onun semâvî mahiyetinden kaynaklanmaktadır. Metinden; Bilge Kağan'ın göğe benzetildiği, yani Tanrı'nın bir parçası (temsilcisi) olduğu ve Kök Tenğri tarafından gökte yaratıldığı anlamı çıkmaktadır.

Kül Tigin Yazıtının Çince kısmında yer alan *"Ve o zaman Ulu Tenğri'nin inkişaf ettirmeğe başladığı yeni imparatorluk ülkesini hanedanımızdan Kök Tenğri ihdas edince, kültür nimetleri dünyanın dört köşesine yayıldı…"* (Orkun, 1987: 81-82) biçimindeki ifadede ise Kök Tenğri ismi açık bir şekilde görülmektedir.

Yazıtlar haricinde tarihi olaylarda da Türk hükümdarları tarafından Kök Tenğri'nin isminin anıldığı bilinmektedir. Nitekim M.Ö. 176'da Mete Han tarafından Çin İmparatoruna gönderilen bitigte Kök Tenğri'nin ismi geçmektedir. Mete Han göndermiş olduğu mektupta; kendisini Tenğri'nin tahta çıkardığını söyleyerek, askeri zaferlerini Kök Tenğri'nin inayetiyle kazandığını belirtmiştir (Kafesoğlu, 2015: 295).

M.S. IV. yüzyılın başında Hun hükümdarı Liu Yüan'ın yiğitliği karşısında, Kök Tenğri'nin Liu Yüan'ı Hunları düşünerek acuna getirdiği, hükümdarın körpe yeğeni tarafından dile getirilmiştir (Kafesoğlu, 2015: 296).

Doğu Romalı tarihçi Menander tarafından kaydedilen bilgiye göre Bizans ve Avarlar arasında yapılan bir antlaşmada "Kök Tenğri" ismi aşikâr biçimde görülmektedir. Abdulkadir İnan'ın aktardığına göre Menander'in kayıtlarında Avarların hakanı Bayan Kağan şöyle ant içmiştir;

"Sava üzerinde köprü kurmakla Romalılara karşı zarar vermek niyetinde isem ben Bayan mahvolayım; bütün Avarlar mahvolsun; gök üstümüze yıkılsın, gök tanrının ateşli okları bizleri öldürsün, dağlar ve ormanlar başımıza yıkılsın; Sava suyu taşarak bizleri yutsun." (İnan, 1948: 280)

Bütün bu bilgilerden yola çıkılarak; eski Türk dininde her şeyin Yüce Tanrı'nın buyruğu ile olduğu ve "Kök – Gök" isminin Tenğri'nin sıfatlarından birisi olduğu şeklinde yorum yapılabilir.

Peki, İslâm dininde, Allah'ın sıfatları arasında semâvî bir ad var mıdır? Hatıralarımız bizi yanıltmıyorsa, henüz küçük yaşlarda iken Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi derslerinde, Ramazan Ayında yayınlanan sahur ve iftar programlarında, internetteki dini forum sitelerinde Allah'ın semâvî niteliğine dair çok fazla sualler sorulduğunu anımsıyoruz. İslâm âlimleri tarafından gerekli açıklamalar yapılsa dahi bu sorunun ısrarla sorulması, çalışmayı yaparken bu hususa da değinmemiz gerektiği düşüncesini hatıra getirdi.

İslâm dininde ellerin semaya açılıp dua edilmesi; Allah'ın gökte olduğuna dair bir düşünceyi akla getirebilir. Ancak bu düşüncenin makul olmadığı belirtilmelidir. Nitekim dua edilirken ellerin göğe doğru açılmasının sebebi, Allah'ın gökte yani belli bir mekânda oluşundan değildir. Ellerin göğe bakar vaziyette tutulmasının sebebi, göklerin yücelik ve azameti temsil etmesinden kaynaklıdır (DİYKB, 2021). Bu noktada Türk mitolojisine bir atıfta bulunulabilir. Nitekim eski Türklerde Tanrı'nın gökte olduğu inancı; Türkler tarafından, ulaşılamaz olan yüce göklere ve gök cisimlerine bir kutsallık atfedilmesine vesile olmuştur. Tabii Tanrı'nın gökte olduğu düşüncesinin oluşmasında, Kök Tenğri'nin gök ile özdeşleştirilmesi durumunun da etkili olduğu söylenebilir.

Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan ayetlerin tefsirini iyi yapmak gerekmektedir. Nitekim tefsirin doğru anlaşılmaması, hatalı bir yorumda bulunulmasına sebebiyet verebilir. Tâ-hâ Suresi'nin *"Rahman olan Allah arşa istivâ etti,"* (Tâ-hâ: 20/5) şeklindeki beşinci ayetini, manasını düşünmeden okuyunca; Allah'ın Arş'a yükselip kurulduğu anlaşılmaktadır. Hâlbuki burada, insan aklının erebileceği fiziksel ve cismani bir durum söz konusu değildir. Hiç şüphesiz ki Allah mekândan münezzehtir. O'nun yüceliği gözle görünür olan ya da olmayan her şeyi kuşatmıştır. Yüce Allah, Bakara Suresi'nin 255. ayeti olan ve Ayete'l Kürsî olarak da bilinen ayette, "*O'nun kürsüsü gökleri ve yeri içine alır,"* (Bakara: 2/255) buyurmuştur. Ayetin devamında Allah'ın büyüklüğü ve yüceliğine vurgu yapılmıştır. Cenab-ı Hakk'ın mekândan münezzeh olduğuna işaret eden bir diğer ayet ise En'âm Suresi'nde geçmektedir. En'âm Suresi'nin 3. ayetinde yer alan ifade şu şekildedir; *"O, göklerde ve yerde tek Allah'tır…"* (En'âm: 6/3)

Yerin, göğün ve bütün her şeyin yaratıcısı olan Yüce Allah'ın mekândan münezzeh olduğu ayetlerle daha açık bir biçimde anlaşılmıştır. Semâvî nitelik taşıyan bir sıfat olarak, Allah'ın gökleri de içine alacak biçimde her şeyin asıl sahibi olduğu manasına gelen, el-Vâris sıfatının belirtilmesi yeterli olacaktır.

3.2.2. Tanrı'nın Birliği

Tanrı'nın eşsiz olduğu ve tek olduğu anlayışı, İslâm dininin ve eski Türk inanç sisteminin ortak bir noktasıdır. Allah'ın "el-Vâhid" sıfatı, O'nun birliğine işaret etmektedir. Türk mitolojisinde geçen "Bir" kavramı ise eski Türk inanç sistemi içerisinde, Tanrı'nın tek olduğunu gösteren, yaratıcının sıfatlarından birisidir. Türk mitolojisindeki örnekleri incelemeden önce, Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan ve Allah'ın birliğini işaret eden ayetlerden bazılarına değinmek yerinde olacaktır.

İslâm dininde Allah'ın sıfatları arasında el-Vâhid, *"Bir ve tektir,"* manasına gelmektedir (Hadislerle İslâm, 2020, C.1: 228). Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'ın birliğini işaret eden çok sayıda ayet bulunmaktadır. Kelime-i tevhid esaslı ayetlerin yer aldığı sureler sırasıyla; Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, En'âm, Tebe, Hûd, Ra'd, Nahl, İsrâ, Tâ-Hâ, Enbiyâ, Mü'minûn, Kasas, Fâtır, Sâffât, Sâd, Zümmer, Mü'min, Fussılet, Zuhruf, Duhân, Haşr, Tegâbün, Müezzemmil ve İhlâs sureleridir. Surelerde yer alan ayetlerden Allah'ın diğer sıfatları da anlaşılmaktadır.

Bakara Suresi'nde geçen 163. ayet vahdâniyet belirten ayetlerdendir. Bu ayetin Türkçe meâli aşağıdaki gibidir;

"İlâhınız bir tek Allah'tır. O'ndan başka ilâh yoktur. O, rahmândır, rahîmdir." (Bakara: 2/163)

Âl-i İmrân Suresi'nde yer alan 2. ayette ise Allah'tan başka ilâh olmadığına işaret edilmektedir. Bu ayetin Türkçe meâli şu şekildedir;

"Hayy ve kayyûm olan Allah'tan başka ilâh yoktur." (Âl-i İmrân: 3/2)

Nisâ Suresi'nin 171. ayetinde Hıristiyanlık inancındaki baba, oğul ve kutsal ruh anlayışına işaret edilerek bu yanlışa düşmemeleri konusunda insanoğlu uyarılmıştır. Nisâ Suresi'nin 171. ayeti aşağıdaki gibidir;

"Ey ehl-i kitap! Dininizde aşırı gitmeyin ve Allah hakkında, gerçekten başkasını söylemeyin. Meryem oğlu İsa Mesîh, ancak Allah'ın resûlüdür, (o) Allah'ın Meryem'e ulaştırdığı 'kün: ol' kelimesinin eseridir, O'ndan bir ruhtur. Şu halde Allah'a ve peygamberlerine iman edin. 'Tanrı üçtür' demeyin, sizin için hayırlı olmak üzere bundan

vazgeçin. Allah ancak bir tek Allah'tır. O, çocuğu olmaktan münezzehtir. Göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'nundur. Vekil olarak Allah yeter." (Nisâ: 4/171)

Tevbe Suresi'nin 31. ayeti; Yahudilerin hahamlarını, Hıristiyanların rahiplerini ve Hz. İsa'yı ilahlaştırmışlarına işaret ederek, Allah'a şirk koşulmamasını ve Allah'tan başka ilah olmadığı vurgulanmıştır. Ayetin Türkçe meâli aşağıdaki gibidir;

"Yahudiler Allah'ı bırakıp bilginlerini; Hıristiyanlar da rahiplerini ve Meryem oğlu Mesîh'i (İsa'yı) rabler edindiler. Hâlbuki onlara ancak tek ilâha kulluk etmeleri emrolundu. O'ndan başka tanrı yoktur. O, bunların ortak koştukları şeyden uzaktır." (Tevbe: 9/31)

Enbiyâ Suresi'nin 22. ayeti Allah'ın birliğini gösteren en kuvvetli kanıtlardan biridir. Nitekim âlemin nizamının sağlanabilmesi için tek ilâhın olması elzemdir. Eğer birden fazla ilâh olsaydı aralarında bir anlaşmazlık çıktığında düzen bozulurdu. Yine aynı şekilde birden fazla ilâhın anlaşarak beraber düzen kurdukları düşünüldüğünde ise birinin kudretinin yetmeyeceği işi diğerinin yaptığı sonucu çıkardı ki böyle bir düşünceyi kabul etmek makul değildir. Nitekim Allah'ın gücü her şeye yeter (Kur'ân-ı Kerîm Açıklamalı Meâli, 2019: 311). Enbiyâ Suresi'nin 22. ayetinin Türkçe meâli şu şekildedir;

"Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka tanrılar bulunsaydı, yer ve gök, (bunların nizamı) kesinlikle bozulup gitmişti. Demek ki Arş'ın Rabbi olan Allah, onların yakıştırdıkları sıfatlardan münezzehtir." (Enbiyâ: 21/22)

Eski Türklerde Tanrı'nın eşsiz ve tek olduğunu belirten "bir" sözcüğü, Yüce Yaradan'ın sıfatları arasında bulunmaktadır. Türk mitolojisi ve İslam dininin harmanlandığı Dede Korkut Destanları'nda bu duruma örnek teşkil edebilecek cümleler yer almaktadır. Dede Korkut kitabında, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Destanı'nda geçen *"Tanrının birliğine yoktur güman,"* (Ergin, 2012: 116) ve *"Yücelerden yücesin kimse bilmez nicesin güzel Tanrı,"* (Ergin, 2012: 122) biçimindeki anlatılar Tanrı'nın tek olduğunu gösteren ve Yüce Yaradan'ın şekli ve şemalinin bilinemeyeceğini ifade eden güzel örneklerdir. Nitekim XIII. yüzyıl Uygur Türkleri de Tanrı'nın insan biçiminde ya da başka bir cisim şeklinde tasvir edilemeyeceğini belirtmektedir (Kafesoğlu, 2015: 297).

Saadettin Gömeç, *"Tanrı sadece kendine benzer,"* sözünü eski Türk dininin besmelesi olarak değerlendirmiştir (Gömeç, 2019: 107). Bugünkü kam dualarının bazılarında, *"Bu tengerede yangıs Kuday,"* yani *"bu gökteki bir Tanrı,"* ifadesinin geçtiği,

Abdulkadir İnan tarafından tespit edilmiştir (İnan, 2018: 29). Türklerin yönetim anlayışı içerisinde yer alan, "Gökte tek bir Tanrı olduğu gibi yeryüzünde tek bir hükümdar bulunmalıdır," sözü, eski Türklerde Tanrı'nın birliğini gösteren bir başka delildir. Ayrıca İbn Fadlân'ın seyahatnamesinde, Oğuz Türklerinin başlarını göğe kaldırıp "Bir Tanrı" demelerinden, "Bir" kelimesinin Kök Tenğri'nin sıfatlarından olduğu anlaşılmaktadır.

Hazarların hükümdarı ile Doğu Romalı misyonerler arasında geçen bir hadisede, Tanrı'nın birliği şu şekilde vurgulanmıştır;

"Bizler sizinle aynı düşünce ve inançlara sahibiz, ancak aynı yerde durmuyoruz. Siz baba, oğul ve kutsal ruha inanıp onun için çalışırken, bizler sadece bir Tanrı'nın hizmetindeyiz." (Gömeç, 2019: 111)

Bu noktada belirtilmesi gereken husus, Hazar Türklerinin hükümdar zümresinin, semâvî dinlerden Musevilik inancına geçmiş olmasıdır. Ancak Türklerin İslamiyet'i kabul ettiği ilk dönemlerdeki gibi bu dönemde de Türk mitolojisine ve eski Türk dinine ait unsurların devam ettiği söylenebilir. Nitekim günümüzde dahi eski Türk dinine ve Türk mitolojisine ait bazı alışkanlıkların süregeldiği bilinmektedir. Günlük hayatta karşımıza çıkan; tütsü yakmak, ağaca çaput bağlamak, nazar boncuğu taşımak, üzerlik otu kaynatmak, ölünün ardından aş dağıtmak, ölünün yedisini ve kırkını beklemek, bebeğin beşiğinin üzerine kırmızı ya da sarı tül örtmek gibi ananevi geleneklerin büyük bir kısmı Türk mitolojisine, haliyle eski Türk dinine dayanmaktadır. O halde Hazar Türklerinin hükümdarının dile getirdiği "Bir Tanrı" lafzının, eski Türk dininde de yer aldığını düşünebiliriz.

Türkler gibi konar-göçer bozkır kültürünün bir başka üyesi olan Moğolların inancının da Kök Tenğri'ye dayandığı bilinmektedir. Moğollara göre yüksek, ebedi, gücü ve erki sınırsız olan bir tane yüce tanrı vardır. O'nun adı Kök Tenggeri'dir (Roux, 2001: 55).

Kök Tenğri inancında tanrının bir olduğu görüşü; eski Türklerle aynı dine mensup olan Moğolların tarihinden örneklerle daha iyi anlaşılacaktır. Moğol hükümdarı Mengü Han döneminde, din adamlarını münakaşa etmek için huzuruna çağıran Mengü Han, *"Biz sadece tek bir Tanrı'nın varlığına, onun sayesinde yaşadığımıza ve onun emri ile öldüğümüze inanıyoruz,"* demiştir (Eroğlu & Kılıç, 2005: 764). Mengü Han'ın sözlerinden Kök Tenğri inancında Tanrı'nın tek olduğu anlaşılmaktadır.

Dönemin önemli seyyahlarından olan Marco Polo (ö. 1324), Moğolların dini hakkında şunu söylemektedir; *"Semâvî en yüksek bir Tanrıya taparlar, fakat sadece hayat ve sıhhatleri için dua eder ve ona "Mengü" (ebedi) sıfatını verirler."* (Eroğlu & Kılıç, 2005: 764) 1245 tarihinde Lyon'da toplanan Hristiyan Ruhani Meclisi'nde yaptığı konuşmada, Rus Başpiskoposu Petro, her sabah Moğolların ellerini göğe kaldırıp Tanrı'ya dua ettiklerinden bahsetmiştir (Eroğlu & Kılıç, 2005: 764). *Moğolistan Seyahatnamesi* ile bilinen Plano Carpini (ö. 1252) ve Keşiş Matthew Paris (ö. 1259) ise Moğollar için; *"Onlar tek Tanrı'ya inanırlar ve onu görünen ve görünmeyen her şeyin yaratıcısı bilirler. Dünyada mücazat ve mükâfatı da onun emri sayarlar. Fakat ona dua ve ilahilerle ibadet etmezler,"* demektedir (Eroğlu & Kılıç, 2005: 764). İsmi geçen önemli tarihi kişiliklerin sözlerinden de anlaşıldığı üzere Moğolların inancında Tanrı tektir. Üç anlatı arasındaki anlaşmazlık ise dua ve ibadet etme mevzusundadır. Bu konuda Plano Carpini ve Keşiş Matthew Paris'in görüşleri hatalı olmalıdır. Nitekim eski Türk inanç sisteminde kamların Tanrı'ya dua ettiği bilinmektedir. Ayrıca ibadet manasında; yükünmek, tapınmak, yinçgelenmek gibi tabirlerin, Kök Tenğri dininin terminolojisinde var olduğu aşikârdır (Gömeç, 2019: 110-111). Bütün bu eylemler bir nevi ibadettir.

Türk edebiyatında İslâmi döneme geçişin ilk eserlerinden biri olan; Yûsuf Hâs Hâcib tarafından kaleme alınmış *Kutadgu Bilig* adlı eserde, Tanrı'nın birliğine dair ifadeler yer almaktadır. Türk-İslâm yazarı olan Yûsuf Hâs Hâcib'in, Allah'ın sıfatlarına karşılık gelen Türkçe sözcükler kullanması, öz Türkçede bu kelimelerin var olduğunu göstermektedir. Bu durumda İslamiyet öncesi eski Türk dininde, bu sıfatların Tanrı için kullanıldığı düşünülebilir.

Kutadgu Bilig'te yer alan ve Tanrı'nın birliğini açıklayan cümlelerden ilki şu şekildedir;

"öküş ögdi birle tümen min sena

uğan bir bayatka anar yok fena" (Hâcib, 2019: 102)

Günümüz Türkçesiyle; *"Kadir ve bir olan Kadim Tanrı'ya sena ile binlerce övgü. O'nun için son yoktur,"* (Hâcib, 2019: 102) anlamına gelen metinde Tanrı'nın "Bir" sıfatı açık biçimde görülmektedir. Yine konu ile alakalı, *Kutadgu Bilig*'te mevcut olan bir başka kısım ise şu şekildedir.

"Aya bir birikmez sana bir adın

Kamuğ aşnuda sen sen öndn kedin" (Hâcib, 2019: 102)

Türkiye Türkçesinde; *"Ey bir olan Tanrı, Sana hiçbir şey ortak olamaz. Başta her şeyden öncesin. Önce ve sonra sensin,"* (Hâcib, 2019: 102) manasına gelen beyitten Tanrı'nın tek ve eşsiz olduğu anlaşılmaktadır. Bu söz bir nevi Kelime-i Tevhiddir. *"Aya bir birikmez sana bir adın,"* biçimindeki cümlenin Arapça karşılığı *"Lâ ilâhe illallâhu vahdehü lâ şerike leh,"* yani *"Allah birdir, ortağı yoktur,"* biçimindedir (Hâcib, 2019: 70). Ayrıca *Kutadgu Bilig*'ten alıntı yapılan bu cümlelerde; bayat ve uğan gibi Tanrı'nın diğer sıfatları da göze çarpmaktadır.

3.2.3. Tanrı'nın Ezeli Olması

Şemseddin Sami'nin (ö. 1904) *Kâmûs-ı Türkî* adlı lügatinde *"Eski zamandan kalmış olma, kadim olma, ibtidâsı olmama, kadimlik, ezelilik,"* (Sâmî, 2004: 1058) manalarına gelen "قدم Kıdem (Kadâme)" sözcüğü, Cenab-ı Hakk'ın sıfatlarından biridir. Kıdem kelimesi, *"Allah'ın varlığının başlangıcı bulunmaması ve başkasına ihtiyaç duyulmaksızın mevcut olması,"* anlamına gelmektedir (Yavuz, 2002: 394.). Kıdem teriminin taşıdığı anlama yakın olarak, Esmâü'l-Hüsnâ'da bulunan "el-Evvel" sıfatı *"Varlığının başlangıcı yoktur,"* anlamında Yüce Yaradan'ın isimleri arasında yer almaktadır (Hadislerle İslâm, 2020, C.1: 228).

Allah'ın varlığının başlangıcının olmadığı, ayetlerde de zikredilmektedir. Bakara Suresi'nin 255. ayeti, En'âm Suresi'nin 102. ayeti, Furkân Suresi'nin 2. ayeti ve Hadîd Suresi'nin 3. ayeti; Allah'ın varlığının ezeli olduğunu gösteren delillerdir. Bu ayetlerden bazıları aşağıdaki gibidir;

"Allah, O'ndan başka tanrı yoktur; O, hayydir, kayyûmdur. Kendisine ne uyku gelir ne de uyuklama. Göklerde ve yerdekilerin hepsi O'nundur. İzni olmadan O'nun katında kim şefaat edebilir? O, kullarının yaptıklarını ve yapacaklarını bilir. O'nun bildiklerinin dışında, insanlar O'nun ilminden hiçbir şeyi tam olarak bilemezler. O'nun kürsüsü gökleri ve yeri içine alır, onları koruyup gözetmek kendisine zor gelmez. O, yücedir, büyüktür." (Bakara: 2/255)

"O ilktir, sondur, zâhirdir, bâtındır. O, her şeyi bilendir." (Hadîd: 57/3)

Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan ayetlerde Allah'ın her şeyin yaratıcısı olduğunun vurgulanması, Allah'ın ezeli olduğunu gösteren bir delildir. O'ndan önce hiçbir varlık yoktur. Âyete'l-Kürsî'de geçen, *"O, hayydır, kayyûmdur,"* sözü, Allah'ın ezeli ve ebedi bir hayat ile diri olduğuna ve her şeyin varlığının kendisine bağlı olduğuna işaret etmektedir (Hadislerle İslâm, 2020: C.1: 228). Ayrıca Hadîd Suresi'nde Cenab-ı Hakk'ın "el-Evvel" olduğu açık bir biçimde vurgulanmıştır.

İslâm dininde Allah'ın "el-Evvel" sıfatı olduğu gibi eski Türk dininde de Tenğri'nin sıfatları arasında benzer bir anlam taşıyan "Bayat" sözcüğü vardır. Eski Türkçede "zengin" manasına gelen "bay" kelimesinden türemiş olan "bayat" sözcüğü, Türk mitolojisinde *"ezeli, varlığının başlangıcı olmayan, ulu varlık, kadim, nimetli,"* gibi manalara gelmektedir. Ezeli ve varlığının başlangıcı olmayan anlamlarına gelen "Bayat" sıfatı, çok sayıda Türk halkıyla birlikte Azerbaycan Türkleri tarafından da inandıkları Ulu Tenğri'nin bir sıfatı olarak kullanılmaktadır (Beydili, 2015: 96). Türk mitolojisi içerisinde yer alan yaradılış destanlarında başlangıçta yaratıcı olarak Tanrı'nın bulunması ve evveliyatının bilinmemesi durumu, Kök Tenğri'nin ezeli olduğunu gösteren önemli bir kanıttır.

Kutadgu Bilig adlı eserde Tanrı'nın sıfatlarından biri olarak "Bayat" sözcüğü şu ifadelerde yer almaktadır;

"Bayat bedri barça tilemiş tilek

Bayat ok bolu bersü arka yölek" (Hâcib, 2019: 107)

Günümüz Türkçesinde; *"Kadim Tanrı sana bütün dileklerini verdi. Kadim Tanrı hep sana arka ve destek olsun,"* manasına gelen bu beyitten anlaşıldığı üzere, "bayat" kelimesinin tam karşılığı "kadim" anlamına gelmektedir (Hâcib, 2019: 107). Yani Tanrı, insanın aklının erebileceği her şeyin öncesinde yer alan, ezeli yaratıcıdır.

3.2.4. Tanrı'nın Gücünün Her Şeye Yetmesi

Kâmûs-ı Türkî'de *"Kuvvet ve kudret sahibi, muktedir,"* anlamlarına gelen "قادر Kâdir" sözcüğü, Allah'ın sıfatlarından biridir (Sâmî, 2004: 1019). Şüphesiz ki Cenab-ı Hakk'ın gücü her şeye yeter. O, her şeye kâdirdir. Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'ın "el-Kâdir"

sıfatına işaret eden çok sayıda ayet bulunmaktadır. Bu ayetlerin yer aldığı sureler sırasıyla; Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, Mâide, En'âm, Enfâl, Tevbe, Hûd, Nahl, İsrâ, Hac, Mü'minûn, Nûr, Furkan, Ankebût, Rûm, Fâtır, Yâsin, Şûrâ, Ahkaf, Fetih, Hadîd, Haşr, Talâk, Tahrîm, Mülk, Kıyâme, Mürselât ve Târık sureleridir. Allah'ın "el-Kâdir" olduğuna işaret eden ayetlerden bazıları aşağıda verilmiştir.

Âl-i İmrân Suresi'nde, Allah'ın her şeye kâdir olduğuna işaret eden ayetlerden biri; Âl-i İmrân Suresi'nin 189. ayetidir. Ayetin Türkçe meâli aşağıdaki gibidir;

"Göklerin ve yerin hükümranlığı Allah'ındır. Allah'ın her şeye gücü yeter." (Âl-i İmrân: 3/189)

Cenab-ı Hakk'ın el-Kâdir olduğuna işaret eden Ankebût Suresi'nin 20. ayeti ise şu şekildedir;

"De ki: Yeryüzünde gezip dolaşın da, Allah ilk baştan nasıl yaratmış bir bakın. İşte Allah bundan sonra (aynı şekilde) ahiret hayatını da yaratacaktır. Gerçekten Allah her şeye kâdirdir." (Ankebût: 29/20)

Rûm Suresi 54. ayetinde Allah Teâlâ'nın kudretine insan hayatının evreleri üzerinden işaret edilmiştir. Ayetin Türkçe meâli şu şekildedir;

"Sizi güçsüz yaratan, sonra güçsüzlüğün ardından kuvvet veren ve sonra kuvvetin ardından güçsüzlük ve ihtiyarlık veren, Allah'tır. O, dilediğini yaratır. O, hakkıyla bilendir, üstün kudret sahibidir." (Rûm: 30/54)

Talâk Suresi 12. ayetinde Yüce Allah'ın gökleri ve yeri yaratmasına işaret edilerek, O'nun el-Kâdir sıfatına vurgu yapılmıştır. Ayetin Türkçe meâli şu şekildedir;

"Allah, yedi kat göğü ve yerden bir o kadarını yaratandır. Ferman bunlar arasından inip durmaktadır ki, böylece Allah'ın her şeye kâdir olduğunu ve her şeyi ilmiyle kuşattığını bilesiniz." (Talâk: 65/12)

Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan ayetlerden de açık bir biçimde anlaşıldığı üzere, şüphe olmaksızın Allah'ın gücü her şeye yeter. Allah el-Kâdir'dir.

Öz Türkçede "kâdir" kelimesinin karşılığı olarak "uğan" sözcüğü kullanılmaktadır. Türk dilinde "uğ" kökünden türemiş olan "Ugan-Uğan" kelimesinin sözlük anlamı, *"kadir, kudret sahibi, her şeye gücü yeten, hükmeden,"* manasına gelmektedir (Beydili, 2015:

574). Eski Türk yazıtlarında "Uğan" sözcüğü bizzat geçmese de Tenğri'nin gücünün her şeye yettiğine işaret eden anlatılar; Orhun, Şine-Usu ve Ihe Ashete gibi yazıtlarda yer almaktadır. Ayrıca Tenğri'nin her şeye gücünün yettiğine dair, Türk tarihinden örnekler de verilebilir.

M.S. 133 tarihinde, Tanhu Kün-Çin, Mai'de kendisi için Çin İmparatoru tarafından hazırlanan tuzaktan kurtulunca; Tenğri takdir buyurduğu için kendisini koruyabildiğini, bu durumun kendisinin başarısı olmadığını söylemiştir (Kafesoğlu, 2015: 295-296). Yani eğer Tenğri istemeseydi, kendisinin esir düşeceğini dile getirmiştir. Burada Tenğri'nin Uğan olduğuna (her şeye gücünün yeteceğine) işaret etmiştir.

Türk hakanlarının, Tenğri'nin bağışladığı kut sayesinde devleti yönetme hakkı elde ettiği ve kendilerine verilen kut ile kağanlık tahtına oturduğu bilinmektedir. Devleti yönetmek için kut, küç (güç) ve ülüş niteliklerinin Türk hakanında olması gerekmektedir. Şayet hakan doğru yoldan sapıp, devleti iyi yönetemezse Tenğri, bağışladığı kut, güç ve ülüş'ü layıkıyla kullanmadığı için hakandan geri alır (Kafesoğlu, 2015: 296). Eski Türk inanç sisteminde dilediğini yükseltip, dilediğini alçaltma kudreti, yalnızca Tenğri'ye aittir. Sanki onlar Âl-i İmrân Suresi'nin 26. ayetinden haberdar gibidir. Nitekim Âl-i İmrân Suresi'nin 26. ayetinde, Allah'ın dilediğini yükseltip dilediğini alçaltacağına işaret edilmektedir.

Uğan olan Tenğri'nin hükümdara kut vermesi, eski Türk yazıtlarında sıkça geçmektedir. Kül Tigin Yazıtı'nın güney cephesinde yer alan *"Tenri yarlıkadukın üçün özüm kutım turu ö…ur ertiğ,"* (Orkun, 1987: 26) şeklindeki ifadede görüldüğü gibi, kitabedeki bazı kısımlar hasar aldığı için, metin tam olarak okunamamıştır. Ancak Hüseyin Namık Orkun, bu cümlenin günümüz Türkçesi'ne tercümesini, eksik kısımları da tamamlayarak şu şekilde yapmıştır: *"Tanrı irade ettiği için kendi talihim olduğu için hakan mevkiine oturdum."* (Orkun, 1987: 27) Yazıtlarda yer alan bu ifadeden anlaşıldığı üzere Bilge Kağan'ın hakan olması, tamamen Tenğri'nin iradesine bağlıdır. Eğer Tenğri isterse hakana kut verip, onu hükümdar kıldığı gibi kutu geri alıp yönetme hakkını da elinden alabilir.

Kül Tigin yazıtında yer alan metinler üzerinden devam edildiğinde, kitabenin cenup tarafında Tanrı'nın güç vermesi ile ilgili şu ifade görülmektedir; *"tenri küç birtük üçün akanım kagan süsi böriteğ ermiş, yagısı koyteğ ermiş."* (Orkun, 1987: 34) Yazıtın doğu kısmında yer alan bu ifadenin günümüz Türkçesi'ne çevirisi *"Tanrı güç verdiği için babam*

hakanın ordusu kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş," (Orkun, 1987: 35) biçiminde Hüseyin Namık Orkun tarafından yapılmıştır. Metinden anlaşıldığı üzere hakanın ordusu, Tenğri'nin verdiği güç sayesinde, düşmana üstün gelmiştir.

Tenğri buyruğu ile alakalı bir başka metin ise *"Tenri yalırkaduk üçün illiğiğ ilsiretmiş, kaganlıgıg kagansıratmış, yagıg baz kılmış. Tizliğiğ sökürmiş, başlıgıg yükündürmiş,"* (Orkun, 1987: 36) biçiminde Kül Tigin yazıtının doğu yüzünde yer almaktadır. Hüseyin Namık Orkun, bu cümlenin günümüz Türkçesine tercümesini şu şekilde yapmıştır; *"Tanrı buyurduğu için ellileri elsiz komuş; hakanlıları hakansız komuş, düşmanları muti kılmış. Dizlilere diz çöktürmüş, başlılara baş eğdirmiş."* (Orkun, 1987: 36) Bu metinde Tenğri'nin buyruğu üzerine Türk hakanının sefere çıktığı ve zaferler kazandığı anlatılmaktadır. Yazıtta yer alan *"ellileri elsiz komuş"* biçimindeki ifade; organ olan el değil, devlet olan il manasında kullanılmıştır. Yani Tanrı istediği için il sahibi olanların devletini ele geçirmiştir. Şüphesiz ki Tanrı'nın gücü her şeye yetmektedir.

Kül Tigin Anıtı'nın doğu tarafında yer alan Tenğri buyruğu ile alakalı bir başka cümle ise Hüseyin Namık Orkun tarafından *"tenri yarlıkaduk üçün tört yeğirmi yaşımka tarduş budun üze şad ertim,"* biçiminde okunmuş ve *"Tanrı buyurduğu için on dört yaşımda Tarduş milleti üzerine şad idim,"* şeklinde tercümesi yapılmıştır (Orkun, 1987: 36-37). Yine Kül Tigin Yazıtı'nın doğu yüzünde geçen bir başka ifade ise aşağıdaki gibidir;

"Anda kisre tenri yarlıkaduk kutım bar üçün ülüğim bar üçün ölteçi buldunıg tiriğrü iğitim, yalan budunıg tonlıg, çıgay budunıg bay kıldım, az budunıg öküş kıldım. Igar illiğde ıgar kaganlıgda yeğ kıldım, tört bulundakı buldunıg kop baz kıldım, yagısız kıldım." (Orkun, 1987: 42-44)

Hüseyin Namık Orkun tarafından bu metnin tercümesi şu şekilde yapılmıştır;

"Ondan sonra Tanrı buyurduğu ve talihim olduğu için kısmetim olduğu için ölecek olan milleti diriltip doğrulttum, çıplak kavmi elbiseli, fakir kavmi zengin kıldım, az kavmi çok kıldım. Gayrı ülkelerden, gayrı hakanlardan daha iyi kıldım. Dört taraftaki kavmi hep muti kıldım. Düşmansız kıldım." (Orkun, 1987: 43-44)

Bilge Kağan Yazıtı'nın kuzey yüzünde yer alan Tenğri buyruğu ile ilgili ifadeyi Hüseyin Namık Orkun, *"Tenri yarlıkaduk içün özüm olurtukıma tört bulundakı budunıg itdim yaratdım…"* biçiminde okumuş ve *"Tanrı buyurduğu için ben de tahta oturduğumda*

dört taraftaki kavmi tanzim ettim, tensik ettim…" şeklinde tercüme etmiştir (Orkun, 1987: 56). Bilge Kağan Yazıtı'nda yer alan Tenğri'nin güç vermesi ile alakalı kısım Hüseyin Namık Orkun tarafından *"Tenri küç birtük üçün anda sançdım, yaydım. Tenri yarlıkaduk üçün men kazganduk üçün Türk budun kazgan…"* biçiminde okunmuş ve *"Tanrı güç verdiği için orada mızrakladım. Perişan ettim. Tanrı buyurduğu için, ben gayret ettiğim için, Türk milleti gayret ettiği için…"* olarak tercüme edilmiştir (Orkun, 1987: 64). Kitabenin bu kısmı hasar aldığı için metinde okunabilen ifadeler yarım kalmıştır. Ancak tahminimize göre bu eksik kısma *"kazandık,"* gibi olumlu bir fiilin gelmesi muhtemeldir.

Orhun Kitabeleri'nin yanı sıra diğer Türk yazıtlarında da Tenğri'nin Uğan olduğuna işaret eden bazı cümleler yer almaktadır. Bu yazıtlar, Orhun Abideleri'ne göre daha fazla hasar aldığı için cümlelerin çoğu tam manasıyla okunamamaktadır. Ancak okunabilen kısımlardan örnek vermek gerekirse Şine-Usu Yazıtı'nda yer alan, *"kulım künim budunıg tenri yer ayu birti, anda sançdım, yazuklıg atlıg[ıg] … [Ten]ri tuta birti, kara iğil budunıg yok kılmadım,"* biçimindeki ifadeye bakılabilir (Orkun, 1987: 168). Metnin tercümesi, Hüseyin Namık Orkun tarafından *"Esirim, cariyem olan halkı gök yer emretti. Orada mızrakladım. Günahkâr atlıları… gök (Tanrı) tutuverdi. Bütün avam halkı yok eylemedim,"* biçiminde yapılmıştır (Orkun, 1987: 168). Şine-Usu Yazıtı'nda yer alan metinden anlaşıldığı üzere her şey göğün (Tanrı'nın) iradesiyle olmaktadır. Ulu Tanrı bir şeye izin verirse olacak, vermezse olmayacaktır.

Ihe Ashete Yazıtı'nda yer alan *"üze tenri erkliğ m…k mış"* ifadesine bakıldığında, metnin günümüz Türkçesine tercümesi, *"Üstteki kudretli sema…"* biçiminde Hüseyin Namık Orkun tarafından yapılmıştır (Orkun, 1987: 315). Tercümede "semâ" kelimesinin, "Tanrı" yerine "gökyüzü" manasında kullanılmış olabileceği düşüncesi akla gelebilir ve bu durum okuyucuyu yanıltabilir. Burada "tenri" kelimesinin "semâ" olarak çevrilmesinin sebebi Tenğri'nin, gök ile özdeşleştirilmiş olmasıdır. Bilindiği üzere "Kök-Gök", Tenğri'nin sıfatlarından birisidir. Çeviri yanlış olmamakla beraber, "semâ" sözcüğünün yerine "Tanrı" kelimesinin kullanılması daha uygundur. Nitekim burada kudretli olarak, Tanrı'nın vurgulanması daha makuldür.

Uybat nehri havalisinde bulunan üçüncü Uybat Yazıtı'nda Tanrı buyruğu ile alakalı olarak şu ifade yer almaktadır; *"üza tenri yarlıkadı k…"* (Orkun, 1987: 554) Tıpkı Ihe Ashete yazıtında olduğu gibi Uybat III Yazıtı da hasar gördüğü için Tanrı buyruğu ile alakalı olan bu cümlenin ancak ufak bir kısmı okunabilmektedir. Hüseyin Namık Orkun,

bu cümleyi *"Üstteki gök buyurdu…"* biçiminde tercüme etmiştir (Orkun, 1987: 555). Görüldüğü gibi bu yazıtın çevirisinde de "Tenri" kelimesi yerine Hüseyin Namık Orkun, "Gök" kelimesini kullanmıştır. Bir önceki paragrafta da belirtildiği gibi Tenğri, eski Türklerde gök ile özdeşleştirilmiştir.

Eski Türk yazıtlarında yer alan bütün bu metinlerden de anlaşıldığı üzere; hakanların tahta oturması, savaşlarda başarı kazanması, halkının refahını sağlaması tamamen Tenğri'nin buyruğuna bağlıdır. Her şey Tenğri buyruk verdiği için olur. Bu yüzden hükümdar olan kişi, Tenğri'nin yeryüzündeki temsilcisi olarak budunu yönettiği için adil olmalıdır. Halkını adalet ile yönetmelidir. Hakan devletini yanlış bir şekilde yönetmeye başlarsa, tebaasına adil davranmazsa; Tenğri, Hakan'a vermiş olduğu kutu geri alır. Zira Uğan olan Tenğri'nin gücü her şeye kadirdir.

Uygurlar dönemine ait, Kök Türk alfabesi ile yazılmış *Irk Bitig* adlı eserde yer alan; *"Ben gücü her şeye yeten Tengri'yim. Kırıklarını onarırım, kesiklerini birleştiririm, evreni düzene sokarım…"* şeklindeki ifadede, Tenğri'nin gücünün her şeye yettiği açık bir biçimde vurgulanmıştır (Beytaş, 2018: 59).

Altay Türklerinin inancına göre geceyi gündüze kavuşturan, ak bulutları hareket ettiren Tenğri'dir (İnan, 2018: 32). Şafak söktüren, bitki canlandıran da yine Ulu Tenğri'dir. Ölüm de O'nun idaresine bağlıdır. Tenğri, canı verdiği gibi, onu istediği zaman geri alır (Kafesoğlu, 2015: 296). Yani eski Türk inancına göre Tenğri, Uğan'dır.

İslâmiyet'e geçiş döneminin önemli eserlerinden biri olan *Kutadgu Bilig*'te, "uğan" sözcüğü aşağıdaki beyitte görüldüğü gibi kullanılmıştır.

"Ay erklig uğan menü munsuz bayat

yaramaz senindin adınka bu at" (Hâcib, 2019: 102)

Kutadgu Bilig'te yer alan bu ifade günümüz Türkçesinde, *"Ey kuvvetli, Kadir, ebedî ve ihtiyaçsız Kadim Tanrı, Senden başkasına bu ad yaraşmaz,"* anlamına gelmektedir. (Hâcib, 2019: 102)

Eserde yer alan bir başka ifade ise şu şekildedir;

"Biligli bayat ol bilir bu işig

Ukuğlı uğan ol ukar bu işig" (Hâcib, 2019: 183)

Hem Bayat (Kadim) hem de Uğan (Kadir) sözcüklerinin yer aldığı bu ibarenin Türkiye Türkçesine çevirisi, *"Bu işi bilen, ancak her şeyi bilen Kadim Tanrı'dır. Bu işin hikmetini ve sırrını bilen ancak Hükmeden Tanrı'dır"* manasına gelmektedir (Hâcib, 2019: 183).

Celal Beydili'nin aktardığına göre XIII. ve XV. yüzyıllarda İslâm müellifleri tarafından kaleme alınmış eserlerde, Türkçe bir sözcük olan "Uğan" kelimesine rastlamak mümkündür. Hârizmî'nin (ö. 232/847) *Muhabbetnâme* isimli eserinden nakledilen bilgiye göre "Uğan" sözcüğü, "Kadir" anlamında kullanılmıştır. İbn Mühennâ (ö. 682/1283) tarafından kaleme alınmış *İbnü-Mühennâ Lûgati* isimli sözlükten aktarılan bilgiye göre Türkçe bir kelime olan "Uğan" sözcüğü, "Allah" manasına gelmektedir. XV. yüzyıl dilbilimcisi Îmânî mahlaslı Tâli'nin *Bedâyiu'l-Lugat* adlı eserinde "Uğan" kelimesinin, "Allah" anlamında kullanılmasının yanı sıra "yakarışla okunan duanın bir bölümü" manasında da kullanıldığı nakledilmiştir (Beydili, 2015: 574).

İslâmi dönemde kaleme alınmış eserlerde de görüldüğü gibi "Uğan" sözcüğünün yüce yaratıcının ismi olarak kullanılması ve bu sözcüğün "Kâdir" kelimesine karşılık gelmesi, eski Türklerde de bu kelimenin var olduğunu düşündürmektedir. İslâm dininde ve eski Türk inanç sisteminde, Yüce Yaratıcı'nın bir vasfı olarak kudretli sıfatının kullanıldığı açık bir biçimde görülmektedir.

3.2.5. Tanrı'nın Her Şeyin Asıl Sahibi Olması

Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lugâti't-Türk* adlı eserinde "idhi اذى" sözcüğünün anlamı, *"Efendi, sahip,"* olarak verilmiştir. Tanımın devamında "idi - izi" kelimesinin "Tanrı" manasında kullanıldığı da belirtilmiştir (Kâşgarlı, 2018, C.1: 87). Celal Beydili'nin aktardığına göre Atebetü'l-Hakâyık, Kutadgu Bilig, Muhabbetnâme, Lûgat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî, Kıssa-i Yûsuf, Hüsrev ü Şîrîn gibi önemli eserlerde de "idi" sözcüğü Tanrı'yı nitelemek için kullanılmıştır (Beydili, 2015: 259). Nitekim *Kutadgu Bilig*'in hemen ikinci dizesinde "idi" kelimesi okuyucuyu karşılamaktadır. Eserde yer alan ifade şu şekildedir;

"Bayat atı birle sözüg başladım

Törütgen egidgen keçürgen idim" (Hâcib, 2019: 102)

Kutadgu Bilig'te yer alan bu mısralar günümüz Türkçesine, *"Yaratan, yetiştiren ve göçüren Rabb'im, Kadim Tanrı'nın adı ile söze başladım,"* biçiminde tercüme edilmiştir. (Hâcib, 2019: 102)

Kitabelerde yer alan "idi" sözcüğü ise Tanrı'nın bir sıfatı olarak değil, daha çok sahip anlamında kullanılmıştır. Kül Tigin Yazıtı'nın güney yüzünde bir, doğu tarafında bir; Tonyukuk Yazıtı'nın güney kısmında iki, kuzey yüzünde bir defa yer alan "idi" kelimesinin, yazıt hasar aldığı için tam manasıyla okunamasa da Bilge Kağan Yazıtı'nın kuzey ve doğu yüzlerinde de birer defa geçtiği düşünülebilir. Nitekim kuzey ve doğu yüzündeki okunabilen kısımlar Kül Tigin Yazıtı'nda yazanlarla birebir benzerlik göstermektedir. Bu durumda Bilge Kağan Yazıtı'nın kuzey ve doğu yüzünde "idi" sözcüğünün geçtiğini söylemek, yanlış bir tahmin olmayacaktır.

Kül Tigin Yazıtı'nın güney yüzünde yer alan "idi" kelimesinin geçtiği metni, *"Ötüken yışda yiğ idi,"* biçiminde okuyan Hüseyin Namık Orkun, *"Ötüken ormanında hükümdar yokmuş,"* şeklinde tercüme etmiştir (Orkun, 1987: 24). Aynı cümlenin Muharrem Ergin tarafından yapılmış çevirisine bakıldığında, *"Ötüken Ormanından daha iyisi hiç yokmuş,"* ifadesi bizi karşılamaktadır (Ergin, 2009: 5). Muharrem Ergin, "idi" sözcüğünü "daha iyisi" olarak tercüme etmiştir. Ancak Kâşgarlı Mahmud'un lügatinde "idi" kelimesinin manası "efendi, sahip" anlamındadır. Bu durumda Hüseyin Namık Orkun'un tercümesi, metne daha uygundur. Hüseyin Namık Orkun'un tercümesinde; hükümdar sözcüğünün, sahip anlamında kullanıldığını belirtmekte fayda vardır. Nitekim aynı yazıtın doğu cephesinde yer alan *"Ekin ara idi oksız kök türk ança olurur teği kondurmış,"* ibaresi, *"ikisinin arasında sahipsiz ve teşkilatsız olan Gök Türkleri tanzim edüp böylece otururlar imiş,"* biçiminde Hüseyin Namık Orkun tarafından günümüz Türkçesine tercüme edilmiştir (Orkun, 1987: 30). Metinden anlaşıldığı üzere "idi" kelimesi "sahip" anlamında kullanılmıştır. Ek olarak "oksız" sözcüğündeki olumsuzluk belirten "–sız" ekinin "idi" kelimesine de yansıdığı görülmektedir.

XII. yüzyıl Türk âlimlerinden olan Fahreddin Mübârek Şah (ö. 603/1206?) tarafından kaleme alınan *Şerece-i Ensâb* adlı eserde yer alan bilgiye göre Türk dilindeki "idi" sözcüğünün, Arapça ve Farsçada tam karşılığının olmadığı Celal Beydili tarafından aktarılmıştır. Buna göre kitabelerde yer alan "idi" kelimesinin Tanrı kavramının tam karşılığı değil, "Tanrı'nın, Yaratan olarak yerin ve göklerin sahibi olduğu," anlamına

geldiği yine Celal Beydili tarafından nakledilmiştir (Beydili, 2015: 260). Bu noktada belirtilmesi gereken husus, iyelik belirten bu sözcüğün Arap ve Fars dilinde karşılığı olmasa bile Yüce Allah'ın doksan dokuz isminden, "her şeyin asıl sahibidir" (Hadislerle İslâm, 2020, C.1: 229) manasındaki "el-Vâris" sıfatına yakın bir anlam taşıdığı düşünülebilir. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için Allah'ın el-Vâris sıfatına işaret eden Âl-i İmrân Suresi'nin 180. ayetini örnek olarak verebiliriz.

Cenab-ı Hakk'ın her şeyin asıl sahibi olduğu, Âl-i İmrân Suresi'nin 180. ayetinde aşağıdaki gibi buyurulmaktadır;

"Allah'ın, kereminden kendilerine verdiklerini (infakta) cimrilik gösterenler, sanmasınlar ki o, kendileri için hayırlıdır; tersine bu onlar için pek fenadır. Cimrilik ettikleri şey de kıyamet gününde boyunlarına dolanacaktır. Göklerin ve yerin mirası Allah'ındır. Allah bütün yaptıklarınızdan haberdardır." (Âl-i İmrân: 3/180)

Âl-i İmrân Suresi'nin bu ayetinde yer alan "miras" sözcüğü tefsirlerde genel itibariyle şu ifadelerle açıklanmıştır; *"Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ın mülküdür. Ondan yararlananlar, hep O'nun mülkünü birbirlerinden devralmaktadırlar; o halde, Allah'ın mülkünde cimrilik etmeleri ne kadar yanlıştır! Bir gün, herkes ölecek ve malik olduğu şeyler üzerindeki mülkiyetini kaybedecektir; hâlbuki Allah bâkidir, mülk yine O'nundur."* (Kur'ân-ı Kerîm Açıklamalı Meâli, 2019: 69)

Kur'ân-ı Kerîm'de geçen ayetlerde de görüldüğü gibi şüphesiz ki her şeyin sahibi olan Allah'tır. Türk dilinde "sahip" anlamında kullanılan "idi" kelimesi; Yüce Yaradan'ın "her şeyin asıl sahibi" manasına gelen "el-Vâris" sıfatı ile aynı manaya gelmese de, yakın bir anlam taşıması bakımından bir benzerlik olarak kabul edilebilir. "İdi" sözcüğü Kök Türk kitabelerinde Tanrı'nın bir sıfatı olarak kullanılmamış olsa da Kâşgarlı Mahmud'un lügatinde, "idi" kelimesinin "Tanrı" manasında da kullanıldığının belirtilmesi, bizce yeterli bir kanıttır. Nitekim İslâmî dönemin önemli eserlerinde yer alan ve "Tanrı" anlamında kullanılan Türkçe kökenli "idi" sözcüğünün Tenğri'nin bir sıfatı olarak "sahip" anlamında kullanıldığı düşünülebilir.

3.2.6. Tanrı'nın Yaratan Olması

Türk mitolojisinde Tanrı'nın sıfatlarından birisi O'nun tek yaratıcı olduğuna vurgu yapmaktadır. Evreni, acunu ve canlıları yaratan Tanrı, eski Türk inanç sisteminin merkezinde yer almaktadır. İslâm dininde de bütün âlemleri yaratan Allah'tır. "el-Hâlık" sıfatı, Yüce Allah'ın yaratan, yoktan var eden olduğuna işaret etmektedir. Tıpkı İslâm dininde olduğu gibi eski Türk inanç sisteminde de Tanrı'nın yaratıcı vasfına işaret eden Törütgen sıfatı bulunmaktadır. İlk olarak Türk mitolojisindeki, Tanrı'nın bir sıfatı olan "Törütgen" sözcüğünün etimolojisi üzerinde durmak, kelimenin geldiği kökeni anlamak bakımından faydalı olacaktır.

"Törü" kelimesi öz Türkçede *"düzen, nizam, gelenek, görenek, âdet,"* manalarına gelmektedir (Kâşgarlı, 2018, C.4: 647). Aynı zamanda *"yaratılmak"* fiilinin eş anlamlı karşılığı da "törü" sözcüğü ile ifade edilmiştir (Kâşgarlı, 2018, C.4: 647). *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te bu kelimeye örnek olarak, *"يلنگق ترودى yalnğuk törüdi,"* yani *"insan yaratıldı,"* cümlesi verilmiştir (Kâşgarlı, 2018, C.3: 262). Oğuz Türkçesinde "yaratmak" eylemi "törüt" sözcüğüne karşılık gelmektedir (Kâşgarlı, 2018, C.4: 647). Kısacası yaratılmak anlamına gelen *"törü"* sözcüğünden "yaratan" manasına gelen "Törütgen" kelimesi türemiştir.

Kâşgarlı Mahmud'un lügatinde yer alan bir beyit, Tenğri'nin yaratıcı sıfatını şu şekilde belirtmektedir;

"Tenğri ajun türütti çıgrı udhu tezginür

Yulduzları çergeşip tün kün üze yörgenür" (Kâşgarlı, 2018, C.2: 303)

Yukarıdaki beyit günümüz Türkçesinde, *"Tanrı acunu, âlemi yarattı, felek durmadan döner, yıldızlar sıra sıra dizilip gece, gündüz üzerine sarılır,"* manasına gelmektedir (Kâşgarlı, 2018, C.2: 303).

Kutadgu Bilig adlı eserin on beşinci beyitinde "törütgen" kavramına aşağıdaki gibi yer verilmiştir;

"törütgen barına törütmiş tanuk

Törütmiş iki bir tanukı anuk" (Hâcib, 2019: 103)

Türkiye Türkçesinde bu beyit, *"Yaratıcı varlığına yaratılan tanıktı. Yaratılan iki, birin hazırdaki tanığıdır,"* anlamına gelmektedir (Hâcib, 2019: 103).

Törütgen ismi, yine aynı eserin yüz yirmi dördüncü beyitinde de yer almaktadır. *"Yaratan, yetiştiren ve göçüren Rabb'im Kadim Tanrı'nın adıyla söze başladım,"* (Hâcib, 2019: 108) anlamına gelen beyitin orijinali şu şekildedir;

"bayat atı birle sözüg başladım

Törütgen igidgen keçürgen idim" (Hâcib, 2019: 108)

Eski Türklere ait yaradılış destanlarında Tenğri'nin kâinatı, acunu ve insanı yaratması geniş yer tutmaktadır. Farklı Türk boylarına ait yaradılış destanlarının ortak noktası, yaratıcı bir Tenğri'nin olmasıdır. Destanlarda yer alan detaylar, Tenğri'nin her şeyin yaratıcısı olduğunu göstermektedir. Yaradılış meselesi; kozmogoni ve antropogoni ile alakalı bölümlerde daha detaylı olarak ele alınacaktır. Ancak yine de bu noktada Tenğri'nin Törütgen sıfatına dair birkaç örnek vermek yerinde olacaktır.

Tanrı'nın Törütgen olarak evreni yaratmasına dair en açık metin, Kül Tigin Yazıtı'nın doğu yüzünde bulunan *"Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış"* ifadesinde geçmektedir (Ergin, 2009: 9). Yazıttan da anlaşıldığı üzere, eski Türk inanç sisteminde kâinatı yaratan, sonsuz kudret sahibi Kök Tenğri'dir.

Kül Tigin Yazıtı'nın doğu yüzünde yer alan bu ifade, *Kur'ân-ı Kerîm*'de Kaf Suresi'nde geçen, *"Andolsun biz, gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunanları altı günde yarattık. Bize hiçbir yorgunluk çökmedi,"* biçimindeki 38. ayete benzemektedir. Bu ayette, Allah'ın yaratan olduğunu belirten "el-Hâlık" sıfatına işaret edilmektedir.

Ön-Türk kültürünün pek çok hatırasını bünyesinde barındıran Saha Türklerine göre Tanrı, yeryüzündeki her şeyi, yarattığı en üstün mahlûklar olan insanlar için yaratmıştır (Ögel, 2014, C.1: 513). Saha Türklerinin inanç sisteminden anlaşıldığı üzere Tanrı, insanlara büyük bir önem vermektedir. Esasında bu durum sadece Yakut Türklerine özgü bir nitelik değildir. Nitekim Altay Türklerinin destanlarında, Tanrı'nın insanlar için yarattığı nimetlerden söz edilmiştir. Radloff'un derlediği *Altay Yaradılış Destanı*'nda Tanrı halkına nasihat verirken, insanlar için yarattığı nimetlerden şu şekilde söz etmektedir;

"Davar yaratıverdim, aş olsun diye size!

Dünyada akıp giden, suları yine size,

Arı ve duru yaptım, içiniz diye size!" (Ögel, 2014, C.1: 497)

Tanrı'nın insanların faydalanması için yarattığı nimetlere dair anlatılar, Uygur Türkleri dönemine ait Kök Türk alfabesi ile yazılmış *Irk Bitig* adlı eserde de yer almaktadır. *Irk Bitig*'de yer alan ifadeler aşağıdaki gibidir;

"Boz bulut yürüdü,

Halkın üstüne yağdı,

Kara bulut yürüdü,

Hamının (Her şeyin) üstüne yağdı.

Darılar (Ekinler) olgunlaştı, yaş (taze) otlar göğe erdi,

Hayvanlar insanlar için yaratıldı.

Böyle bilin ki,

İyidir." (Beytaş, 2018: 64)

Radloff'un derlediği *Altay Yaradılış Destanı*'nda ve *Irk Bitig*'de yer alan anlatılarda görüldüğü gibi Tanrı, yeryüzündeki diğer varlıkları insanlar istifade etsin diye yaratmıştır. Bu durum Bakara Suresi'nin 29. ayetini akla getirmektedir. Nitekim Cenab-ı Hak; Bakara Suresi'nde, yerde ne varsa hepsini insanlar için yarattığını buyurmaktadır (Bakara: 2/29).

Verbitsky'in derlediği *Altay Yaradılış Destanı*'nda; Ak-Ene'nin denizden çıkarak, Tanrı'ya yaratma ilhamını verdiği kısımda, İslâm dininde görülen "kun fe yekûn" tabirine benzer bir durum söz konusudur. Nitekim Meryem Suresi'nin 47. ayetinde geçen, "*Ol!' der; o da oluverir,"* (Meryem: 19/47) ifadesi Allah'ın ol demesi ile her şeyi yaratabileceğine işaret etmektedir. *Altay Yaradılış Destanı*'nda geçen anlatı şu şekildedir;

"Bir Ak-Ene var idi, yaşardı su içinde,

Ülgen'e şöyle dedi, göründü su yüzünde:

-Yaratmak istiyorsan, sen de bir şeyler Ülgen,

Yaratıcı olarak, şu kutsal sözü öğren!

De ki hep, 'Yaptım oldu!' Başka bir şey söyleme!

Hele yaratır iken, 'Yaptım olmadı!' Deme!" (Ögel, 2014, C.1: 466)

Burada İslâm dininden farklı olarak bir yardımcı figür olan Ak-Ene görülmektedir. Ak-Ene'nin kutsal bir ruh olduğu düşünüldüğünde İslâm dinindeki meleklere benzetilebilir. Nitekim İslâm dininde yer alan meleklerden bazılarının Allah'ın elçileri olmaları, meleklerin Yüce Yaradan ile konuştuğu düşüncesini akla getirmektedir. *Altay Yaradılış Destanı*'nın farklı bir varyantında ise Ak-Ene figürünün, Tanrı Kayragan'ın düşünce dünyasında var ettiği kutsal bir varlık olduğu ve bazen ona ilham verdiği söylenmektedir (Gökdağ & Üçüncü, 2015: 19). Yani Ak-Ene'nin vermiş olduğu ilham bizzat Tanrı'nın kendi düşüncesi olarak kabul edilebilir.

Tanrı'nın Törütgen olduğu, kam dualarında açık biçimde görülmektedir. Altay kamlarının dualarında *"yüksekte bulunan ulu atamız tengere… yaratıkları yaratan tengere… yıldızlarla dünyayı süsleyen tengere…"* gibi ifadeler yer almaktadır (İnan, 2018: 30). Kam dualarında yer alan bu yakarışlar, Tanrı'nın yaratıkları (insan, hayvan, bitki vs.) ve yıldızları yarattığına işaret etmektedir.

Tek yaratıcının Tanrı olduğu; Altay Türklerine ait yaradılış destanlarının farklı bir nüshasında, Tanrı ile bir insanın konuşması biçiminde anlatılmıştır. Bu destanda âdemoğlu Ülgen'e, "Ben de dünyayı yaratmağa geldim," demiştir. Tanrı ise insanoğlunun bu sözüne kızarak, "Sizi yaratan ben olmasaydım, siz bunu yapmağa kalkabilir miydiniz?" diye sormuştur (Ögel, 2014, C.1: 501). Burada bahsedilen insan, Erlik Han olsa gerektir. Nitekim *Altay Yaradılış Destanı*'nın diğer nüshalarında, bu rolü Erlik Han üstlenmektedir. Elbette buradaki anlatı İslâm dini ile pek uyuşmamaktadır. Zira yaratmak, Allah'a mahsustur. Buradaki anlatıda bahsi geçen insan (şeytan), Tanrı'ya şirk koşmaktadır. Ancak Tanrı'nın her şeyi yaratan tek ilah olduğunu göstermesi bakımından güzel bir örnektir. Dolayısıyla Tanrı'nın "Törütgen" sıfatına işaret etmektedir. Esasında farklı bir açıdan bakıldığında İslâmî anlatılarla bir benzerliği de görülmektedir. Nitekim İslâmî anlatılarda yer alan ve Allah'a şirk koşan Firavun'un akıbeti, ibret alınması için *Kur'ân-ı Kerîm*'de açıkça işaret edilen meselelerdendir. Altay Türklerine ait Yaradılış Destanı'nın bahsedilen nüshasında da benzer bir durumun söz konusu olduğu söylenebilir.

Kâşgarlı Mahmud'un lügatinde "يَرَتّى yarattı" sözcüğüne örnek olarak verilen *"Tenğri yalnğuk yarattı,"* deyimi, Tanrı'nın âdemi ve âdemden başka her yaratığı yarattığı

manasına gelmektedir (Kâşgarlı, 2018, C.2: 315). Kelime olarak "yalnğuk" sözcüğü, *"insan, kişi, insanlara verilen genel ad; âdem, Âdem atamız,"* (Kâşgarlı, 2018, C.4: 736) biçiminde açıklansa da, bu sözün deyim içerisinde kullanılması halinde farklı bir anlam oluşturduğu yorumu yapılabilir. Bu örneği vermekle dikkat çekmek istenilen nokta, Tanrı'nın insanı ve insandan başka her mahlûkatı yarattığına dair bir deyimimizin olmasıdır.

İslâm dininde Allah'ın el-Hâlık sıfatı, *"yaratan ve yoktan var edendir,"* anlamına gelmektedir (Hadislerle İslâm, 2020, C.1: 226). Kur'ân-ı Kerîm'de Cenab-ı Hakk'ın yaratıcı olduğuna işaret eden çok sayıda ayet vardır. Yüce Allah'ın "el-Hâlık" sıfatına işaret eden ayetler sırasıyla; Bakara, Âl-i İmrân, Mâide, En'âm, A'râf, R'ad, Hicr, İsrâ, Nûr, Kasas, Rûm, Secde, Fâtır, Yâsîn, Zümer, Mü'min, Şûrâ, Kamer, Vâkıa, Haşr ve Tegâbün surelerinde yer almaktadır. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için ayetlerden bazılarına değinmek yerinde olacaktır.

Allah'ın yaratıcı olduğuna işaret eden ayetlerden üçü Bakara Suresi'nde bulunmaktadır. Bakara Suresi'nde geçen 28. ayette, insan hayatınının üç safhası olan yoktan yaratılma, ölüm ve ahirette tekrar dirilme anlatılmıştır (Kur'ân-ı Kerîm Açıklamalı Meâli, 2019: 6). Aynı surenin 29. ayeti ise Allah'ın yeryüzündeki her şeyi insanlar için yaratmasına işaret etmektedir. Bakara Suresi'nin 117. ayetinde, Allah'ın yaratıcı olduğuna açık biçimde işaret edilmiştir. Bakara Suresi'nin 28, 29 ve 117. ayetlerinin Türkçe meâlleri aşağıdaki gibidir;

"Siz cansız iken size can veren Allah'ı nasıl inkâr edersiniz? Sonra sizi öldürecek, tekrar sizi diriltecek ve sonunda O'na döndürüleceksiniz." (Bakara: 2/28)

"O, yerde ne varsa hepsini sizin için yarattı. Sonra (kendine has bir şekilde) semaya yöneldi, onu yedi gök olarak yaratıp düzenledi (tanzim etti). O, her şeyi hakkıyla bilendir." (Bakara: 2/29)

"(O), göklerin ve yerin eşsiz yaratıcısıdır. Bir şeyi dilediğinde ona sadece 'Ol!' der, o da hemen oluverir." (Bakara: 2/117)

Nûr Suresi'nin 45. ayetinde Cenab-ı Hak, farklı türden canlıları (sürüngen, iki ayaklı, dört ayaklı vb.) sudan yarattığını buyurmaktadır. Toprak ve sudan yaratılma meselesine, antropogoni bölümünde detaylıca değinileceği için, bu kısımda ayrıntılara inilmemiştir. Nûr Suresi'nin 45. ayetinin Türkçe meâli aşağıdaki gibidir;

"Allah, her canlıyı sudan yarattı. İşte bunlardan kimi karnı üstünde sürünür, kimi iki ayağının üstünde yürür, kimi dört ayağının üstünde yürür… Allah dilediğini yaratır; şüphesiz Allah her şeye kâdirdir." (Nûr: 24/45)

Rûm Suresi'nin 54. ayetinde; insanın anne karnındaki cenin dönemi, bebeklik dönemi ve çocukluk dönemlerinde güçsüz ve çaresiz olduğuna, sonra gelişip güçlendiğine ve daha sonra ihtiyarlayarak yine güçsüz duruma düştüğüne vurgu yapılmıştır. Ayette; insanın yaratılmasından itibaren hayatının bu evrelerinin, Allah'ın kudretinin eseri olduğuna işaret edilmiştir (Kur'ân-ı Kerîm Açıklamalı Meâli, 2019: 399). Rûm Suresi'nin, Allah'ın yaratıcı olduğuna işaret eden 54. ayeti aşağıdaki gibidir;

"Sizi güçsüz yaratan, sonra güçsüzlüğün ardından kuvvet veren ve sonra kuvvetin ardından güçsüzlük ve ihtiyarlık veren, Allah'tır. O, dilediğini yaratır. O, hakkıyla bilendir, üstün kudret sahibidir." (Rûm: 30/54)

Kur'ân-ı Kerîm'de geçen ayetlerden de anlaşıldığı üzere her şeyi yaratan Yüce Allah'tır. "el-Hâlık" sıfatı Cenab-ı Hakk'ın yaratan ve yoktan var eden olduğuna işaret etmektedir. Eski Türk dininde de Tanrı, Törütgen sıfatıyla her şeyin yaratıcısı olarak kabul edilmiştir. İslâm dininde âdemoğluna büyük bir önem verildiği gibi eski Türk inanç sisteminde de insanoğluna büyük bir ehemmiyet verilmiştir. Nitekim *Altay Yaradılış Destanı*'nda ve *Irk Bitig*'de yer alan metinlerde, Tanrı her şeyi insanlar için yarattığını söylemektedir. İslam dininde ise Allah; Bakara Suresi'nde, yerde ne varsa hepsini insanlar için yarattığını buyurmaktadır. Ayrıca Allah Teâlâ'nın âdemoğluna kitap göndermiş olması, İslâm dininde insana verilen önemi daha anlaşılır kılmaktadır. Altay Yaradılış Destanı'nda Tanrı'nın "yaptım oldu!" diyerek yeri yaratması olayı; İslâm dininde Allah'ın "ol" demesiyle her şeyin oluvereceği, yani Kur'ân-ı Kerîm'de geçen "kun fe yekûn" tabirine benzemektedir.

3.2.7. Tanrı'nın Ebedî Olması

Kâşgarlı Mahmud'un lügatinde, *"منككو menggü"* sözcüğü *"Sonsuzluk, sonsuz, ebedî, ebedîlik,"* anlamına gelmektedir (Kâşgarlı, 2018, C.3: 378). Celal Beydili'nin *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük* isimli eserinde ise "Tanrı" maddesinin altında *"Kök Mengi*

Tengri," ifadesi görülmektedir ki burada geçen "Mengi" sözcüğü esasında "Mengü" kelimesidir. Yani maddenin altında yer alan ibare, *"Ebedî Gök Tanrı,"* manasına gelmektedir (Beydili, 2015: 536).

Eski Türklerde Tanrı'nın ebedî olduğu "Mengü" sıfatının yanı sıra "Öd" sözcüğü ile de karşılanmıştır. Tanrı'nın ebedîliğine işaret eden en açık metin, Kül Tigin Yazıtı'nın kuzey yüzünde yer alan *"Öd tenri yasar, kişi oglı kop ölüğli törümiş,"* ifadesidir (Orkun, 1987: 52). Kül Tigin Yazıtı'nın şimal kısmında yer alan metin, Hüseyin Namık Orkun tarafından *"Zamanı Tanrı takdir eder, kişioğlu hep ölmek için türemiş,"* biçiminde günümüz Türkçesine tercüme edilmiştir (Orkun, 1987: 50-52). Bazı araştırmacılar ise yazıtta geçen bu ifadeyi, *"Zamanı Tanrı yaşar, insanoğlu ölmek için türemiş"* şeklinde çevirmiştir (Doğanay, 2004: 127; Ergin, 2009: 21). Yani insanlar fani, Tanrı ebedîdir (Kafesoğlu, 2015: 296). Kül Tigin Yazıtı'nın kuzey yüzünde bulunan "Öd Tenğri" ifadesi Tanrı'nın ebedîliğini vurgulayan bir sıfattır. Yani "Öd Tenğri" adı, tıpkı "Mengü Tenğri" isminde olduğu gibi ebedîlik belirten *"zamanı yaşayan, ölümsüz Tanrı,"* anlamında kullanılmıştır (Gömeç, 2019: 91).

Yûsuf Hâs Hâcib'in *Kutadgu Bilig* adlı eserinde Tanrı'nın "Mengü" sıfatı "Menü Eçü" olarak geçmektedir. *Kutadgu Bilig*'de geçen 10. beyit aşağıdaki gibidir;

"séziksiz bir ök sen ay menü eçü

Katılmaz karılmaz sakışka seçü" (Hâcib, 2019: 102)

Yukarıdaki beyitin günümüz Türkçesine tercümesi, *"Ey ebedî Tanrı Sen, şüphesiz birsin. Sayıya gelmezsin, sayılanlardan değilsin,"* biçimindedir (Hâcib, 2019: 102). Görüldüğü gibi *Kutadgu Bilig*'te "Menü Eçü" sıfatı Tanrı'nın ebedîliğine işaret etmektedir.

İslâm dininde Allah'ın sıfatları arasında O'nun ebedî olduğunu belirten ismi "el-Âhir" adıdır. Cenab-ı Hakk'ın "el-Âhir" ismi, *"Varlığının sonu yoktur,"* anlamına gelmektedir (Hadislerle İslâm, 2020, C.1: 228). Allah'ın hem ebedî hem de ezeli olduğunu belirten sıfatı da vardır. Yüce Allah'ın "el-Hayy" ismi, ezeli ve ebedî bir hayat ile diri olduğuna işaret etmektedir (Hadislerle İslâm, 2020, C.1: 228). Yani Allah'ın varlığının başlangıcı da sonu da yoktur. *Kur'ân-ı Kerîm*'de Allah'ın ebedî olduğuna işaret eden ayetler vardır. Bu ayetler; Bakara: 2/255, Âl-i İmrân: 3/2, Furkân: 25/58, Kasas: 28/88, Rahmân: 55/26-27 ve Hâdid 57/3 ayetleridir. Bu ayetlerden bazılarını irdeleyelim.

Âl-i İmrân Suresi'nin 2. ayetinde Allah'ın ezeli ve ebedî bir hayatla diri olduğuna işaret edilmektedir. Ayetin Türkçe meâli şu şekildedir;

"Hayy ve kayyûm olan Allah'tan başka ilâh yoktur." (Âl-i İmrân: 3/2)

Rahmân Suresi'nin 26. ve 27. Ayetlerinde ise Allah'ın ebedîliğine şu şekilde işaret edilmektedir;

"Yeryüzünde bulunan her canlı yok olacak. Ancak azamet ve ikram sahibi Rabbinin zâtı bâki kalacak." (Rahmân: 55/26-27)

Allah'ın el-Evvel, el-Âhir ve el-Hayy olduğu Hadîd Suresi'nin 3. ayetinde aşikâr biçimde görülmektedir. Hadîd Suresi'nin 3. ayetinde Cenab-ı Hak şöyle buyurmuştur;

"O ilktir, sondur, zâhirdir, bâtındır. O, her şeyi bilendir." (Hadîd: 57/3)

Kur'ân-ı Kerîm'deki ayetlerden de anlaşıldığı üzere Yüce Allah'ın varlığı ebedîdir. O'nun varlığının ne başlangıcı ne de sonu vardır. Allah Teâlâ'nın ebedî olduğuna "el-Âhir" sıfatı ile işaret edilmiştir. Türk mitolojisinde de Kök Tenğri'nin ezeli ve ebedî olduğu bilinmektedir. Kök Tenğri'nin ebedîliğini açıklamak için Mengü ve Öd sıfatları kullanılmıştır. İki inanca göre de yeryüzündeki her şey yok olacak ancak Yüce Yaradan bâki kalacaktır.

3.2.8. Tanrı'nın Koruyucu Olması

Eski Türk inanç sisteminde Tanrı'nın sıfatlarından birisi de onun koruyucu olduğunu belirten "Kayrakan" ismidir. Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lugâti't-Türk* adlı eserinde "korı" sözcüğü *"korumak,"* anlamına gelmektedir (Kâşgarlı, C.4: 346). "Korı" sözcüğüne "-an" ekini eklediğimizde, araya "–y" kaynaştırma harfi girerek, koruyan manasına gelen "korıyan" sözcüğü oluşmaktadır. Zamanla bu ismin eş anlamlısı olarak "kayıran" sözcüğünün ortaya çıktığı yönünde bir yorum yapılırsa ki Kâşgarlı Mahmud'un lügatinde "kaygur" sözcüğünün anlamlarından birisi *"kayırmak,"* biçimindedir (Kâşgarlı, C.4: 285), bu durumda korıyan ile kayguran isimleri birbirinin yerine kullanılmış olabilir. Kayguran isminin, "Koruyan, kayıran, himaye eden" anlamlarında, zamanla "Kayrakan" biçimini aldığı şeklinde bir yorum yapılabilir. Celal Beydili'nin *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*

isimli eserinde, anlam bakımından "Kayrakan" sözcüğü, *"korumak, saklamak, himaye etmek,"* gibi manalara gelmektedir (Beydili, 2015: 305-306). "Kayrakan" adı, en açık biçimiyle Radloff'un derlediği *Altay Yaradılış Destanı*'nda geçmektedir. Destanın başında; henüz hiçbir şey yokken yaratıcı olan Kayra Kan'ın varlığından bahsedilmektedir (Radloff, 1956b: 4). Bu da Kayra Kan'ın, esasında Kök Tenğri olduğunu düşündürmektedir. Ancak bu konuda bazı tartışmalar mevcuttur. Yeri gelmişken bu konuya da değinmek faydalı olacaktır.

Bahaeddin Ögel'e göre Radloff'un derlediği yaradılış destanındaki Kayra Kan ile Verbitsky'in derlediği yaradılış destanındaki Bay Ülgen; Kök Tenğri'nin kendisi değildir. Ögel'e göre Altay Yaradılış Mitlerinin farklı nüshalarında adı geçen bu tanrı isimleri, esasında yardımcı birer figürdür. Nitekim Ak-Ene'nin Tanrı'ya yaratmak için ilham vermesi, her şeye gücü yeten tek yaratıcı tarifine uymamaktadır. Bahaeddin Ögel'e göre Verbitskiy'in derlediği yaradılış destanı Kalmuk Moğolları'nın, Radloff'un derlediği yaradılış destanı ise Uygur Maniheizm'inin tesiri altındadır. Bu sebeple eski Türklerin tek tanrılı dinini temel alan bu destanlarda, farklı dinlerin tesiri hissedilmektedir (Ögel, 2014, C.1: 458-459). Verbitsky'in derlediği Altay Yaradılış Destanı'nda göklerden gelen bir sesin Ülgen'e buyruk vermesi (Ögel, 2014, C.1: 465), Bahaeddin Ögel'in bu tespitini haklı kılmaktadır. Ancak yine de bu mitlerin kökeninde eski Türk inancının olduğu unutulmamalıdır. Türk inanç sistemine göre Tanrı, en yüksek varlık olarak tek yaratıcıdır ve tam iktidar sahibidir. Dolayısıyla bu destanlarda adı geçen Ülgen ve Kayra Kan için; *Altay Yaradılış Destanları*'nın farklı nüshalarında adı geçen Ülgen ve Kayra Kan'ın, eski Türk inanç sistemindeki tek yaratıcı olan Kök Tenğri'nin özelliklerini barındıran, farklı dinlerin tesiriyle harmanlanmış, Kök Tenğri'nin birer yansıması olduğu yönünde bir yorumda bulunulabilir.

Kök Tenğri'nin koruyucu olduğu konusuna geri dönecek olursak; kitabelerden, bitiglerden ve tarihten örnekler verilebilir. Tanrı'nın koruyucu olduğu hususunda Türk tarihinden verilebilecek örneklerden birisi M.S. 133 senesine dayanmaktadır. Tarihi kayıtlara göre Tanhu Kün-Çin, Mai'de Çin İmparatoru'nun kendisine kurduğu tuzaktan kurtulunca, Tanrı takdir buyurduğu için kendisini koruyabildiğini söylemiştir (Kafesoğlu, 2015: 295-296). Yani Kök Tenğri, Türk hakanını tuzağa düşmekten korumuş ve kurtarmıştır.

Kök Türk Yazıtları'nda Tanrı'nın Türk milletini yok olmaktan kurtardığı yani Türk milletini koruduğuna dair anlatılar mevcuttur. Kök Tenğri'nin "Kayrakan" sıfatına işaret eden metinlerden biri Kül Tigin Yazıtı'nın doğu tarafında yer alan, *"üze türk tenrisi ıduk yiri subı ança itmiş. Türk budun yok bolmazun tiyin budun bolçun tiyin, akanım ilteriş kaganıg öğüm ilbilğe katunıg tenri töpesinde tutıp yüğerü kötürmiş erinç,"* biçimindeki ifadede geçmektedir. Bu metni Hüseyin Namık Orkun, *"Yukarıda Türk Tanrısı, Türkün mukaddes yeri suyu böyle tanzim etmiş [mukadder eylemiş]: Türk kavmi yok olmasın diye, millet olsun diye babam Elteriş hakanı, annem Elbilge hatunu Tanrı tepesinde tutup yukarı götürmüş,"* şeklinde günümüz Türkçesine tercüme etmiştir (Orkun, 1987: 34-35).

Kül Tigin Anıtı'nın doğu yüzünde ve Bilge Kağan Yazıtı'nın doğu tarafında yer alan *"türk budunıg atı küsi yok bolmazun tiyin akanım kaganıg, öğüm katunıg kötürmiş tenri il biriğme tenri, türk budun atı küsi yok bolmazun tiyin, özümin ol tenri kagan olurtdı erinç,"* biçiminde bir ifade yer almaktadır. Bu metnin günümüz Türkçesine tercümesi şu şekildedir; *"Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye babam hakanı, annem hatunu yükseltmiş [olan] Tanrı onlara ülke veren Tanrı [kendilerini], Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye beni o Tanrı hakan olarak [tahta] oturttu."* (Orkun, 1987: 40-42)

Kök Türk Abideleri'nde geçen bu ifadelerden; Tanrı'nın, Türk milleti yok olmasın diye onları koruduğu ve onlara iyi kağanlar ve hatunlar göndererek, Türk milletini yeniden güçlendirdiği anlaşılmaktadır.

Eski Türk inanç sisteminde Tanrı'nın koruyucu olduğu en açık biçimiyle Uygur Türkleri dönemine ait *Irk Bitig* adlı eserde anlatılmaktadır. Tanrı'nın koruyucu olduğuna işaret eden ırklar, 13. ve 17. ırklardır. 13. ırkta anlatılmak istenen Tenğri'nin yolundan ayrılmayan kişilerin, Tenğri'nin koruması sayesinde kurtuluşa ereceği yönündedir. Nitekim zor durumda kalmış bir kul, terk edilmiş bir yurtta yağlı kepçe bulması ile hayata tutunabilmiştir. Bu durum Tanrı'nın kendisini koruduğunu göstermektedir. Irk Bitig'te yer alan 13. ırk aşağıdaki gibidir;

"Tengri'nin yolundan giden kutlu kişi,

Terk edilmiş bir yurtta kalınca,

Yağlı kepçe bulup yalamış,

Böylece hayatta kalmış,

Ölümden kurtulmuştur." (Beytaş, 2018: 25)

Irk Bitig'te yer alan 17. ırkta da yine Tanrı'nın koruyucu sıfatı açık bir biçimde görülmektedir. 17. ırk şu şekildedir;

"Derviş sırtında yüklerle,

Çölde yorgunluktan bitgin hale düşmüştür.

Tengri ona güç vermiştir,

Dağ üstünde yol, su görerek,

Dağ çayırında taze od görerek yürüyüp gitmiş.

Su içip, katık ile ölümden kurtulmuş." (Beytaş, 2018: 28)

Kök Tenğri'nin koruyucu vasfına dair örnekler, Türk Destanları içerisinde genişçe yer almaktadır. Özellikle bu destanlarda kurt figürü aracılığıyla Tenğri, insanları korumaktadır. Bu duruma örnek teşkil edebilecek bir destan, Wu-Sun adı verilen budun ile alakalı bir efsanedir. Efsanenin özeti kısaca şöyledir; Hun Türkleri, Wu-Sun'lara karşı bir saldırı düzenlemiştir. Wu-Sun kralı bu taarruz neticesinde hayatını yitirmiştir. Ancak bu saldırıdan Wu-Sun kralının Kun-mo ismindeki oğlu kurtulmuştur. Hun hükümdarı, henüz çok küçük yaşta olan Kun-mo'nun canına kıymayarak onun çöle atılmasını ve kaderine terk edilmesini buyurmuştur. Çölde bir başına emekleyen Kun-mo'nun yanına ilk olarak bir karga gelerek gagasında tuttuğu eti vermiş ve ona yardım etmiştir. Ardından dişi bir kurt çocuğa yaklaşarak onu emzirmiştir. Bütün bu olayları uzaktan gözlemleyen Hun hükümdarı, çocuğun kutsal bir varlık olduğuna kanaat getirip, çocuğu yanına almıştır. İlerleyen senelerde, çocuk büyüyerek kuvvetli bir yiğit olmuştur. Hun ordularının birinde komutanlık vazifesi yapan ve gittikçe başarılı bir hale gelen Kun-mo'ya, Hun hükümdarı tarafından babasının eski topraklarını yönetme hakkı verilmiştir. Böylece Kun-mo, Wu-Sun hükümdarı ilan edilmiştir… (Ögel, 2014, C.1: 18)

Efsaneden de anlaşıldığı üzere Kök Tenğri'nin koruması sayesinde önce karga, daha sonra da kurt emekleyen çocuğa yardım etmiş ve onun hayata tutunmasını sağlamıştır. Ardından Hun hükümdarı olayı görerek çocuğu yanına alıp, onu yetiştirdikten sonra Wu-Sun hükümdarı ilan etmiştir. Yani çocuğun kaderi Tenğri'nin onu muhafaza etmesi ile değişmiştir.

Wu-Sun efsanesine benzer bir durum Bozkurt Destanı'nda da yer almaktadır. Destana göre Kök Tenğri, dişi bir bozkurt vasıtasıyla Türk milletini yok olmaktan kurtarmıştır. Bozkurt Destanı'nın özetine baktığımızda Tenğri'nin koruyucu vasfı daha iyi anlaşılacaktır. Destanın özeti şu şekildedir; Çin İmparatorunun askerleri, Türklerle barış döneminde olmasına rağmen, Türk yurduna gece vakti yaptığı ani bir baskın ile ihtiyar, kadın, çocuk demeden yediden yetmişe herkesi kılıçtan geçirmiştir. Yalnızca ufak bir çocuğa acıyarak onu öldürmemiştir. Türk balasının kollarını ve bacaklarını keserek, çocuğun bataklığa atılmasını emretmiş ve çocuk orada ölüme terk edilmiştir. Düşman bölgeden ayrıldığında dişi bir bozkurt ortaya çıkmış ve çocuğu getirdiği yiyecekler ile beslemeye başlamıştır. Zamanla çocuk, bozkurdun getirdiği yiyecekleri yiyerek güç toplamış ve ölmekten kurtulmuştur. Çocuk büyüdüğünde kurt ile evlenmiş ve kurt ondan hamile kalmıştır. Çin İmparatoru durumu haber alınca askerlerini bölgeye göndermiştir. Ancak Çinli askerlerin geldiğinden haberdar olan bozkurt, erini de alarak uzun ve derin bir mağaradan geçip Altay Dağları'nın ortasındaki yemyeşil bir ovaya gitmiştir. Burada Kök Tenğri tarafından Türk soyunun devam ettirilmesi için gönderildiğine inanılan bozkurt doğum yapmış ve ondan doğan on çocuk Aşina sülalesini oluşturmuştur. (Gökdağ & Üçüncü, 2015: 41-42)

Bozkurdun Türkler arasında kutsal bir varlık olarak kabul edilmesinin temelinde Bozkurt Destanı yatmaktadır. Kök Türk bayrağının üzerinde bulunan kurt sembolü de Kök Türklere ait Türeyiş Destanı'ndan (Bozkurt Destanı) gelmektedir. (Göner, 2020a: 57) Esasında Kök Türk bayrağı üzerinden bir yorum yapıldığında, bayrağın mavi rengini gökten, dolayısıyla gökle özdeşleştirilen Kök Tenğri'den aldığı söylenebilir. Nitekim dişi bozkurdu çocuğun yardımına gönderen bizzat Uğan olan Tenğri'dir. Dolayısıyla Kök Türk bayrağındaki bozkurt sembolünün ardında bulunan gök rengi ile Tenğri'nin sembolize edildiği düşünülebilir.

İslâm dininde Allah'ın koruyucu vasfı "el-Hafîz" sıfatı ile açıklanmıştır. Allah Teâlâ'nın sıfatlarından biri olan el-Hafîz, *"Koruyucu olandır,"* anlamına gelmektedir (Hadislerle İslâm, 2020, C.1: 227). Cenab-ı Hak, muhafaza edicidir. O'nun koruyucu olduğunu gösteren ayetler vardır. Bu ayetlerin yer aldığı surelerden birisi Fil Suresi'dir.

Tarihte Fil Vakası olarak bilinen hadisede, Ebrehe komutasındaki ordu, Kâbe'yi yıkmak için Mekke'ye ilerlemiştir. Ordu, Mekke yakınlarına geldiğinde Mekke'nin reisi ve Hz. Muhammed'in (s.a.v.) dedesi olan Abdülmuttalib'in develerini almıştır. Kabileler

birleşerek Ebrehe'ye karşı savaşmak istemişlerse de başa çıkamayacaklarını anlayarak vazgeçmişlerdir. Bu sırada Ebrehe, Abdülmuttalib ile görüşmek istemiştir. Ebrehe, Abdülmuttalib'in kendisinden Mekke'ye saldırmamasını isteyeceğini düşünmüştür. Ancak Abdülmuttalib, Ebrehe'nin yanına gelerek el konulan develerini istemiştir. Ebrehe'nin şaşırması üzerine Abdülmuttalib; kendisinin develerin sahibi olduğunu, Kâbe'nin de koruyacak bir sahibinin bulunduğunu söylemiştir. Ardından Ebrehe'nin yanından ayrılarak doğruca Kâbe'ye gitmiş ve Allah'a dua etmiştir (Sarıçam, 2014a: 26).

Kâbe'yi tahrip etmekten vazgeçmesi için Mekkeliler tarafından yapılan bütün teklifleri reddeden Ebrehe, ordusuna hücum emri verdiğinde, ordunun önünde bulunan büyük fil yerinden kımıldamamıştır. Ordunun büyük bir kısmı, sürü halinde gelen kuşların attığı taşlar ile imha edilmiştir (Sarıçam, 2014a: 26). Allah Teâlâ, Fil Vakası'na Kur'ân-ı Kerîm'de şu şekilde işaret etmiştir;

"Rabbin fil sahiplerine neler etti görmedin mi? Onların kötü planlarını boşa çıkarmadı mı? Onların üstüne sürü sürü kuşlar gönderdi. O kuşlar, onların üzerlerine pişkin tuğladan yapılmış taşlar atıyordu. Böylece Allah onları yenilip çiğnenmiş ekine çevirdi." (Fîl: 105/1-5)

Allah'ın "el-Hafîz" olduğuna dair ayetlerden biri de Hicr Suresi'nde yer almaktadır. Ayette, Yüce Allah'ın indirmiş olduğu kitabı muhafaza edeceğine işaret edilmiştir. Hicr Suresi'nin 9. ayeti şu şekildedir;

"Kur'ân'ı kesinlikle biz indirdik; elbette onu yine biz koruyacağız." (Hicr: 15/9)

Allah Teâlâ, Kur'ân-ı Kerîm'i koruduğu gibi resûlünü de himaye etmiştir. Fetretü'l-Vahy olarak bilinen vahyin kesilmesi hadisesinin ardından yaşanan olaylar Allah'ın Hz. Peygamberi (s.a.v.) himaye ettiğini göstermesi bakımından güzel bir örnektir. Vahyin bir süre kesilmesini ifade eden Fetretü'l-Vahy olayında, Hz. Muhammed'e (s.a.v.) bir süre vahiy gelmemiştir. Hz. Muhammed (s.a.v.), kendisine gelen meleğin tekrar görünmesini istemiş ve bu ümitle sık sık Hira dağında bulunan mağarayı ziyaret etmiştir. Ancak günler, haftalar geçmesine rağmen Cebrail (as) gelmemiştir. Hz. Peygamber bu durumdan rahatsız olarak, Rabbinin kendisini terk ettiğini düşünmüştür (Sarıçam, 2014b: 95). Fetretü'l-Vahy olarak bilinen vahyin bir süre kesilmesi olayının ardından gelen ayetlerle Yüce Allah, peygamberinin gönlünü rahatlatılmıştır. Yüce Allah'ın resûlünü himaye ettiği Duhâ Suresi'nde aşikâr biçimde görülmektedir. Duhâ Suresi'nin 1-8. ayetleri aşağıdaki gibidir;

"Kuşluk vaktine ve sükûna erdiğinde geceye yemin ederim ki Rabbin seni bırakmadı ve sana darılmadı. Gerçekten senin için ahiret dünyadan daha hayırlıdır. Pek yakında Rabbin sana verecek de hoşnut olacaksın. O, seni yetim bulup barındırmadı mı? Şaşırmış bulup da yol göstermedi mi? Seni fakir bulup zengin etmedi mi?" (Duhâ: 93/1-8)

Allah Teâlâ'nın resûlünü koruduğuna işaret eden bir başka sure ise İnşirâh Suresi'dir. Surenin Türkçe meâli şu şekildedir;

"Biz senin göğsünü açıp genişletmedik mi? Belini büken yükünü senden alıp atmadık mı? Senin şânını ve ününü yüceltmedik mi? Elbette zorluğun yanında bir kolaylık vardır. Gerçekten, zorlukla beraber bir kolaylık daha vardır. Boş kaldın mı hemen (başka) işe koyul ve yalnız Rabbine yönel." (İnşirâh: 94/1-8)

İslâm tarihinde Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Yesrib'e (Medine) hicreti sırasında yaşadıkları, Yüce Allah'ın resûlünü muhafaza ettiğini gösteren bir başka kanıttır. Hz. Peygamber'in Yesrib'e gidip Müslümanlara liderlik etmesini istemeyen Mekkeli müşrikler, Resûl-i Ekrem'e engel olabilmek için Dârünnedve'de bir araya gelerek Hz. Muhammed'i (s.a.v.) öldürme kararı almışlardır. Durumu haber alan Hz. Peygamber, hızlıca Hz. Ebû Bekir'in evine giderek, Hz. Ebû Bekir ile beraber hicret için plan yapıp harekete geçmiştir. Mekke-Yesrib arasındaki yolları iyi bilen bir rehber ile anlaşma sağlanarak üç gün sonra yolculukta kullanacakları develerin Sevr dağının eteğine getirilmesi istenmiştir. Gece olduğunda, kendisini öldürmek isteyen Mekkeli müşrikleri şaşırtmak adına yatağına Hz. Ali'yi yatırarak, karanlıktan istifade edip Hz. Ebû Bekir'in evine gitmiştir. Buradan Hz. Ebû Bekir ile beraber gizlice çıkarak Sevr dağındaki mağaraya gizlenmişlerdir. Gizlendikleri mağara, dağın doruklarına yakın bir konumda, Mekke yönüne bakan büyük bir kayanın altında kalan doğal ve küçük bir mağaradır. Hz. Peygamber'in izini süren müşriklerden bir grup, Hz. Muhammed (s.a.v.) ve Hz. Ebû Bekir'in gizlendikleri mağaranın önüne kadar gelmiştir. Hz. Ebû Bekir endişeye kapılarak, "Ey Allah'ın resulü! Eğilip baksalar bizi görecekler," demiştir. Hz. Peygamber, Yüce Allah'ın kendilerine yardım edeceğini söyleyerek onu teselli etmiştir. Müşrikler, etrafı incelemelerine rağmen mağaranın içerisine bakmadan geri dönmüşlerdir. Mağarada yaşanan bu an, Tevbe Suresi'nin 40. ayetinde geçmektedir (Demircan, 2009: 5).

İbrahim Sarıçam ve Sabri Hizmetli'nin aktardığı; mağaranın ağzının örümcek ağlarıyla kaplı olması sonucu içerisinin görünmemesi, ağların bozulmamış olmasından dolayı müşriklerin içeride birisinin olmadığını düşünmeleri, bir güvercinin mağaranın

girişinde yumurtlayıp kuluçkaya yatmış olması gibi rivayetlerin hadis ve siyer kaynaklarında geçtiği, Adnan Demircan tarafından nakledilmiştir (Sarıçam, 2014a: 121; Hizmetli, 2011: 267). Ayrıca Hz. Ebû Bekir'in mağarada bulunan zararlı hayvanların yuvalarını üzerindeki örtüyü yırtarak tıkaması, kumaşın yetmemesi sonucu kalan deliği ayak topuğuyla tıkaması ve bir yılan tarafından sokulması gibi rivayetlerin de yine farklı açılardan eleştirilmiş rivayetler arasında olduğu Adnan Demircan tarafından aktarılmıştır (Demircan, 2009: 6). Hz. Peygamber'in kendisini öldürmekle görevli kişilerden haberdar olması, anlaşma sağlanan rehberin müşriklere haber vermemesi, Hz. Muhammed (s.a.v.) ve Hz. Ebû Bekir'in gece olduğunda fark edilmeden Mekke'den çıkabilmeleri ve müşriklerin mağaranın önüne kadar gelip içeri bakmamaları gibi durumlar zaten Allah'ın "el-Hafîz" sıfatını göstermektedir. Örümcek ağı, güvercin, yılan gibi anlatılar Türk mitolojisinde de görülen efsaneler şeklinde değerlendirilebilir.

Enfâl Suresi'nin 17. ayetinde, Allah'ın "el-Hafîz" sıfatına işaret edilerek, İslâm ordusunun Kureyş ordusunu yenmesindeki mucize anlatılmaktadır. Ayette işaret edilen olay şu şekilde gerçekleşmiştir; Kureyş ordusu, Müslümanlarla savaşmak için geldiğinde Hz. Muhammed (s.a.v.) ellerini açarak "Allah'ım! Kureyş, senin Resûlünü yalanlayan kibirli liderleriyle geldi. Allah'ım! Bana verdiğin sözü yerine getirmeni diliyorum!" diye dua etmiştir. İki ordu karşı karşıya geldiğinde yerden bir avuç toprak alarak Kureyş ordusunun üzerine doğru serpmiştir. Bunun üzerine Kureyş askerlerinin gözleri görmez olmuştur ve Kureyş ordusu bozguna uğramıştır. Ayette bu toprak atışına işaret edilmekte ve onu atanın gerçekte Allah olduğu bildirilmektedir. Hz. Peygamber toprağı atarken kendi adına değil Allah adına atmıştır (Kur'ân-ı Kerîm Açıklamalı Meâli, 2019: 168). Ayetin Türkçe meâli aşağıdaki gibidir;

"(Savaşta) onları siz öldürmediniz, fakat Allah öldürdü onları; attığın zaman da sen atmadın, fakat Allah attı (onu). Ve bunu, müminleri güzel bir imtihanla denemek için (yaptı). Şüphesiz Allah işitendir, bilendir." (Enfâl: 8/17)

Enfâl Suresi'nin 17. ayetinden de anlaşıldığı üzere Allah Teâlâ, İslâm ordusunu savaş sırasında muhafaza etmiştir. Tıpkı Fil Suresi'nde işaret edildiği gibi bir mucize de burada gerçekleşmiştir.

Hem İslâm dininde hem de eski Türk inanç sisteminde Tanrı'nın koruyucu vasfının bulunduğu verilen örneklerle açıklanmıştır. İslâm dininde Allah'ın "el-Hafîz" ismi, O'nun

muhafaza edici vasfına işaret ederken, Türk mitolojisinde Kök Tenğri'nin "Kayrakan" sıfatı, O'nun koruyucu vasfına işaret etmektedir.

3.2.9. Çalap

Kelime kökeni bakımından, "Çalap" sözcüğü hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır. Kâmus-ı Türkî'de "چالاپ Çalap" kelimesinin karşılığında "سس با: چلب" yazmaktadır (Sâmî, 2004: 501). Yani bizden kelimenin diğer yazılışı olan "Çeleb" sözcüğüne bakmamızı istemektedir. *Kâmus-ı Türkî*'de "چلب Çeleb" sözcüğü, *"Yahud Çalap. Mabud, Mevla, Huda. Bu kelimenin aslı 'çelipa' olup vaktiyle bir takım Süryaniler, Türkistan ve Moğolistan'a duhul ile oranın akvamına hatt-ı Süryaniyi talim ettikleri sırada bu isim de oraca malûm olup, mabud manasıyla kullanılmıştır. Ondan evvel Tenri derlerdi ki bu da Çinceden me'huz olup, asıl Türkçesi Uğan'dır,"* biçiminde açıklanmıştır (Sâmî, 2004: 514). Hikmet Tanyu'nun aktardığına göre, Abdulkadir İnan "Çalap" kelimesinin "Salip" (Haç) ile ilgili olduğunu öne sürerek sözcüğün Suriye Hıristiyanlarından gelmiş olabileceğini söylemiştir (Tanyu, 1980: 179).

Sözcüğün kökeni hakkında bir başka görüş ise "Çalap" kelimesinin Türkçe bir sözcük olarak Tanrı'nın bir sıfatı olduğu düşüncesidir. Nitekim "Çalap" sözcüğü, Yunus Emre'nin şiirlerinde Tanrı'nın bir sıfatı olarak kullanılmıştır (Yıldırım & Yıldırım, 2018: 650). Ayrıca İbrahim Kafesoğlu, Tanrı'nın bir sıfatı olarak "Çalap" sözcüğünün Türkçe bir kelime olduğunu *Türk Milli Kültürü* adlı eserinde belirtmiştir (Kafesoğlu, 2015: 297).

Çalap kelimesinin kökenine dair iki farklı görüş göz önüne alındığında, Şemseddin Sâmî'nin lügatindeki açıklamasından da anlaşıldığı üzere Abdulkadir İnan'ın tespiti daha makul görünmektedir. Yani "Çalap" kelimesinin köken itibariyle Süryaniceye dayandığı düşünülebilir.

Çalap sözcüğünü Süryanice olarak kabul ettiğimizde, kelimenin Türkler tarafından Tanrı'nın bir sıfatı olarak kullanılmadığına yönelik bir yorum yapmak doğru değildir. Nitekim canlılar gibi dil de yaşamaktadır, gelişmektedir ve hatta ölmektedir. Ulusların çevresindeki diğer milletlerle etkileşimi neticesinde, kültürel alanda olduğu gibi dil alanında da bir alışveriş söz konusudur. Tıpkı Çince kökenli "Tenri" kelimesindeki "n"

harfinin nazal n biçimine evirilerek “Tenğri” şekline dönüşüp Türkçeleşmesi gibi, Çalap kelimesi de Türk diline girmiş bir kelimedir. Çalap sözcüğünün; Mevlâ, Hudâ, Mâbud kelimeleri gibi Tanrı sözcüğünün yerine kullanıldığı düşünülebilir.

Hoca Ahmed Yesevî’nin haleflerinden olan Yunus Emre’nin de tıpkı Pir-i Türkistan gibi Türk diline verdiği önem aşikârdır. Dolayısıyla şiirlerini, Türk dilinde icra etmiştir. Bu bakımdan Yunus Emre’nin “Çalap” kelimesini kullanması, onun Türkçeye yerleşmiş bir sözcük olduğu şeklinde yorumlanabilir. Ancak Kök Tenğri inancında Tanrı’nın bir sıfatı olarak kullanılmış olup olmadığı şuan için muallâktadır.

4. TÜRK MİTOLOJİSİNDE VE İSLÂM DİNİNDE KOZMOGONİ

Türk mitolojisinde ve İslâm dininde kozmogoni anlayışına değinmeden önce kozmogoni kelimesinin manasının bilinmesi, konunun anlaşılması bakımından önem arz etmektedir. Daha önce çalışmanın ikinci bölümünde yer alan ***"2.3. Kozmogoni"*** başlığı altında "kozmogoni" mefhumunun tanımına detaylıca değinildiği için, burada sözcük anlamını kısaca vermekle yetinilecektir. En temel manasıyla kozmogoni kavramı; evrenin ve acunun yaratılmasını incelemektedir.

Çalışmanın akışının bozulmaması ve çalışmanın amacından sapmaması adına, geniş bir yer kaplayan Türk kozmogoni anlayışının tamamı değil, sadece İslâm dinindeki kozmogoni anlayışı ile benzer yönleri ele alınacaktır.

4.1. Kur'ân-ı Kerîm'de Kozmogoni İle Alakalı Kavramlar

Kur'ân-ı Kerîm'de kozmogoni ile alakalı semâ (سماء), arz (أرض) ve dünya (دُنْيَا) gibi bazı temel kavramlar bulunmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de geçen semâ ve arz sözcüklerini dikkatli bir şekilde irdelemek ve tutarlı bir biçimde ele almak gerekmektedir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de semâ ve arz kelimeleri, bazı ayetlerde farklı anlamlarda kullanılmıştır. Türk mitolojisi ile benzerlikleri ele almadan önce kutsal kitapta geçen Allah'ın sözlerini doğru bir biçimde anlamak önem arz etmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de geçen "semâ, semâvât ve dahi âlem" kelimeleri üzerinde durulduğunda, ayetlerde yer alan semâ sözcüğünün çok geniş ve çeşitli anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'in doğru anlaşılabilmesi için ayetlerde geçen semâ sözcüğünün hangi anlamda kullanılmış olduğunu iyi idrak etmek gerekmektedir (Özdemir, 2006: 113).

Semâ kelimesinin Kur'ân-ı Kerîm'de geçen anlamlarından birisi, *Kâmûs-ı Türkî*'de verilen manasıyla *"Samâvât, gökyüzü, asuman, felek,"* ve *"yer ile gök arasında,"* biçimindedir (Sâmî, 2004: 734). Şemseddin Sâmî'nin lügatindeki tanımdan da anlaşıldığı

üzere gök, bir tane değildir. Semâvât (gökler) kelimesi birden fazla gök olduğunu bildirmektedir. Zaten Yüce Allah, ayetlerde geçen semâvât sözcüğü ile birden fazla göğün varlığına işaret etmektedir.

Sâffât Suresi'nin *"Biz yakın göğü (semâ), bir süsle, yıldızlarla süsledik,"* (Sâffât: 37/6) biçimindeki 6. ayetinde yer alan semâ kelimesi dünya semâsı, yani yıldızların ve gezegenlerin bulunduğu atmosfer anlamında kullanılmıştır (Özdemir, 2006: 114). Ayette geçtiği gibi yakın göğün yıldızlarla süslenmesi, yıldızların da dünya semâsı içerisinde yer aldığını göstermektedir. Yine Mülk Suresi'nin 5. ayeti de dünya semâsı anlamında kullanılmıştır. Bu ayetin Türkçe meâli aşağıdaki gibidir;

"Andolsun ki biz, (Dünyaya) en yakın olan göğü kandillerle donattık. Bunları şeytanlara atış taneleri yaptık ve onlara alevli ateş azabını hazırladık." (Mülk: 67/5)

Mülk Suresi'nde yer alan ayette bahsedilen atış tanelerinin, meteor taşları olduğu düşünülebilir. Nitekim gökteki kandillerin yani yıldızların şeytanlara atış taneleri olduğu ayette zikredilmiştir. Bu durumda gökyüzünde gerçekleşen yıldız kayması, meteor gibi olayların; ayette işaret edilen durumla ilgisi olduğu yönünde bir yorum yapmak yanlış olmayacaktır. Hicr Suresi'nin 16. ve 17. ayetlerinin de yine bu konuya işaret ettiği görülmektedir. Surenin bu ayetlerinde yaratılan gökteki burçların, taşlanmış şeytanlardan korunduğuna işaret edilmiştir. Aynı şekilde burada bahsi geçen semâ da yine dünya semâsı anlamında kullanılmıştır. Ayetlerin Türkçe meâlleri şu şekildedir;

"Andolsun, biz gökte birtakım burçlar yarattık ve seyredenler için onu süsledik. Onları, taşlanmış (kovulmuş) her şeytandan koruduk." (Hicr: 15/16-17)

Semâ kelimesinin ikinci bir manası ise bütün evreni kapsayan yedi kat gök anlamıdır. Allah'ın kitabında bu anlamda kullanılan semâ sözcükleri, "yedi semâ" şeklinde ya da bu kelimenin çoğulu olan semâvât (semâlar) biçiminde ifade edilmiştir (Özdemir, 2006: 115). Kur'ân-ı Kerîm'de bu anlamda geçen semâ kelimesi Bakara Suresi'nde yer almaktadır. Bakara Suresi'nin 29. ayeti şu şekildedir;

"O, yerde ne varsa hepsini sizin için yarattı. Sonra (kendine has bir şekilde) semâya yöneldi, onu yedi gök olarak yaratıp düzenledi (tanzim etti). O, her şeyi hakkıyla bilendir." (Bakara: 2/29)

Burada dikkat edilmesi gereken husus birinci anlamdaki *"dünya semâsı"* ile Bakara Suresi 29. ayette geçen *"yedi kat semâ"* ifadesinin birbirinden farklı olduğudur.

Üçüncü bir anlam olarak semâ kelimesi, bütün yükseklikler manasında kullanılmıştır (Özdemir, 2006: 113). Yani hem *"yakın gök"* (dünya semâsı) hem de *"yedi kat semâ*" (bütün kâinat) bir arada geçmektedir ve bu iki semâ da bütün yüksekliklere dâhildir. Dolayısıyla birisine işaret edildiği vakit, bütün yükseklikler manası da akla gelmektedir. Örnek vermek gerekirse Bakara Suresi'nin 29. ayetinde geçen *"semâya yöneldi"* kısmındaki sema kelimesi, yedi kat gök anlamının yanı sıra bütün yükseklikler manasında da kullanılmıştır. Bakara Suresi'nin 22. ayetinde geçen *"göğü de kubbemsi bir tavan yaptı,"* biçimindeki ifadede yer alan semâ (gök) kelimesi de bütün yükseklikler anlamındadır (Özdemir, 2006: 113-114). Bakara Suresi'nin 22. ayetinin Türkçe meâli aşağıdaki gibidir;

"O Rab ki, yeri sizin için bir döşek, göğü de (kubbemsi) bir tavan yaptı. Gökten su indirerek onunla, size besin olsun diye (yerden) çeşitli ürünler çıkardı. Artık bunu bile bile Allah'a şirk koşmayın." (Bakara: 2/22)

Yani Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan semâ sözcüğünün anlamlarını, kapladığı alan bakımından küçükten büyüğe sıralayacak olursak; "Dünya Semâsı < Yedi Kat Gök < Bütün Yükseklikler" biçiminde sıralanacaktır.

Kur'ân-ı Kerîm'de âdemoğlunun hayatını sürdürdüğü mekân, arz kelimesi ile ifade edilmektedir. Ayetlerde geçen dünya sözcüğü ise insanın vefatından önceki hayatını ve hayatı süresince faydalandığı nimetleri ifade etmektedir. Bizim bildiğimiz manada yerküre kavramı ise *Kur'ân-ı Kerîm*'de "el-arz" sözcüğüne karşılık gelmektedir (Özalp, 2015: 538).

4.2. Başlangıçta Evrenin Bir Bütün Olduğu Görüşü

Türk mitolojisi ve İslâm dini arasındaki benzerliklerin büyük bir kısmı kâinatın yaradılışı hususundadır. Kozmogoni konusunda benzerliklerden ilki, başlangıçta evrenin bir bütün olduğu görüşüdür. Türk mitolojisindeki bu anlayış, bilimsel açıdan da ispatlanmıştır. Ayrıca *Kur'ân-ı Kerîm*'de yer alan ayetlerde Yüce Allah kâinatın

başlangıçta bir bütün olduğuna işaret etmektedir. İlk olarak bilimsel açıdan evrenin oluşumunu incelemek çalışmanın gidişatı açısından faydalı olacaktır.

Bilimsel açıdan bakıldığında uzaydaki cisimler, vaktiyle bir gaz kütlesi halindedir. Newton'un kanunları çerçevesinde Kant ve Laplace, mekanik yasalarla gaz bulutlarından gezegenlerin oluştuğunu tarif etmiştir. Bu çalışmalar ile gezegenlerin yerçekimi etkisiyle gaz bulutlarından meydana geldiği ortaya konulmuştur. Kozmogoni mefhumunun bilimsel bir açıklaması ise ilk defa Big Bang teorisi ile ortaya atılmıştır (Taslaman, 2019: 17). Türkçe karşılığı "Büyük Patlama" olan Big Bang teorisi, evrenin başlangıcını ve zamanla gelişimini izah etmektedir. Büyük Patlama modeline göre evrenin gelişimi birkaç aşamadan oluşmaktadır. Big Bang teorisine göre başlangıçta yoğunluğu ve sıcaklığı sonsuz olan bir teklilik vardır. Bu tekliliğin genişlemeye başlaması ile evren meydana gelmiştir. Büyük Patlama terimi, kâinatın tasavvuru olarak adlandırılabilecek bu aşamayı belirtmek için kullanılmıştır (Ocak, 2017).

İslâm dinine göre başlangıçta evrenin bir bütün olduğu *Kur'an-ı Kerim*'de Enbiyâ Suresi'nin 30. ayetinde şu şekilde açıklanmaktadır;

"İnkâr edenler, göklerle yer bitişik bir halde iken bizim, onları birbirinden kopardığımızı ve her canlı şeyi sudan yarattığımızı görüp düşünmediler mi? Yine de inanmazlar mı?" (Enbiyâ: 21/30)

Enbiyâ Sûresi'nde geçen bu ayetten de anlaşılacağı gibi göklerin ve yerin başlangıçta bitişik olduğundan ve daha sonra birbirlerinden ayrıldığından söz edilmektedir. Yani kâinat, başlangıçta bir bütündür. Ayrıca Yüce Allah, evrenin sürekli genişleme halinde olduğuna da işaret etmiştir. Evrenin sürekli genişleme halinde olduğuna işaret eden ayet, Zâriyat Suresi'nin 47. ayetidir. Bu ayetin Türkçe meâli aşağıdaki gibidir;

"Göğü kendi ellerimizle biz kurduk ve biz (onu) elbette genişleticiyiz." (Zâriyat: 51/47)

Kur'ân-ı Kerîm'de kâinatın bir gaz aşamasından geçtiği de doğrulanmaktadır. Bu konuyla ilgili Fussilet Suresi'nin 11. ayeti şu şekildedir;

"Sonra duman halinde olan göğe yöneldi, ona ve yerküreye: İsteyerek veya istemeyerek, gelin! Dedi. İkisi de 'İsteyerek geldik' dediler." (Fussilet: 41/11)

Türk mitolojisindeki kozmogoni anlayışına göre de evren başlangıçta, *Kur'ân-ı Kerîm*'de anlatıldığı gibi bir bütündür. Türklerin en eski kozmogonik düşüncelerine göre evrenin bir bütün olduğu anlaşılmaktadır. Türk-Çin kâinat tasavvurlarına göre mahiyeti anlaşılmayan bir nedenden dolayı yokluk meydana gelmiştir. Yokluktan ilk monad yani tek varlık oluşmuştur. Tek varlıktaki öğeler ayrılarak gök ve yer unsurlarını vücuda getirmiştir (Çoruhlu, 2017: 149). Bu durumda kâinat; gök (kök/yarug) ve yer (yer-sub/kararıg) adı verilen ve birbirini tamamlayan iki unsurdan vücuda gelmiş olduğu için dikotomik (ikili) bir sistemdir (Ahmetbeyoğlu & Şen, 2018: 60). Gök ve yerin bölünmez bir bütün olduğu, bu iki unsurun tek bir yaratıcı tarafından kılınmasından aşikârdır (Ögel, 2014, C.2: 187). Ayrıca Türklere ait kitabelerde ve destanlarda bu iki unsurun birlikte anılması, gök ve yerin birbirinden ayrı düşünülmediğinin başka bir kanıtıdır.

Hem *Kur'ân-ı Kerîm*'deki ayetlere hem de en eski Türk kozmogoni inancına göre evrenin başlangıçta bir bütün olduğu, daha sonradan gök ve yerin ayrıldığı anlaşılmaktadır. Big Bang teorisinden çok çok önce Türk mitolojisinin en temel kozmogonik düşüncesinde evrenin bir bütün olduğunun söylenmesi, Türklerin kâinatı iyi anladığını ispatlar niteliktedir. Yüce Allah'ın, *Kur'ân-ı Kerîm*'de bu konulara işaret etmesi ise Allah'ın Türklere bir peygamber göndermiş olabileceği ihtimalini akla getirmektedir ki zaten *Kur'ân-ı Kerîm*'de Hicr Suresi'nin 10. ayetinde Allah Teâlâ, *"Andolsun, senden önceki milletler arasında da elçiler gönderdik,"* (Hicr: 15/10) buyurmaktadır. Yine Nahl Suresi'nin 36. ayetinde Yüce Allah, *"Andolsun ki biz, 'Allah'a kulluk edin ve Tâğut'tan sakının' diye 'emretmeleri için' her ümmete bir peygamber gönderdik..."* (Nahl: 16/36) buyurmaktadır. Ayrıca öz Türkçe bir sözcük olan yalavaç kelimesinin, Kâşgarlı Mahmud'un lügatinde *"elçi, peygamber,"* manalarına gelmesi (Kâşgarlı, 2018, C.4: 733) Türklerin peygamberin varlığını bildiklerini gösterir. Bütün bu durumlar göz önüne alındığında Türklere bir peygamber gönderildiğinden şüphe edilmemelidir. Bir diğer tahmin ise tufan hadisesi ile bağlantılıdır. Ömer Faruk Harman'ın naklettiğine göre Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmiu'l-Beyân* isimli eserinde; Hz. Nûh'un oğullarından Yâfes'in Türklerin atası olduğuna dair bir rivayet bulunmaktadır (Harman, 2013: 175). Eğer bu rivayet doğru ise Yâfes'in soyundan gelen Türklerin hak dini Türkler arasında yaşattığı ve bu inancı Türklere iyi idrak ettirdiği düşünülebilir. Bütün bu bilgilerden yola çıkılarak; Türklerin İslâmiyet ortaya çıkmadan önceki gönderilen hak dinlerden birine inandıkları, bu sayede İslâm dini ile eski Türk inanç sisteminin bu derece benzer olduğu şeklinde yorumda bulunulabilir.

4.3. Su Üzerinde Kâinatın Yaratılması

Arş kelimesinin manasının bilinmesi, hem İslâm kozmogonisini anlamak hem de surelerde geçen Arş ile ilgili ayetlerin anlaşılması bakımından elzemdir. *Kâmûs-ı Türkî*'ye göre "Arş" (عرش) kelimesinin manası *"Hak Teâlâ hazretlerinin dokuzuncu kat gökte tasavvur olunan seriri (taht) ki tecelligâh-ı (İlâhi sırrın meydana çıktığı / zuhur yeri) kudret ve azametinden (Cenab-ı Hakk'ın büyüklüğü) kinayedir, Arşu'r-Rahman, Arş-ı Âlâ,"* biçimindedir (Sâmî, 2004: 932). Yani Arş; gökteki dokuzuncu kat olan, ilâhi sırrın ortaya çıktığı Cenab-ı Hakk'ın katıdır. Tabii buradan Allah'ın dokuzuncu katta bulunduğu gibi bir anlam çıkarılması uygun olmayacaktır. Bilakis Yüce Allah mekândan münezzehtir. İslâm inanışına göre göklerin en yükseği olarak Arş, insan aklının erişemeyeceği bir yükseklikte olduğu için Allah katı olarak adlandırılmış olabilir. Şüphesiz ki yerin ve göklerin hâkimi olan Allah Teâlâ, Arş'ın da sahibidir. Allah'ın yüceliği gözle görünür olan ya da olmayan her şeyi kuşatmıştır.

Kur'ân tefsirine göre Arş; kâinattaki bütün cisimleri kuşatan ve mahiyetini bilemediğimiz bir şeydir (Kur'ân-ı Kerîm Açıklamalı Meâli, 2019: 209). Bu durumda *Kur'ân-ı Kerîm*'de geçen semâ kelimesinin karşılık geldiği anlamları sıralarken kullandığımız büyüklük ölçütüne Arş'ı da eklersek, ortaya şöyle bir tablo çıkmaktadır; "Dünya Semâsı < Yedi Kat Gök < Bütün Yükseklikler < Arş".

Kur'ân-ı Kerîm'de Arş'ı su üzerinde iken, Allah'ın gökleri ve yeri yarattığı Hûd Suresi'nin 7. ayetinde geçmektedir. Hûd Suresi'nin 7. ayetinin Türkçe meâli aşağıdaki gibidir;

"O, hanginizin amelinin daha güzel olacağı hususunda sizi imtihan etmek için, Arş'ı su üzerinde iken, gökleri ve yeri altı günde yaratandır. Yemin ederim ki, (Resûlüm!): 'Ölümden sonra muhakkak diriltileceksiniz' desen, kâfir olanlar derhal 'Bu, açık bir büyüden başka bir şey değildir' derler." (Hûd: 11/7)

Kur'ân-ı Kerîm'de geçen bu ayete benzer bir durum Türk mitolojisi içerisinde yer alan yaradılış destanlarında da görülmektedir. Türklere ait yaradılış destanlarında uçsuz bucaksız bir sudan (deniz) söz edilmektedir. Başlangıçta sadece bu suyun varlığı bilinmektedir ve gök ile yer henüz yaratılmamıştır. Tanrı ise bu denizin üzerinde uçmaktadır. Bu durum hemen hemen bütün Türk yaradılış destanlarında aynıdır. Yaratıcı

tanrının ismi ve yaratılışta rol oynayan unsurlar değişse de ortak payda yaratılış mantığının aynı kabul edilmesidir. Örneğin Radloff ve Verbitskiy'in derlediği *Altay Yaradılış Destanları*'nı göz önüne aldığımızda, her iki derlemede de yaradılışın başlangıcında gök ve yerin henüz var olmadığından ve sadece uçsuz, bucaksız bir denizin varlığından bahsedilmektedir. Her iki derlemede de yaratıcı bu uçsuz bucaksız denizin üzerinde uçmaktadır (Ögel, 2014, C.1: 465). Yakut Türklerine ait yaradılış destanında da yaratıcı büyük denizin üzerinde, yükseklerde durmaktadır (Ögel, 2014, C.1: 481). *Yenisey Yaradılış Destanı*'nda ise öncekilerle benzer biçimde, başlangıçta hiçbir şeyin olmadığından ve sadece büyük bir denizin varlığından söz edilmekle beraber yaratıcının bu denizin üzerinde uçmasından bahsedilmektedir (Ögel, 2014, C.1: 501). Destanlardaki anlatılarda geçen gök ve yer, İslâm dinine göre dünya semâsı anlamındaki gökyüzü ve yerküre (arz) manasında kullanılmış olmalıdır. Bu durumda suyun üzerinde bulunan yaratıcının konumunun Arş olduğu düşünülebilir.

4.4. Göklerin ve Yerin Yaratılması

Kur'ân-ı Kerîm'de geçen kevnî (kozmogoni) ile alakalı ayetlerin büyük bir kısmında, göklerin ve yerin yaratılması bir arada verilmiştir. Türk mitolojisinde, eski Türk yazıtlarında yer alan göklerin ve yerin yaratılması ile alakalı metinler de aynı cümlenin içerisinde bulunmaktadır. İlk olarak *Kur'ân-ı Kerîm*'de geçen göklerin ve yerin yaratılması ile ilgili ayetler bir nizam dâhilinde incelenip, ardından Türk mitolojisinde göklerin ve yerin yaratılması hususu üzerinde durulacaktır.

Kur'ân-ı Kerîm'de geçen gök ve yer sözcüklerinin bir arada geçtiği, göğün ve yerin yaratılmasına dair ayetler; Bakara, Enâm, A'râf, Yûnus, Hûd, İbrâhim, Hicr, Nahl, Enbiyâ, Furkân, Secde, Fâtır, Fussilet, Şûrâ, Kaf, Hadîd ve Teğâbün surelerinde yer almaktadır. Bu ayetlerden bazılarına değinmek, çalışmanın daha iyi anlaşılabilmesi için faydalı olacaktır.

Bakara Suresi'nin 29. ayetinde Allah'ın yerdekileri yaratıp, daha sonra semâya yönelmesine işaret edilmiştir. 117. Ayetinde ise Allah'ın göklerin ve yerin eşsiz yaratıcısı olduğuna işaret edilmiştir. Ayetlerin Türkçe meâlleri aşağıdaki gibidir;

"O, yerde ne varsa hepsini sizin için yarattı. Sonra (kendine has bir şekilde) semaya yöneldi, onu yedi gök olarak yaratıp düzenledi (tanzim etti). O, her şeyi hakkıyla bilendir." (Bakara: 2/29)

"(O), göklerin ve yerin eşsiz yaratıcısıdır. Bir şeyi dilediğinde ona sadece 'Ol!' der, o da hemen oluverir." (Bakara: 2/117)

Kaf Suresi'nin 38. ayetinde de göklerin, yerin ve ikisi arasındakilerin yaratılmasına işaret edilmektedir. Ayetin Türkçe meâli aşağıdaki gibidir;

"Andolsun biz, gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunanları altı günde yarattık. Bize hiçbir yorgunluk çökmedi." (Kaf: 50/38)

Kutsal kitapta geçen bu ayetlerden anlaşılacağı üzere Yüce Allah; gökleri, yeri ve ikisinin arasındakileri yaratmış, daha sonra Arş'a istiva etmiştir. *Kur'ân-ı Kerîm*'de bazı ayetlerde yeryüzü önce zikredilirken bazı ayetlerde semâ önce zikredilmiştir. İslâm âlimleri arasında göklerin mi yoksa yerin mi daha önce yaratıldığına dair bir ihtilaf söz konusudur. Cenab-ı Hakk'ın âdemoğluna göndermiş olduğu kutsal kitap, insanları tevhide ve ahiret inancına davet ederken, âlemin sonsuz gizemlerine dikkat çekmektedir. Böylece evrenin, arzın ve semanın yaradılışını düşünmeye çağırmaktadır. Dolayısıyla gökyüzünün mü yoksa yeryüzünün mü önce yaratıldığının bir önemi yoktur. Ancak bu noktada şöyle bir çıkarımda bulunmak mümkündür; *Kur'ân-ı Kerîm*'de, insanların dikkati; yeryüzündeki nimetlere çekilmek istendiği zaman önce yeryüzünden bahsedilirken, Allah'ın yücelik ve kudretine dikkat çekilmek istendiği zaman ilk olarak gökyüzünden bahsedilmektedir. Nitekim gökyüzü insanların tam manasıyla ulaşamayacağı bir yükseklikte olduğu için her daim âdemoğlunun dikkatini celbetmiştir (Mevdûdî, 2005, C.5: 181-182).

Türklerde gök ve yerin yaratılmasına dair metinlerden en açık olanı Orhun kitabelerinde yer almaktadır. Kül Tigin Yazıtı'nın doğu yüzünde bulunan *"Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış,"* (Ergin, 2009: 9) biçimindeki söz, Türk kozmogoni anlayışını yansıtan en somut örneklerden biridir. Kül Tigin Yazıtı'nda geçen bu ifade, esasında Türk mitolojisindeki kâinatın yaradılışı anlayışını büyük ölçüde özetlemektedir. Bu anlatıya göre ilk önce mavi gök yaratılmış, ardından yağız yer vücuda getirilmiş ve son olarak da ikisinin arasında insanoğlu kılınmıştır. Yaradılıştan sonra ise Tenğri göğe çekilmiştir. Kam dualarında da yaradılışın gökten başladığına dair anlatılar mevcuttur. Nitekim *"Önceden Tengrim göğü yaratmış, sonra yeri*

yaratmış. Yer ile göğün köprüsü sen misin? Gökyüzüne sen mi direk oluyorsun?" (Toyşanulı, 2020: 111) biçimindeki baksı sözleri Türk mitolojisinde yaradılışın gökten başladığını kanıtlar niteliktedir.

Kül Tigin Yazıtı'nın doğu tarafında yer alan "*Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış,"* (Ergin, 2009: 9) ifadesinin *Kur'ân-ı Kerîm*'deki Hicr Suresi'nin 85. ayetine, Furkân Suresi'nin 59. ayetine, Secde Suresi'nin 4. ayetine ve Kaf Suresi'nin 38. ayetine olan benzerliği, eski Türklerin bu surelerden haberdar olduğu izlenimini vermektedir. Bu durum da eski Türk dininin, Hak dini olabileceği ihtimalini göstermektedir. Ayrıca bütün bu anlatılar sayesinde Türklerin kâinatı iyi anladığı şeklinde bir yorum yapılabilmek mümkündür. Belki de Hz. Nûh'un oğlu Yâfes'in soyundan geldiği yönünde bir rivayet bulunan Türklerin, bir peygamberin torunları olması hasebiyle, Hz. Nûh'un öğretisini iyi benimsedikleri ve Allah'ın dinini nesilden nesile düzgün biçimde izah ettikleri düşünülebilir. Tabii zamanla diğer milletlerle olan tesirler neticesinde eski Türk dininin içerisine yabancı unsurların girdiği ve Türk mitolojisinin bugünkü halinin oluştuğu ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır.

4.5. Göğün Katları

Kur'ân-ı Kerîm'de göklerin yaratılması hususunda, semânın yedi gök halinde yaratıldığına işaret edilmiştir. Yedi kat gök tabiri; Bakara, Mü'minûn, Fussilet, Mülk, Nuh ve Nebe' surelerinde geçmektedir. İlk olarak surelerde yer alan yedi göğün yaratılması ile ilgili ayetlerden bazılarına değinmek çalışmanın anlaşılabilirliği açısından faydalı olacaktır.

Mü'minûn Suresi'nin 86. ayetinde yedi kat göğün yanında Arş'tan da bahsedilmiştir. Ayetin Türkçe meâli aşağıdaki gibidir;

"Yedi kat göklerin Rabbi, azametli Arş'ın Rabbi kimdir? diye sor." (Mü'minûn: 23/86)

Nuh Suresi'nin 15. ayetinde Cenab-ı Hakk'ın yedi göğü ahenk içerisinde yarattığına işaret edilmiştir. 16. ayetinde ise bu yedi göğün içerisinde ayın ve güneşin bulunduğuna işaret etmiştir. Ayetlerin Türkçe meâlleri aşağıdaki gibidir;

"Görmediniz mi, Allah yedi göğü birbiriyle ahenktar olarak nasıl yaratmış! Onların içinde ayı bir nûr kılmış, Güneşi de bir çerağ yapmıştır." (Nuh: 71/15-16)

Nebe' Suresi'nin 12. ayetinde yedi kat sağlam göğün yaratılmasına işaret edilmiştir. 13. ayetinde ise güneşe işaret edilmiş olmalıdır. Ayetlerin Türkçe meâlleri aşağıdaki gibidir;

"Üstünüzde yedi kat sağlam göğü bina ettik. (Orada) alev alev yanan bir kandil yarattık." (Nebe': 78/12-13)

Nuh Suresi'nden anlaşıldığı üzere yedi göğün içerisinde ay ve güneş de bulunmaktadır. Nebe' Suresi'nde yer alan *"alev alev yanan kandil"* ifadesi ise güneş olmalıdır. Kur'ân'da geçen "semâ" sözcüğünün üç farklı anlamını incelerken, yıldızların ve gezegenlerin dünya semâsında yer aldığı belirtilmişti. Bütün yükseklikler olarak adlandırılan semânın ise hem yedi kat göğü hem de dünya semâsını kapsadığı vurgulanmıştı. O halde Ayet-i Kerîmelerde geçen yedi kat gök ifadesinin aynı zamanda bütün yükseklikler manasında kullanılmış olduğu düşünülebilir.

Mü'minûn Suresi'nde ise yedi kat göğün yanı sıra Arş'tan da söz edilmiştir. Yedi kat göğün içerisinde dünya semâsı yer alıyorsa, bu durumda göğün sekizinci katı bütün yüksekliklere dâhil olmalıdır. İçinde gezegenlerin ve yıldızların bulunduğu bütün yükseklikler (dünya semâsı ve yedi katlı gök) düşünüldüğünde ve Hak Teâlâ'nın katı olan Arş'ın, göğün dokuzuncu katında olduğu göz önüne alındığında ve Arş'ın gökteki son kat olduğu farz edildiğinde, göğün dokuz katlı olduğu şeklinde bir yorum yapılabilir.

Talâk Suresi'nde ise yedi kat göğün yanında yedi kat yerin bulunduğuna işaret edilmektedir. Talâk Suresi'nin 12. ayetinde yer alan yerin yedi kat olduğunu gösteren ifade şu şekildedir;

"Allah, yedi kat göğü ve yerden bir o kadarını yaratandır. Ferman bunlar arasından inip durmaktadır ki, böylece Allah'ın her şeye kâdir olduğunu ve her şeyi ilmiyle kuşattığını bilesiniz." (Talâk: 65/12)

Ayetlerden yola çıkarak yapılabilecek yoruma göre insanın aklının ereceği göğün katları 7 kattan oluşmaktadır. Buna Arş'ı da dâhil edersek göğün 9 kattan oluştuğu düşünülebilir. *Kur'ân-ı Kerîm*'de "arz" olarak adlandırılan yerküre ise 7 katmandan

oluşmaktadır. Yani İslâm dinine göre göğün 9 kattan, yerin ise 7 kattan oluştuğu şeklinde bir yorumda bulunmak mümkündür.

Göğün katlarını Türk mitolojisi çerçevesinde ele aldığımızda, en eski Türk inancına göre gökte 9 katın bulunduğu bilinmektedir. Nitekim Toba ve Göktürk kağanlarının, hükümdarlık için tahta çıkmadan önce bir keçenin üzerine oturtulması ve gün doğumundan gün batımına doğru 9 kere döndürülmesi, göğün 9 katlı olduğunu bildirmektedir. Eski Türk inanç sistemine göre bu gelenek ile kağan, göğün 9 katını aşarak Tanrı'ya ulaşmakta ve Tanrı'dan kut almaktadır. Tabii zamanla göğün 9 kattan oluştuğu düşüncesi farklı medeniyetlerle kurulan etkileşim neticesinde değişmiştir. İran ve Önasya tesiri ile göğün ve yerin 7'şer katının bulunduğu, yani toplamda gök ve yerin tamamının 14 kattan oluştuğu düşüncesi yaygınlaşmıştır. Hatta bu düşünce daha da karmaşıklaşarak, çeşitli coğrafyalarda bulunan Türklerin farklı yorumlarda bulunmasına yol açmıştır. Göğün katları; ak (batı) yöndeki Türkler tarafından 7, mavi (doğu) yöndeki Türkler tarafından 9 kabul edilmiştir. Altay Türklerine ait destanlarda ise gökteki kat sayısı 12, 16 ve 17'ye kadar çıkmaktadır (Ögel, 2014, C.2: 204-205). Wilhelm Radloff'un çalışmalarına göre ışık âlemi olan semâyı (gökyüzünü), yukarıda bulunan 17 kat oluştururken, karanlıklar âlemini, aşağıda bulunan 7 ya da 9 kat oluşturmaktadır. Gökyüzü ve yer altı arasında, âdemoğlunun yaşadığı yeryüzü bulunmaktadır. Yeryüzünde yaşayan insanlar, bu iki dünyanın tesiri altında kalmaktadır (Radloff, 1956a: 5).

İslam dininde olduğu gibi Türk mitolojisinde de göğün kademeleri farklı isimlerle anılmıştır. Türk mitolojisine göre canlıların yaşadığı, kuşların uçtuğu, bulutların gezindiği göğe, kök kalıg adı verilmiştir (Ögel, 2014, C.2: 186). Yağmur, dolu, kar gibi doğa olayları kök kalıgtan yeryüzüne gelmektedir (Ögel, 2014, C.2: 194). Bir de insanların erişemeyeceği yükseklikte olan Üze Kök vardır (Ögel, 2014, C.2: 191). Bu gök mukaddes olması hasebiyle, İslâm dinindeki Arş'a benzetilebilir.

Türk mitolojisinde göğün farklı katmanlarının bulunduğuna dair en güzel kanıtlardan birinin *Oğuz Kağan Destanı*'nda yer aldığı söylenebilir. Nitekim destanda Oğuz Kağan'ın gökten inen hanımından olan çocuklarının adları Gün, Ay ve Yıldız'dır. Gölün ortasındaki ağaç kovuğunda bulduğu hanımından olan balalarının isimleri ise Gök, Dağ ve Deniz'dir (Gökdağ & Üçüncü, 2015: 32-33). Oğuz Kağan'ın birinci hanımının güneş, ay ve yıldızların bulunduğu âlem ile bağlantılı olduğu âşikardır. İkinci hanımının ise yer-sub kültü ile ilişiği olmalıdır. Oğuz Kağan'ın ikinci hanımından olan Gök isimli oğlunun, kök

kalıg adı verilen canlıların yaşadığı göğü temsil ettiği düşünülebilir. Bu durumda birinci hanımından olan oğullarının ise kök kalıgın bir üst katı olan göğü temsil ettiği şeklinde bir yorumda bulunulabilir.

En eski Türk inancına göre göğün 9 katlı olması ile İslâm dininde Allah katı olarak bilinen ve göğün son katı olan Arş'ın 9. katta olması benzerlik göstermektedir. Nitekim eski Türk inancı çerçevesinde Kök Tenğri, göğün son katında bulunmaktadır. Yine *Kur'ân-ı Kerîm*'deki 7 kat gök ve 7 kat yer söylemi de Türkler arasında sonradan ortaya çıkan yerin ve göğün toplam 14 kattan oluştuğu düşüncesine uymaktadır. Ancak çeşitli Türk budunlarına göre bu durum farklılık gösterdiği için kesin bir şey söylemek uygun olmayacaktır. Dolayısıyla bu konu şimdilik çözüme kavuşmuş değildir.

4.6. Göğün Direği

Türk mitolojisinde göğün bir direğinin olduğu kaynaklardan açık biçimde anlaşılmaktadır. İslâm dininde ise göğün direği konusunda meâl ve tefsirlerden kaynaklı bir ikilem vardır. Bu noktada iki görüşteki meâl ve tefsirleri inceleyip yorumlamak, çalışmada doğru bilgiye ulaşılması açısından elzemdir. İlk olarak Elmalılı Hamdi Yazır tarafından hazırlanan Lokman Suresi'nin 10. ayetinin meâlini irdeleyelim. Elmalılı'nın meâli şu şekildedir;

"O, gökleri direksiz yarattı, onları görüyorsunuz. Arza da sizi çalkalar diye ağır baskılar bıraktı ve onda her bir hayvândan üretti. Hem gökten bir su indirdik de orada her hoş çeşitten yetiştirdik." (Yazır, 2017: 916; Lokman 31/10)

Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanan Lokman Suresi'nin 10. ayetinin meâli ise aşağıdaki gibidir;

"O, gökleri görebildiğiniz bir direk olmaksızın yarattı. Sizi sarsmasın diye yere de ulu dağlar koydu ve orada her çeşit canlıyı yaydı. Biz gökyüzünden su indirip, orada her faydalı nebattan çift çift bitirdik." (Lokman: 31/10)

Diyanet'in hazırlamış olduğu meâlden, gökleri tutan bir direğin olduğu ancak onu bizlerin göremediği manası çıkmaktadır. Bu meâle göre söz edilen direğin mânevî bir direk

olduğu düşünülebilir. Nitekim tefsir çalışmalarında da Lokman Suresi'nin bu meâline binaen; yerçekimi kanununun gökleri tutup, göklerin birbirine çarpmasını önleyen görünmez mânevî bir direk olduğu söylenmektedir (Kur'ân-ı Kerîm Açıklamalı Meâli, 2019: 401).

Mevdûdî (ö. 1979), *Tefhîmu'l-Kur'ân* isimli eserinde Lokman Suresi'nin 10. ayeti için iki farklı anlamda görüşün bulunduğunu söylemektedir. İlk anlam; *"Onların direksiz durduğunu bizzat görebilirsiniz,"* biçimindedir. İkinci anlamı ise *"Onlar sizin göremeyeceğiniz direkler üzerinde durmaktadırlar,"* şeklindedir. Hz. Peygamber'in amcasının oğlu olan, tefsir ve fıkıh alanında otorite olarak kabul edilen sahâbîlerden Abdullah b. Abbas (ö. 68/687-88) tarafından ikinci anlamın daha uygun bulunduğunu aktaran Mevdûdî, yine de birinci anlamın çoğu müfessir tarafından kabul edildiğini bildirmektedir. Mevdûdî'nin kendi tefsirine göre ayet, dönemin tabiat ilimleri açısından değerlendirildiğinde gökteki yıldızların ve gezegenlerin görülebilen bir destek ve dayanağa sahip olmaksızın yerlerinde durmaları; onları birbirine bağlayan hiçbir cisimin ve demir çubuğun varolmadığı şeklinde yorumlanabilir. Bu sistemi ayakta tutanın çekim kanunu olduğu Mevdûdî tarafından belirtilmiştir (Mevdûdî, 2005, C.4: 324).

Benzer bir ikilem Ra'd Suresi'nin 2. ayetinin meâl çalışmalarında da görülmektedir. Yine Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın hazırlamış olduğu meâl ile Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hazırlamış olduğu meâl arasında bir farklılık söz konusudur. Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân* adlı eserinde yer alan Ra'd Suresi'nin 2. ayeti hakkındaki tefsirinde; Allah'ın uzaydaki sayısız cismi görülür ve algılanır herhangi bir destek olmaksızın tuttuğunu söylemektedir. Gök cisimlerini havada tutanın Allah'ın algılanamayan mutlak kudreti olduğunu belirten Mevdûdî, Allah'ın kudretinin üzerinde bulunduğumuz yerküre de dahil olmak üzere, tüm gök cisimlerini ve felekleri kendileri için tayin edilmiş yerde tutmakla kalmayıp aynı zamanda aralarında herhangi bir çarpışmanın vukuuna da meydan vermediği biçiminde açıklamıştır (Mevdûdî, 2005, C.2: 505-506).

Diyanet'e göre ayetin tefsirinde, Yüce Allah'ın gökyüzündeki cisimleri insanların görebileceği bir direk olmaksızın kudretiyle yükseltip yönettiğine işaret edilmektedir. Kurduğu nizam ile Cenab-ı Hak, gökteki büyük kütleleri uzay boşluğunda hareket eden bir sisteme bağlamış, bu kütlelerin birbirine temas etmesini engellemek için kütlelere merkezkaç kuvveti ve kütlesel çekim gücü yerleştirmiştir (DİB, 2021).

Yukarıda bahsedilen meâl ve tefsir çalışmalarından anlaşıldığı üzere, Allah'ın yarattığı nizam dahilinde, gök cisimleri birbirine tesir etmeden, görebildiğimiz bir dayanak olmaksızın uzayda durmaktadır. İlmi açıdan bu durum çekim kanunuyla açıklanmıştır. Yani gökleri tutan, görünmez mânevî bir direğin (çekim kanunu) varlığından söz edilebilir.

Türk mitolojisi içerisinde yer alan düşünce sisteminde göğün direği inancı bulunmaktadır. Bu inanç çerçevesinde göğün direği bazen bir ağaç iken (Dünya Ağacı), bazen bir dağ olarak karşımıza çıkmaktadır. Temel Türk düşüncesine göre göğün direği esasında "Demir Kazık" ya da "Altun Kazık" olarak da adlandırılan Kutup Yıldızı'dır (Ögel, 2014, C.2: 214). Ancak bu noktada belirtilmesi gereken husus, çıplak gözle göğe kadar uzanan somut bir direğin görülmemesidir. Göğün direğini Dünya Ağacı olarak kabul ettiğimiz takdirde, ağacın belli bir noktaya kadar uzandığı düşünülebilir. Göğün direğini Kutup Yıldızı olarak kabul ettiğimizde ise sadece gökteki bir cisim görülmektedir ki yeryüzüne uzanan somut bir direk mevcut değildir. Bu durumda Dünya Ağacı, göğün direğinin çıkış noktası olarak kabul edileceği gibi, Kutup Yıldızı da göğün direğinin varış noktası olarak öngörülebilir. Tıpkı meâl ve tefsir çalışmalarındaki gibi gözle görülemeyen mânevî bir direğin var olduğu kabul edilebilir. Göğün direği inancına göre yeryüzü, Kutup Yıldızı ile göğe bağlanmıştır. Bu inancın daha iyi anlaşılabilmesi için Türklerin yaşadığı yurt adı verilen çadırları örnek olarak göstermek uygun olacaktır. Nasıl ki Türk yurtları, merkezinde bulunan ve sırguk adı verilen direkler aracılığıyla ayakta duruyorsa, gökyüzü de göğün direği sayesinde ayakta durmaktadır.

Meâl ve tefsir çalışmalarında bahsedilen, göklerin birbiriyle temas etmesini engelleyen, görünmez mânevî bir direğin (çekim yasası) varlığı; Türk mitolojisindeki göğü ayakta tutan göğün direği inancıyla benzerlik göstermektedir. Ayrıca kıyamet vakti geldiğinde göklerin yarılacağı *Kur'ân-ı Kerîm*'de geçen alametler arasındadır. Bu durum, göğün mânevî direğinin yok olması ile alakalı olmalıdır. Türk mitolojisinde de kıyamet vakti geldiğinde göğün çökeceğine dair bir inanç vardır. Göğün çökmesi, göğün direğinin yıkılmasının bir sonucu olarak kabul edilebilir.

Lokman Suresi'nin 10. ayeti ve Ra'd Suresi'nin 2. ayetinde görülen meâl çeşitliliği sebebiyle çıkan ikilemde, yardımımıza tefsir çalışmaları koşmuştur. Mevdûdî'nin hazırladığı tefsir çalışması ve Diyanet'in hazırladığı tefsir çalışması göz önüne alındığında; çekim kanunu, göğün görünmez mânevî direği olarak yorumlanabilir. Bu açıdan

bakıldığında da İslâm dini ve Türk mitolojisi arasındaki bir benzerlik olarak; gökleri tutan mânevî bir direğin varlığı gösterilebilir.

4.7. Gök Kubbe

Kur'ân-ı Kerîm'de Bakara Suresi'nin 22. ayetinde Yüce Allah, göğün kubbemsi biçimde olduğuna işaret etmektedir. Göğün kubbeye benzetilmesi eski Türklerde var olan gök kubbe anlayışını akla getirmektedir. Bakara Suresi'nin 22. ayetinin Türkçe meâli aşağıdaki gibidir;

"*O Rab ki, yeri sizin için bir döşek, göğü de kubbemsi bir tavan yaptı. Gökten su indirerek onunla, size besin olsun diye (yerden) çeşitli ürünler çıkardı. Artık bunu bile bile Allah'a şirk koşmayın"* (Bakara: 2/22)

Kozmogonik çalışmalara göre, Türk mitolojisindeki evren tasarımı tıpkı Çinlilerde olduğu gibi yeryüzünün bir dörtgen şeklinde olduğu yönündedir. Dörtgen tasavvurun içinde bulunduğu düşünülen daire, ıduk (kutsal) göğü temsil etmektedir (Çoruhlu, 2017: 142). Bu daire, kubbe şeklinde yeryüzünü örtmektedir. Esasında Türklerdeki gök kubbe anlayışının temelinde Türk mitolojisindeki bu kâinat tasarımı yer almaktadır. Eski Türklerdeki gök kubbe anlayışını, yurt adı verilen Türk çadırlarında görmek mümkündür. Nitekim çadırın şekli genel itibariyle gök kubbeyi anımsatmaktadır. *Oğuz Kağan Destanı*'nda geçen *"güneş tuğumuz, bayrağımız olsun, gök de çadırımız,"* ifadesi Türk yurtlarının gök kubbeden esinlenerek yapıldığını gösteren bir örnektir (Ögel, 2014, C.2: 203). Türklerdeki gök kubbe anlayışının sonraki yıllarda da devam ettiği söylenebilir. Nitekim Maniheizm dinini benimseyip yerleşik hayata geçen Uygur Türklerinin inşa ettiği Hoço Beta tapınağının kubbesi, eski Türklerin yurt adı verilen çadırlarından esinlenilerek yapılmış olabilir. Benzer şekilde kubbe yapısı, daha sonraki yıllarda İslâm dinini benimseyen Türklerde de görülmüştür. Örneğin bir Karahanlı eseri olan ve Merv şehrinde inşa edilen Talhatan Baba Camii'nin kubbesinin yine eski Türklerdeki gök kubbe anlayışından esinlenerek yapıldığı söylenebilir. Tabii Sâsâni coğrafyasında inşa edilen âteşkedelerin de kubbe biçiminde bir tavan ile üzerinin örtülü olduğu bilinmektedir (Mülâyim, 2002: 301). Bu açıdan bakılırsa Talhatan Baba Camii'nin Sâsâni coğrafyasındaki kubbemsi yapılardan esinlenerek inşa edildiği de düşünülebilir. Selçuk

Mülâyim'in aktardığına göre; sanat tarihçisi Josef Strzygowski, gök kubbeyi temsil eden Türk kubbesinin bütün dünyaya Orta Asya ve Ön Asya'dan yayıldığını, Mezopotamya'nın kubbeli evlerinin, İran ve Anadolu'nun kümbetlerinin Türk çadırından esinlenilerek inşa edildiğini söylemektedir (Mülâyim, 2002: 301). Gök kubbe yapısı, Osmanlı İmparatorluğu döneminde de karşımıza çıkmaktadır. Başta Fatih Camii ve Sultan Ahmed Camii olmak üzere Osmanlı devrinde inşa edilen hemen hemen bütün camilerde gök kubbe yapısını görmek mümkündür. Günümüzde yapılan camilerin kubbelerinde de yine gök kubbe anlayışı görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında Türklerin gök kubbe anlayışını, günümüze kadar sürdürdükleri biçiminde bir yorum yapmak mümkündür.

Cenab-ı Hakk'ın *Kur'ân-ı Kerîm*'de göğün kubbe biçiminde olduğuna işaret etmesi, göğün tasavvurunun kubbe biçiminde olduğunu kanıtlamaktadır. Türk mitolojisinde yer alan gök kubbe anlayışı ile İslâm dinindeki gök kubbe anlayışı, kozmogoni alanındaki tespit edilebilen benzerlikler arasındadır.

5. TÜRK MİTOLOJİNDE VE İSLÂM DİNİNDE ANTROPOGONİ

İnsanın yaradılışını ve toplumların oluşumunu inceleyen antropogoni mefhumu, dünya mitolojilerinin neredeyse tamamında yer alan bir olgudur. İnsanın yaradılışı gerçeği; gerek halk hikâyelerinde, gerek mitlerde, gerek toplumun inancını temele alan anlatılarda sıkça işlenen bir konudur. Ancak işleniş tarzları bakımından bu anlatılar birbirinden ayrılmaktadır. Dünya milletlerinin antropogonik mitlerinde insanın bedeninin ve canının hangi maddeden yaratılmış olduğu hususunda enva-i çeşit görüş bulunmaktadır. Nitekim milletlerin en eski düşünceleri göz önüne alındığında, insan vücudunun bambudan, ağaçtan, kamıştan, hayvan kemiğinden veya topraktan yaratıldığına dair anlatılarla karşılaşılmaktadır (Toyşanulı, 2020: 101). Öncelikle Türk mitolojisi ve İslâm dinine göre insanın yaradılışı hususu üzerinde durmak, çalışmanın sıra dâhilinde ilerlemesi açısından elzemdir.

5.1. İnsanın Yaratılması

Türklere ait yaradılış mitleri arasında en eski yaradılış miti "ağaçtan yaratılma" miti olarak kabul edilmektedir. Türklerin tarih sahnesine çıkmadan evvel hayatlarını sürdürdükleri bölgenin ormanlık bir alan olması, bu kabulü güçlendiren sebepler arasındadır. Saha Türkleri'nin inancında; yaratılan ilk kişinin, belden yukarısı çıplak bir kadın tarafından kozmik ağacın içerisinde beslenmesi yine ağaçtan yaratılma mitini destekleyen kanıtlar arasında sayılmaktadır (Çobanoğlu, 2020: 124). Eski Türk destanlarında insanların ağaçtan yaratıldığına dair anlatılardan bir diğeri Altay Türklerine ait Radloff'un derlediği *Altay Yaradılış Destanı*'nda yer almaktadır. Destana göre ilk insanlar kutsal bir kayın ağacının, dokuz dalının kökünden doğmuştur (Ögel, 2014, C.1: 487). Bu durum, en eski Türk inancında kişinin ağaçtan yaratıldığını göstermesi bakımından güzel bir örnektir. Türklerin ağaçtan yaratılma ile ilgili mitlerinde ağacın, toprak ile olan ilişkisine dikkat edilmelidir. Nitekim ağacın filizlendiği tohum da topraktan yetişmektedir. Bu durumda insanın yaradılışı hususunda toprağın önemi göz ardı edilmemelidir.

Eski Türk inanç sisteminde, kişinin vücudunun önce topraktan yaratıldığı, daha sonra tinin Tanrı tarafından insana bahşedildiğine dair anlatılar mevcuttur (Toyşanulı, 2020: 101). *Kur'ân-ı Kerîm*'de de insan vücudunun topraktan yaratıldığına ve daha sonra ona ruh üflendiğine işaret edilmektedir. Bu durumda Türklerin yaradılış hususundaki düşünce yapısının, İslâm dinindeki insanın yaradılış olayı ile benzerlik gösterdiği söylenebilir.

Türklerde ağaçtan yaratılış mitlerinin haricinde, insanın yaradılışı ile ilgili mitlerin büyük bir kısmının ortak noktası, kişinin topraktan yaratılmasıdır. Gerek Altay yaradılış destanlarının bazı nüshaları olsun, gerek Türk-Memlük Yaradılış Destanı olsun farklı coğrafyalarda, farklı zaman dilimlerinde yaşamış Türklerin yaradılış anlatılarının ortak paydalarından birisi insanın topraktan yaratılmasıdır. İnsanın hammaddesinin toprak olduğunu gösteren en güzel örneklerden birisi Özbek Türklerinin milli destanı olan *Han-Name Destanı*'dır. Destana göre Kil-Han (Balçık-Han), bütün insanlığın ilk hakanıdır (Erdal, 2018: 120). İnsanların ilk hakanının adının "Kil" olması, insanın topraktan yaratıldığına yorulabilir. Nitekim kil bir tür topraktır ve destanda Kil-Han ismi açıkça görülmektedir.

Türk yaradılış destanlarındaki anlatılar farklılık gösterse de insanın mayası topraktandır. Toprak Ana isimli kutsal ruhun varlığı da bu düşünceden geliyor olmalıdır. Türk destanlarında mağaraların ana rahmi işlevi görmesi, ilk insanın topraktan yaratılmasına bağlanabilir. Mağaraların kayalardan oluştuğu düşünüldüğünde, mağaraların Toprak Ana ile ilişkisinin göz önünde bulundurulması gerekmektedir (Göner, 2020a: 48). Nitekim mağaraların oluştuğu kayaçların ana maddesi topraktır. Kayaçlar ufalandıkça ortaya toprak çıkmaktadır. İnsanın yaradılışı ile ilgili destanlardan, Türk-Memlük Yaradılış Destanı'nı incelemek; mağara, toprak ve insan ilişkisini anlamak açısından faydalı olacaktır. Destanın ortaya çıkış tarihi, tarafımızca tam olarak tespit edilememiştir. Ancak destanın isminden yola çıkılarak, Memlükler döneminde (1250-1517) ortaya çıktığı düşünülürse, destanın içerisinde İslâmi motiflerin de yer aldığı söylenebilir. Türk-Memlük Yaradılış Destanı'ndaki anlatı şu şekildedir;

"Yılları sayılamaz, çok çok eski bir çağmış,

Gökler sanki delinmiş, çok çok yağmurlar yağmış,

Dünya sele boğulmuş, bu şiddetli yağmurla,

Yeryüzü hep kaplanmış, sürüklenen çamurla,

Sellerin önündeki, çamurlar bir yol bulmuş,

Kara-Dağcı dağında, bir mağaraya dolmuş,

Mağaranın içinde, kayalar yarılmışmış,

Yarıkların bazısı, insanı andırırmış,

Kayaların yarığı, insan kalıbı olmuş,

Kalıpların içi de, kille çamurla dolmuş,

Aradan zaman geçmiş, yıllar asırlar dolmuş,

Yarıklarda bu toprak, sular ile hallolmuş,

Saratan burcu derler, bu burca gelmiş güneş,

Havalar çok ısınmış, ateş ile olmuş eş,

İnsan kalıbındaki, su ile toprak pişmiş,

Birbirine karışmış, zerreleriyle şişmiş,

Onlara göre sanki mağara bir kadınmış,

İnsana vücud veren, içi de bir karınmış,

Güneşin ateşiyle, su ile toprak pişmiş,

Dokuz ay süreyle de, serin bir rüzgâr esmiş,

Su, ateş, toprak, rüzgâr, Dört Unsur derler buna,

Bunlar temel olmuşlar ilk insan vücuduna,

Tam dokuz ay geçince, bir insan çıkıvermiş,

Nedense adını da "Ay-Atam" alıvermiş,

Ay-Baba'yla, Ay-Dede, Türkçeye buradan kalır,

İnsanın ilk ceddi de, kökünü aydan alır,

Ay-Atam adlı ata, göklerden yere inmiş,

Bu yerin suyu tatlı, havası da serinmiş,

Sonra başlamış yine, büyük seller yağmurlar,

Mağarayı doldurmuş, yine killer çamurlar,

Sünbüle denen burca, güneş de gelmiş inmiş,

Bu burçsa Saratan'dan, daha aşağı imiş,

Güneş alçak burçtayken, yeniden toprak pişmiş,

İkinci yaratık da, birinciye tam eşmiş,

Birincisi Ay-Ata, nasıl idiyse kişi,

Bu ikinci şahıs da, yaratılmıştı dişi,

Ay-va demişler herkes, bu dişinin adına,

Ak-Yüzlü anlamına, böyle denmiş kadına,

Ay-Atam ile Ay-va, birleşip evlenmişler,

Kırk çocuk doğurmuşlar, toplanıp derlenmişler,

Kırk çocuğun yarısı, nasılsa erkek doğmuş,

Diğer yarısı ise, tesadüfle kız olmuş,

Evlenmişler çocuklar, nesilleri bolalmış,

Soyları büyüyerek, ulusları çoğalmış,

Anne ve babaları, zamanla ölüp gitmiş,

Çocuklar mağaraya, onları gömüp gitmiş,

Ama bu mağarayı, hiç kimse unutmamış,

Hiçbir kutsal şey onun, yerini tutamamış,

Altın kapılar ile, kapamışlar ağzını,

Çiçekle süslemişler, mağaranın yanını." (Ögel, 2014, C.1: 520-521)

Destanda da aşikâr bir biçimde görüldüğü gibi mağaranın içindeki yarıklara su ve toprağın dolarak insan vücudunu meydana getirmesi, mağaranın ana rahmi vazifesi üstlendiği şeklinde yorumlanabilir. Üstelik havalar ısındıktan sonra dokuz ay boyunca esen rüzgârların ardından ilk insanın dünyaya gelmesi, anne karnındaki sağlıklı bir bebeğin dokuz ay on günlük gelişim sürecine benzetilebilir (Göner, 2020a: 50).

Yarıklara dolan su ve toprağın mayalanması sonucu insan vücudunun oluşması, esasında *Kur'ân-ı Kerîm*'deki ayetlerle benzerlik göstermektedir. Nitekim Ayet-i Kerîmelerde insanın topraktan, sudan ve çamurdan yaratıldığına Yüce Allah işaret etmektedir. Tâ-hâ Suresi'nin 55. ayetinde, insanın topraktan yaratılması hususunda Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır;

"Sizi ondan (topraktan) yarattık; yine sizi oraya döndüreceğiz ve bir kez daha sizi ondan çıkaracağız." (Tâ-Hâ: 20/55)

Yüce Allah, Nahl Suresi'nin 4. ayetinde ise insanın sudan yaratıldığına işaret etmiştir. Ayette bahsi geçen su, meni olmalıdır. Nitekim Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın hazırlamış olduğu meâlde "su" sözcüğünün yerine "nutfe" kelimesi kullanılmıştır (Yazır, 2017: 644). Şemseddin Sâmî'nin lügatine göre "نُطفه nutfe" sözcüğü, *"bel suyu, meni,"* manalarına gelmektedir (Sâmî, 2004: 1462). Secde Suresi'nin 7. Ayetinde ise Cenab-ı Hak, insanı çamurdan yarattığına işaret etmektedir.

İnsanın yaradılış evresine işaret eden en açık ayet, Hac Suresi'nin 5. ayetidir. Ayete göre insanın yaradılış evresi önce topraktan, sonra meniden, sonra döllenmiş yumurtadan oluşmaktadır. Anne karnındaki süreçte ise önce uzuvları belirsiz olan zigot oluşmaktadır. Sonra uzuvları zamanla oluşan belirlenmiş et parçası yani embriyo ve fetüs evreleri gerçekleşmektedir. Allah'ın takdir ettiği süre boyunca anne karnında kalan bebek, daha sonra dünyaya gelmektedir.

Ayet-i Kerimelerde olduğu gibi hadislerde de insanın yaradılışına dair anlatılar mevcuttur. Hz. Âişe'den nakledilen bir hadis-i şerife göre; Hz. Muhammed (s.a.v.) şöyle buyurmuştur; *"Melekler nurdan, cinler alevli ateşten, Âdem ise size (Kur'ân'da) tarif edildiği üzere (balçıktan) yaratılmıştır."* (Hadislerle İslâm, 2020, C.1: 233) Hz. Âişe'den nakledilen hadis-i şeriften anlaşıldığı üzere, Peygamber Efendimiz, *Kur'ân-ı Kerîm*'i işaret ederek insanın balçıktan yaratıldığını söylemektedir.

Tirmizi'den (ö. 279/892) nakledilen bir rivayette ise; *"Ebû Hüreyre Peygamber Efendimize 'Ey Allah'ın Resûlü! Canlılar neden (hangi maddeden) yaratılmışlardır?' diye sormuştur. Allah Resûlü, 'Sudan' buyurmuştur."* (Hadislerle İslâm, 2020, C.1: 238) Hadis-i şerifte bahsi geçen su, Nahl Suresi'nde bahsedildiği gibi meni olmalıdır. Nitekim hadislerin kaynaklarından birisi Kur'ân'dır.

Büyük Türk âlimi İmam Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) *Kur'ân-ı Kerîm*'de geçen insanın topraktan yaratılması meselesi hakkında üç yorumu bulunmaktadır. İnsanın yaradılışının ilk maddesi olan toprağı, *"kendisinden fayda ve menfaât temin edilen temiz toprak"* olarak değerlendiren Mâtürîdî, ayetlerde geçen insan kelimesinin, insanlığın ortak atası olan Hz. Âdem'e nispetle kullanılmış olabileceğini söylemektedir. İkinci olarak insanın hayatını sürdürebilmek için ihtiyaç duyduğu temel besinlerin topraktan alındığını belirterek, insan varlığının topraktan geldiğini açıklamaktadır. Son olarak, şu kıssayı nakletmektedir; *"İnsanın topraktan yaratılması, Allah'ın nutfe'ye bir miktar toprak katılmasını emrettiği kıssa ile de açıklanabilir. Şöyle ki; Allah yaratacağı insanın nutfesine, öldüğünde medfun edileceği topraktan bir kısmının katılmasını emreder. Böylece de nutfe, mudğa'ya dönüşür. İnsanların toprağa nisbet edilmesi bu açıdan da anlaşılabilir."* (Kavşut, 2012: 291)

İnsanın topraktan yaratılması meselesine ilmi açıdan bakıldığında, İmam Mâtürîdî'nin aktarmış olduğu kıssada yer alan "menide toprak bulunması" hakkındaki görüşe dikkat etmek gerekmektedir. 944 senesinde vefat eden İmam Mâtürîdî'nin, asırlar öncesinde böyle bir bilgiyi üretmesi takdire şayandır. Nitekim bilimsel araştırmalar sonucu meninin ve toprağın içerisinde yer alan elementler saptanmıştır. Elementler karşılaştırıldığında meninin ve toprağın içerisinde yer alan bileşenlerin bir kısmının aynı elementlerden oluştuğu görülmektedir.

Britannica Ansiklopedisi'nde "semen" maddesine bakıldığında, meninin içerisinde yer alan bileşenlere ulaşılabilmektedir. Meninin dışarı atılması işlemi sırasında prostat bezinden ve meni kesesinden gelen sıvılar bir araya gelmektedir. Prostat bezi, seminal sıvının yaklaşık %30'una katkıda bulunmaktadır. Salgıların bileşenleri esas olarak sitrik asit, fosfataz, kalsiyum, sodyum, çinko, potasyum, protein ayırıcı enzimler ile kan ve doku liflerini azaltan fibrolisindir (Britannica Encyclopaedia, 2021).

Toprağın anatomisini incelediğimizde, toprağın ana maddelerinden birisinin inorganik ana materyaller olduğu görülmektedir. İnorganik ana malzemeleri oluşturan kayalar, çeşitli minerallerden oluşmaktadır. Toprağın içerisinde yer alıp en fazla mineral

içeren grup ise silikat grubudur. Bu grubun içerisinde; kalsiyum, magnezyum, sodyum, potasyum, demir ve alüminyum gibi elementler bulunmaktadır (Akalan, 1987: 13-14). Ayrıca arz kabuğunun %99.8'ini oluşturan 14 maddenin arasında kalsiyum, sodyum, potasyum elementlerinin bulunması dikkat edilmesi gereken bir başka noktadır (TÜRKTOB, 2012).

Üreme konusunda erkeğin salgıladığı meninin bileşenleri arasında yer alan kalsiyum, sodyum ve potasyum elementlerinin; toprağın yapısında da var olduğu görülmektedir. Bu durumda Hz. Âdem'den sonra gelen insanların da topraktan yaratıldığı aşikârdır. Nitekim üremek için salgılanan meninin içerisinde yine insanın hammaddesi olan toprağın elementleri bulunmaktadır. Böylece yukarıda verilen bilgiler ışığında, Ayet-i Kerîmelerde geçen insanın topraktan, sudan ve çamurdan yaratıldığı bilgisi, bilimsel olarak da açıklanmaya çalışılmıştır.

Türk yaradılış destanları içerisinde yer alan, kişinin yaradılışına dair anlatıların farklı nüshalarında, insanın hammaddesi olarak farklı toprak tipleri görülmektedir. Nitekim Altay-Türk Yaradılış Destanı'nın bir nüshasında Tanrı'nın insanı topraktan, kemiklerini ise taştan yarattığı anlatılmaktadır (Ögel, 2014, C.1: 499). Veselovskiy'in derlediği bir Altay rivayetinde ise Tanrı, denizin üzerinde yüzen insan biçimindeki bir çamur parçasına can vermiştir. Fakat bu kişi bir insan değil bizzat şeytan Erlik'tir (Ögel, 2014, C.1: 501). Daha önceden bahsedilen Türk-Memlük Yaradılış Destanı'nda ise toprak ve su harmanlanıp çamur olmuştur. Daha sonra sıcakta çamur pişerek katılaşmış ve insan olmuştur. Bütün bu Türk yaradılış destanlarından anlaşıldığı üzere, insanın yaratıldığı madde özünde toprak olmakla beraber, toprağın farklı formlarıdır.

Kur'ân-ı Kerîm'de geçen ayetlerde de, insanın yaratıldığı toprak, farklı formlarda anlatılmaktadır. Ayeti kerimelerde, insanın yaratıldığı toprağın yedi çeşit formundan bahsedilmektedir. *Kur'ân-ı Kerîm*'de toprağın farklı formlarından bahseden ayetler sure numaralarına göre sırasıyla aşağıdaki gibidir;

"Andolsun biz insanı, (pişmemiş) kuru bir çamurdan, şekillenmiş kara balçıktan yarattık." (Hicr: 15/26)

"Karşılıklı konuşan arkadaşı ona hitaben: 'Sen, dedi. Seni topraktan sonra, nufteden (meniden) yaratan, daha sonra seni bir adam biçimine sokan Allah'ı inkâr mı ettin?" (Kehf: 18/37)

"Andolsun biz insanı, çamurdan (süzülüp çıkarılmış) bir özden yarattık." (Mü'minûn: 23/12)

"Sizi topraktan yaratması, O'nun (varlığının) delillerindendir. Sonra siz, (her tarafa) yayılan insanlar oluverdiniz." (Rûm: 30/20)

"O (Allah) ki, yarattığı her şeyi güzel yapmış ve ilk başta insanı çamurdan yaratmıştır." (Secde: 32/7)

"Şimdi sor onlara! Yaratma bakımından onlar mı daha zor, yoksa bizim yarattığımız (insanlar) mı? Şüphesiz biz kendilerini yapışkan bir çamurdan yarattık." (Sâffât: 37/11)

"Allah insanı, pişmiş çamura benzeyen bir balçıktan yarattı." (Rahmân: 55/14)

Yukarıdaki ayetlerde yer alan toprak formlarının Arapça karşılıkları farklıdır. Kehf ve Rûm Sureleri'nde bahsedilen toprak: "turab" olarak adlandırılırken, Secde Suresi'nde geçen çamur: "tîn" olarak isimlendirilmiştir. Hicr Suresi'nde geçen kara balçık: "hamein mesnûn", Sâffât Suresi'nde geçen yapışkan çamur: "tîn-i lazib", Hicr Suresi'nde geçen kuru çamur: "salsâlin min hamein mesnun", Rahman Suresi'nde geçen pişmiş çamura benzeyen balçık: "salsâlin kel fehhâr", Mü'minûn Suresi'nde geçen çamurdan öz: "sülâletin min tîn"; biçiminde yazılmıştır (Özalp, 2015: 547).

Ayetlerde geçen farklı toprak formları, insanı oluşturan elementler olmalıdır. Nitekim insan vücudunda bulunan çinko, magnezyum, demir gibi değerler, henüz bilimin tam manasıyla ilerlemiş olmadığı bir dönemde toprağın farklı formları olarak anlatılmış olabilir. Nitekim Yüce Allah, insanlığa göndermiş olduğu kutsal kitabını, dönemin insanının anlayacağı bir dilde açıklamıştır (Özalp, 2015: 547).

Ebülgazi Bahadır Han'ın (ö. 1074/1663) *Şecere-i Terâkime* adlı eserinde de insan yaratılırken farklı türden toprakların kullanıldığından bahsedilmektedir. İnsanoğlunun atası olan Hz. Âdem'in yaradılışı hususundaki anlatıda, Yüce Allah'ın emri ile Azrâil'in (as) yeryüzüne indiği ve bütün toprak türlerinden alarak Mekke ile Tâif arasında Âdem'in suretini yaptığı, daha sonra ise Allah tarafından Âdem'e can verildiği anlatılmaktadır (Han, 1974: 20). XVII. yüzyılda kaleme alınmış bu İslâmî eserin kaynaklarından birisinin Kur'ân olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Kur'ân-ı Kerîm'de geçen ayetlerden, hadis-i şeriflerden ve İslâmî anlatılardan anlaşıldığı üzere insan vücudunun hammaddesi topraktır. Türk mitolojisine göre de genel

itibariyle insan topraktan yaratılmıştır. İslâm dininde insanın yaratıldığı toprağın farklı formlarından bahsedilmektedir. Türk mitolojisinde yer alan destanlarda ise toprağın farklı biçimlerinden söz edilmekle beraber bunlar destanların farklı varyantlarında yer alan ibarelerdir. Ayrıca hem İslâm dininde hem de Türk mitolojisinde ilk yaratılan insanın cinsiyetinin erkek olması bir başka benzer noktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'de Yüce Allah'ın yeryüzüne bir halife yaratacağına Bakara Suresi'nin 30. ayetinde işaret edilmektedir. Bakara Suresi'nin 30. ayetinin meâli şu şekildedir;

"Hatırla ki Rabbin meleklere: Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım, dedi. Onlar: Bizler hamdinle seni tesbih ve seni takdis edip dururken, yeryüzünde fesat çıkaracak, orada kan dökecek birini mi yaratacaksın? Dediler. Allah da onlara: Sizin bilemeyeceğinizi herhalde ben bilirim, dedi." (Bakara: 2/30)

Bakara Suresi'nin 30. ayetinde Allah Teâlâ, yeryüzünde iradesini temsil etmek üzere insanı yarattığına işaret etmiştir. Yani Yüce Allah, yeryüzünde ilâhî hükümranlığı gerçekleştirme görevini Hz. Âdem'e vermiştir (Kur'ân-ı Kerîm Açıklamalı Meâli, 2019: 7). Eski Türk inanç sisteminde Kök Tenğri'nin yeryüzündeki temsilcisi olarak hakanı vazifelendirdiği düşünüldüğünde, Bakara Suresi'nin 30. ayetinde işaret edilen durum ile anlam bakımından tam manasıyla bir benzerlik olmasa da her iki inançta da Yaratıcı tarafından insana bir görev verildiği şeklinde yorum yapılabilir. Eski Türk inancına göre Kök Tenğri, yeryüzündeki temsilcisi olan hakana kut vermektedir. Böylece hakan, Kök Tenğri'nin yeryüzündeki temsilcisi olarak devleti yönetip nizamı sağlamaktadır. Bakara Suresi'nin 31. ayetinde ise Allah, Hz. Âdem'e bütün isimleri öğreterek, onu meleklerin bilmediği bilgilerle donatmıştır. Allah tarafından Hz. Âdem'e verilen bu lütuf, eski Türklerdeki Kök Tenğri'nin hakana verdiği kut gibi düşünülebilir. Bütün bu benzerlikler göz önüne alındığında belki de eski Türkler, Allah'ın göndermiş olduğu peygamberler vasıtasıyla, hak dine inanmışlardı. Türklerin Hz. Nûh'un oğlu Yâfes'in soyundan geldiği yönündeki rivayeti göz önünde bulundurarak, belki de Yâfes'in hak dinini budununa iyi öğrettiği söylenebilir. Bu vesileyle Hz. Âdem'in yeryüzünde Allah tarafından halife olarak yaratıldığı ve Hz. Âdem'in meleklerin bilmediği bilgilerle donatıldığı bilgilerine sahip olduğunu varsayabileceğimiz Türklerin, bu olaylara binaen kağanlarını Tanrı'nın temsilcisi olarak gördükleri ve Tanrı tarafından hakana kut verildiğine inandıkları düşünülebilir.

5.2. Kadının Yaratılması

Hz. Âdem'in yaradılışına dair *Kur'ân-ı Kerîm*'deki ayetler, hadis-i şerifler ve İslâmî anlatılar ile ilk insanın yaradılışını anlatan Türk mitolojisindeki düşüncelerin büyük oranda benzerlik gösterdiği, bir önceki başlıkta detaylıca irdelenmişti. Bu başlık altında ise; ilk kadının yaradılışı meselesine Türk mitolojisi ve İslâm dini çerçevesinde değinilecektir.

Türk mitolojisine göre kadın, erkekten sonra yaratılmıştır. Türk-Memlük Yaradılış Destanı'nda kadının erkekten sonra yaratılması aşikâr biçimde görülmektedir. Tabii erkeğin önce kadının sonra yaratılması durumu, erkeğin daha üstün olduğu manasına gelmemektedir. Nitekim Türk yaradılış destanlarında; hayvanların insan yaratılmadan önce var olduğu gayet açık biçimde anlaşılmaktadır. Şayet üstünlük yaradılış sırasına göre olsaydı, insanlardan daha önce yaratılan hayvanların insanoğlundan üstün olması gerekirdi ki böyle bir durum söz konusu değildir.

İslâm dininde ise kadının erkekten sonra yaratıldığı görüşü üzerinde çeşitli tartışmalar bulunmaktadır. *Kur'ân-ı Kerîm*'de Hz. Âdem ve eşinin aynı özden yaratıldığı ifade edilmektedir (Akbuğra, 2015: 220). Nisâ Suresi'nin ilk ayeti, müfessirler arasında bir anlaşmazlığa yol açmıştır. Öncelikle Nisâ Suresi'nin ilk ayetinin meâl ve tefsirlerine bakmak konuyu daha anlaşılır kılacaktır. Nisâ Suresi'nin ilk ayetinin Türkçe meâli şu şekildedir;

"Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan ve ikisinden birçok erkekler ve kadınlar üretip yayan Rabbinizden sakının. Adını kullanarak birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah'tan ve akrabalık haklarına riayetsizlikten sakının. Şüphesiz Allah sizin üzerinizde gözetleyicidir." (Nisâ: 4/1)

Arapçada "kadınlar" manasına gelen "Nisâ" isimli surenin ilk ayetinde, kadının yaratılışına değinilmesi önemli bir detaydır. Ayette işaret edildiği üzere Allah Teâlâ, insanı tek nefisten yaratmıştır. Yine aynı nefisten kadını da yaratmıştır. Buradaki nefis sözcüğünün manası, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın (ö. 1942) hazırladığı meâlde "cins" olarak verilmiştir (Yazır, 2017: 275). Yani erkek ve kadının yaratılışında, cinsiyet açısından farklılıklar olsa da ikisi de insan türündendir ve birbirini tamamlayan iki varlıktır. Nitekim Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın hazırladığı tefsirde de insanın aynı cinsten, hem erkek hem de dişi türünün yaratıldığı söylenmektedir. Allah'ın erkekleri

Âdem'den yapıp da kadınları başka bir menşe'den yapmadığı, insanın eşinin yine insandan yapıldığı, bu bakımdan erkek ve kadın farklı türden (nevi) olsa da ikisinin de aynı cinsten, insan cinsinden olduğu belirtilmektedir (Yazır, 2017: 275).

Mevdûdî'nin (ö. 1979) *Tefhîmu'l-Kur'ân* isimli eserinde, ilk önce bir tek insanın yaratıldığı ve bütün insanlığın da ondan türeyerek yeryüzüne yayıldığı belirtilmektedir. Nisâ Suresi 1. ayette yer alan *"...ondan da eşini yarattı,"* ifadesinde ise Mevdûdî, eşinin Âdem'den nasıl yaratıldığı konusunda ayrıntılı kesin bir bilgiye sahip olunmadığını söylemektedir. Kadının, Âdem'in kaburga kemiğinden yaratıldığına dair müfessirlerin görüşlerinin olduğunu belirten Mevdûdî, *Kur'ân-ı Kerîm*'in bu konuda sükût etmesi sebebiyle bu meseleyi Kur'ân'da olduğu şekliyle belirsiz bırakılması gerektiğini söylemektedir (Mevdûdî, 2005, C.1: 327).

Mevdûdî'nin hazırlamış olduğu tefsir göz önüne alındığında, kadının erkekten sonra yaratıldığı düşünülebilir. Kadın ve erkeğin aynı özden yaratılmakla beraber, kadının Âdem'den nasıl yaratıldığı konusu ise bilinmemektedir. Bu açıdan bakıldığında kadının yaradılışı ile alakalı Türk mitolojisi ve İslâm dini arasındaki benzerliğin kadının erkekten sonra yaratılmasından ibaret olduğu söylenebilir. Türk mitolojisinin, İslâm dinindeki anlatılardan ayrıldığı nokta; kadının erkeğin kaburga kemiğinden yaratılmış olduğu yönündeki inançtır. Altay-Türk Destanı'na göre Tanrı, kişiyi yaratırken etlerini topraktan, kemiklerini taştan yaratmıştır. Kadını ise erkeğin kaburga kemiğinden yaratmıştır (Ögel, 2014, C.1: 499). İslâm dininde müfessirlerin bu konuda çeşitli görüşleri olsa da Mevdûdî, bu konunun belirsiz bırakılması gerektiğini söylemektedir. Bu yüzden İslâm dininde kadının erkeğin kaburga kemiğinden yaratıldığına dair kesin bir bilgi verilememektedir.

İslâm dini içerisinde kadının, erkeğin kaburga kemiğinden yaratılmasına dair bazı hadis-i şerifler bulunmaktadır. Buhârî'nin (ö. 730/1330) Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) naklettiği bir hadise göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur;

"Kadınlara iyi muamele edin; çünkü kadınlar kaburga kemiğinden yaratılmıştır. Kaburga kemiğinin en hassas tarafı üst tarafıdır. Düzeltmeye kalkışırsanız kırarsınız; tamamen terk ederseniz eğri kalır. Kadınlara hayırla muamele edin." (Hadislerle İslâm, C.1: 106)

Ebû Hureyre'den aktarılan rivayette yer alan kadının kaburga kemiğinden yaratıldığına dair anlatıda, Hz. Peygamber'in teşbih sanatını kullandığı düşünülebilir.

Nitekim kadının inceliği ve narinliği üzerinden bir benzetme yapılmış olabilir. Kazanlı âlim Musa Cârullah Bigiyef'e (ö. 1949) göre bu hadiste kastedilen kadının erkeğin kaburga kemiğinden yaratılması değildir. Ona göre bu hadiste mecazî anlatım kullanılarak hanımların hassas ve kırılgan oldukları ifade edilmiştir (Hadislerle İslâm, C.1: 106-107).

Hz. Havva'nın, Hz. Âdem'in kaburga kemiğinden yaratıldığına dair anlatılar, müfessirlerin tefsirlerinde ve bazı hadis-i şeriflerde görülse de bu konuda kesin olarak bir şey söylemek mümkün değildir. Kadının erkeğin kaburga kemiğinden yaratıldığına dair inanç; Tevrat, Zebur ve İncil'i kapsayan *Kitab-ı Mukaddes*'te bulunmaktadır. *Kitab-ı Mukaddes*'in Yaratılış bölümünün ikinci kısmında; Hz. Âdem'den sonra Hz. Havva'nın yaratılması meselesi şu şekilde anlatılmaktadır;

"RAB Tanrı Âdem'e derin bir uyku verdi. Âdem uyurken, RAB Tanrı onun kaburga kemiklerinden birini alıp yerini etle kapadı." (Kitab-ı Mukaddes, 2016: 2/21)

"Âdem'den aldığı kaburga kemiğinden bir kadın yaratarak onu Âdem'e getirdi." (Kitab-ı Mukaddes, 2016: 2/22)

İslâmiyet'ten önce Allah'ın göndermiş olduğu kutsal kitapların tahrif edildiği ve *Kitab-ı Mukaddes*'te (Tevrat, Zebur, İncil) yer alan ayetlerin değiştirildiği, Yüce Allah tarafından *Kur'ân-ı Kerîm*'de açık bir biçimde bildirilmiştir. *Kur'ân-ı Kerîm*'de geçen Tevrat ve İncil'in tahrif edildiğine dair ayetler; "Bakara: 2/79, Âl-i İmrân: 3/78, Mâide: 5/13-14-15" ayetleridir. Eğer İslâmiyet'ten önceki kitapların tahrif edilmemiş halinde, kadının erkeğin kaburga kemiğinden yaratılmış olduğuna dair bir anlatı olduğunu bilebilseydik, İslâm dininde kadının erkeğin kaburga kemiğinden yaratıldığına dair kesin bir ifade söylemek mümkün olabilirdi. Ancak Mevdûdî'nin belirttiği gibi *Kur'ân-ı Kerîm*'in bu konuda sükût etmesi sebebiyle bu mesele Kur'ân'da olduğu şekliyle belirsiz kalmaktadır. Dolayısıyla bu konuda kesin bir şey söylemek mümkün değildir.

Bazı İslâmî eserlerde; kadının erkeğin kaburga kemiğinden yaratıldığı yönünde anlatılar mevcut olması hasebiyle, çalışmaya başlamadan önce bu anlatılardan yola çıkarak İslâm dini ve Türk mitolojisi arasındaki bir benzerliğin de kadının erkeğin kaburga kemiğinden yaratılması hususunda olduğunu düşünmüştük. Ancak yapılan araştırmalar neticesinde İslâm dininde böyle bir durumun kesin olarak olup olmadığı tespit edilememiştir. Kadının yaratılması hususunda Türk mitolojisi ve İslâm dini arasındaki tek ortak noktanın kadının erkekten sonra yaratılması olduğu söylenebilir.

5.3. İlk Hata ve Cennetten Çıkarılma

İslâm dinindeki anlatılarda, insanoğlunun cennetten çıkarılma hadisesi; Türk sözlü anlatıları içerisinde yer alan *Altay Yaradılış Destanı*'ndaki uçmağadan kovulma olayı ile birtakım benzerlikler göstermektedir. Tevrat, Zebur, İncil ve Kur'ân'da insanın, şeytanın sözüne inanarak ilk günahını işlediği ve bunun sonucunda cennetten çıkarıldığı açıkça belirtilmiştir. Kutsal kitaplarda Hz. Âdem ve Hz. Havva olarak adlandırılan ilk erkek ve ilk kadının *Altay Yaradılış Destanı*'ndaki isimleri Törüngei ve Eci olarak geçmektedir. *Altay Yaradılış Destanı*'ndaki cennetten çıkarılma olayının, İslâm dinindeki Hz. Âdem ve Hz. Havva kıssası hakkındaki anlatılanlarla olay örgüsü oldukça benzerdir. İlk olarak Radloff'un derlediği *Altay Yaradılış Destanı*'ndaki ilk günah ve uçmağadan kovulma hadisesin irdeleyecek olursak, destanda genel itibariyle şu konulara değinilmektedir;

Altay Yaradılış Destanı'ndan anlaşıldığı üzere ağacın doğu tarafına uzanan dallarındaki meyvelerden yenilmesi, Tanrı tarafından insanlara yasaklanmıştır. Şeytanın gelip, insanı kandırma ihtimaline karşı bir köpek ve bir yılan bekçi olarak dikilmiştir. Şeytan ilk olarak Törüngei'yi kandırmaya çalışmıştır. Ancak akıllı olan Törüngei, Şeytanın kandırma girişimine inanmamıştır. Bunun üzerine Şeytan önce yılanı, sonra ilk kadın olan Eci'yi kandırmıştır. Onlara yasak yemişten yedirmiştir. Daha sonra Şeytan, başta kandıramadığı Törüngei'yi de Eci'nin yardımıyla günaha ortak etmiştir. Törüngei ve Eci yemişten tadınca üzerlerindeki kürk dökülmüş ve çıplak kalmışlardır. İkisi de utanarak saklanmıştır. Bu hadisenin sonucunda Tanrı tarafından Şeytan yerin altına sürülmüş, yılan kötülük timsali olarak insanın düşmanı ilan edilmiş, insanlar ise cennetten kovulmuştur (Ögel, 2014, C.1: 487-492).

Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın cennetten çıkarılması, İslâmi anlatılarda da yer almaktadır. Ancak anlatıların bir kısmında Tevrat, Zebur ve İncil'den karışmış unsurlar mevcuttur. Yaptığımız araştırmalar neticesinde diğer dinlerin unsurlarından temizlenmiş ve *Kur'ân-ı Kerîm*'deki ayetlere atıfta bulunan bir çalışma bulunmuştur. Bu çalışma *Temel İslâm Ansiklopedisi*'nin "Âdem" maddesinde yer almaktadır. *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*'nde Süleyman Hayri Bolay tarafından kaleme alınan "Âdem" maddesinin içerisinde bulunan "Âdem'in Hatası ve Cennetten Çıkarılması" başlığı daha çok edebi bir hikâye tarzında, *Temel İslâm Ansiklopedisi*'nde tekrardan okuyucuya sunulmuştur. İlk etapta anlatının içerisindeki açıklamaları çıkararak, bir bütün halinde metni aktaracağız.

Daha sonra *Altay Yaradılış Destanı*'ndaki anlatı ile mukayese ederek, benzer noktalara değineceğiz.

Temel İslâm Ansiklopedisi'nde anlatılan ilk hata ve cennetten çıkarılma hadisesi şu şekildedir;

"Allah Teâlâ, Âdem'i yarattıktan sonra onunla bir arada yaşaması, birlikteliklerinden insan neslinin doğup çoğalması için Havvâ'yı ona eş olarak yaratmış, birbirlerine karşı sevgi ve merhamet hissetmelerini de sağladıktan sonra onlara cennete yerleşmelerini emretmişti. Âdem ve Havvâ cennette rahatlık ve bolluk içinde Allah'ın nimetlerinden faydalanıyorlardı. Allah her ikisini de imtihan etmek için oradaki bir ağacın meyvesinden yemelerini yasakladı: "Âdem'e, 'Ey Âdem! Eşinle beraber cennete yerleşin, oradaki nimetlerden istediğiniz yerden bol bol yiyin, yalnız şu ağaca yaklaşmayın, yoksa zalimlerden olursunuz' dedi. Bu yasak Âdem'in ve insanlığın düşmanı olan şeytanı harekete geçirdi. Âdem'i ve Havvâ'yı kandırıp en zayıf noktalarından yakaladı. Bu nokta ebedilik arzusuydu: "Derken şeytan ona vesvese verdi ve 'Ey Âdem! Ölümsüzlük ağacını ve asla yok olmayacak bir iktidarı elde etmenin yolunu sana göstereyim mi?' dedi." Âdem'i ve Havvâ'yı kandıran iblis, onları yasak ağacın meyvesini yemeye ikna etti. Ancak meyveyi tattıkları anda hiç beklemedikleri bir şey oldu ve avret yerleri açıkta kaldı. Bunun üzerine büyük bir telaş içinde topladıkları yapraklarla avret mahallerini örtmeye çalıştılar…

Âdem ve Havvâ, işledikleri hata yüzünden büyük bir pişmanlık yaşamışlardı: "Onlar, 'Rabbimiz! Biz kendimize yazık ettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize merhamet etmezsen, şüphesiz her şeyi kaybedenlerden oluruz' dediler." Allah Teâlâ da Âdem'in ve Havvâ'nın tövbelerini kabul etti, ancak onları cennetten çıkararak yeryüzüne indirdi." (Bolay, 2020: 121-122)

Türk mitolojisindeki ve İslâm dinindeki ilk hata ve cennetten kovulma hadiseleri mukayese edildiğinde; *Altay Yaradılış Destanı*'nda Tanrı tarafından sadece bir ağacın doğu yönündeki meyvelerinin yenmesi yasaklanmışken, İslâmi anlatılarda ise yalnızca bir ağacın meyvelerinden yemek yasaktır. Buradaki tek fark, İslamî anlatıda yasak olan yemiş bir ağacın tamamındayken, *Altay Yaradılış Destanı*'nda tek bir ağacın doğu yönündeki dallarında olmasıdır. Benzer nokta ise her iki anlatıda da belli bir yerdeki meyvelerin yenmesinin yasaklanmış olmasıdır.

Hem İslâmî anlatılarda hem de Türk mitolojisi içerisinde yer alan anlatılarda ağacın ve meyvenin cinsi hakkında bilgi verilmemiştir. Ağacın mahiyeti hakkında bazı rivayetler olsa da (elma ağacı, incir ağacı, üzüm asması, buğday, hayrı ve şerri bilmeyi sağlayan sıra dışı bir bitki vb.) bunlar İslâm dışı kaynaklara dayanmaktadır (Bolay, 2020: 121). Türk mitolojisinde ise bu ağacın, yaratılışla ilgili efsanelerle uyuştuğu için Hayat Ağacı tasavvurlarına işaret ettiği söylenmektedir (Çoruhlu, 2017: 163). Ancak yine de her iki inanca ait anlatıda, ağacın mahiyeti hakkında bilgi verilmediği için bu düşünceleri doğrudan kabul etmek mümkün değildir.

İslâmî anlatıda insanları kandıran kişi şeytandır. Türk mitolojisinde yer alan anlatıda ise insanları kandıran kişi Erlik adındaki şeytandır. Her iki anlatıda da kandırılan kişiler bir kadın ve bir erkek olmak üzere çifttir. İslâmî anlatıda Hz. Âdem ve Hz. Havva, Türk mitolojisinde Törüngei ve Eci'ye karşılık gelmektedir.

Altay Yaradılış Destanı'nda bekçi olarak yer alan yılan ve köpek figürleri, İslâmî anlatılarda görülmemektedir. Ancak Yahudi kaynaklarında cennetin bekçileri olarak kullanılan tavus kuşu ve yılan figürleri vardır (Bayrakkaya, 2020: 218). Yahudi anlatılarındaki tavus kuşunun yerini *Altay Yaradılış Destanı*'nda köpeğin aldığı düşünülürse ve her iki anlatıda yılanla birlikte iki canlıyı da şeytanın kandırdığı göz önüne alınırsa, bu noktada iki din arasında bir etkileşim olduğu söylenebilir. Öte yandan Türk halk kültürü açısından baktığımızda şeytanın, insan ve hayvan donuna girebilmesi Türk folklöründe yaygın olarak görülen bir motiftir (Çobanoğlu, 2009: 274). *Altay Yaradılış Destanı*'nda var olduğu bilinen yılan ve köpek ise şeytanın yaygın olarak kılığına girebildiği hayvanlar arasındadır (Çobanoğlu, 2009: 277). Destanda, şeytanın yılan vasıtasıyla Eci ve Törüngei'yi kandırdığı anlatılmaktadır. Tanrı yılana kızdığında yılanın söylediği *"şeytan girdi özüme,"* sözünden şeytanın yılanın içerisine girdiği anlaşılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında destanda yer alan yılan ve köpek figürlerinin Türk halk kültürünün temellerine dayandığı düşünülebilir.

İki inanca ait anlatılar arasında yer alan bir başka benzer nokta ise yasak meyvenin yenmesinin ardından kadın ve erkeğin avret yerlerinin açılmasıdır. Her iki anlatıda da kadın ve erkek çıplak kalınca utanarak, avret yerlerini gizlemeye çalışmıştır. *Altay Yaradılış Destanı*'nda bu gizleme ağacın arkasına ve gölgeye saklanarak olurken, İslâmî anlatıda yapraklarla avret yerlerini örtme biçiminde olmuştur.

Altay Yaradılış Destanı'nda Tanrı'nın yasağının çiğnenmesinin ardından Tanrı'ya karşı duyulan pişmanlık, İslâmî anlatıda da vardır. İslâmî anlatıda Allah'ın, Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın tövbesini kabul ettiği ve onları affettiği açık bir biçimde anlatılırken, Türk mitolojisinde yer alan bu olayda herhangi bir af ibaresi bulunmamaktadır. Ancak *Altay Yaradılış Destanı*'nda Tanrı'nın insanları yeryüzüne göndermesi ve onlara yardımcı olması için Mai-Tere'yi elçi olarak vazifelendirmesi, Tanrı'nın insanları affettiği şeklinde yorumlanabilir.

İki metin arasındaki son benzerlik ise insanoğlunun cennetten çıkarılmasıdır. Hem Türk mitolojisindeki hem de İslâm dinindeki anlatılarda görüldüğü üzere işlenen günahın karşılığında Yüce Yaradan tarafından insanoğlu cennetten çıkarılmış ve yeryüzüne gönderilmiştir.

6. TÜRK MİTOLOJİSİNDE VE İSLÂM DİNİNDE ESKATOLOJİ

İnsanlık tarihi boyunca ölüm, kıyamet ve kâinatın sonu gibi konular kişinin zihnini meşgul eden mevzular arasında yerini almıştır. Nefes alan her canlının bir gün öleceği gerçeği, kavimlerin inançlarında çeşitli düşüncelerin oluşmasına yol açmıştır. Toplumların inançları gereği, bazı kavimler tarafından ölüm bir son olarak görülmektedir. Bazı uluslarda ise ölümden sonra hayatın devam ettiği inancı vardır. Dünyanın sonuna dair kıyamet anlatıları da kavimden kavme farklılık göstermektedir. Türk mitolojisi ve İslam dininde eskatoloji konusu mukayese edildiğinde; ölüm, kıyamet ve sonrası hakkında ciddi benzerlikler görülmektedir. İlk olarak ölüm konusu üzerinde durmak yerinde olacaktır.

6.1. Türk Mitolojisinde ve İslam Dininde Ölüm

Eski Türk metinlerinde yer alan *"Zamanı Tanrı yaşar, insanoğlu ölmek için türemiş,"* (Ergin, 2009: 21) sözü, ölümün Tanrı'nın takdiri olduğunu anlatan güzel bir sözdür. Ancak eski Türklerde Tanrı'nın iradesi ile kişinin ölmesi, ebedi uyku olarak görülmemektedir. Diğer pek çok kavmin aksine eski Türklerde ölüm, bir son değildir. Atalar Kültüne göre kişinin tini, öldükten sonra da hayattadır (Gömeç, 2019: 88). Bu hayat, kişinin önceki hayatında var olduğu dünyada değildir. Türk mitolojisine göre iki farklı dünya vardır. "Bu acun" olarak adlandırılan dünya, kişinin ilk hayatındaki bu dünyadır. "Ol acun" olarak adlandırılan ve kişinin ölümünün ardından ruhunun yaşayacağı dünya ise öbür dünyadır. Eski Türk kaynaklarında sıkça geçen "Bu acun, ol acun" sözünde belirtilen bu dünya, ölüglü (ölümlü) acundur. Ol acun yani öbür dünya ise menggü (ebedî) acundur (Ögel, 2014, C.2: 307). Eski Türklerde öbür dünya inancının varlığını gösteren en güzel kanıt, kurgan geleneğidir. Nitekim eski Türklere ait kurganlarda, ölüyle beraber ölüye ait kişisel eşyalar da bulunmaktadır. Bu durum ölümden sonra hayatın öbür dünyada devam ettiği düşüncesinin bir göstergesidir. Yaşar Çoruhlu'ya göre Ön-Türk devri kültürlerinde kurganlarda yer alan cesetlerin üzerine, kanı temsilen kırmızı aşı boyası sürülmesi, dirilmenin bir sembolü olarak kişinin yeniden hayata kavuşacağına işaret etmektedir. Ayrıca cesedin kurganlara cenin pozisyonunda gömülmesi de insanın doğmadan önceki

ana karnındaki pozisyonu olarak yeniden doğuşu ifade etmektedir (Çoruhlu, 2017: 189). Bütün bu bilgiler göz önüne alındığında eski Türk inancında öbür dünyanın var olduğu açıkça görülmektedir.

İslâm dininde, insanın ölümlü olduğu ve vakti geldiğinde Allah'ın takdiri ile bu dünyadan göç edeceği ayetlerde açıkça belirtilmektedir. Nitekim Ankebût Suresi'nde geçen ve Müslüman mezarlıklarının girişinde yazan *"Her nefis ölümü tadacaktır,"*(Ankebût: 29/57) ayetinden de anlaşıldığı üzere, topraktan yaratılan insanın hayatı son bulduğunda, bedeni yine toprağa dönecektir. Kişinin ruhu ise Allah'ın insana bahşettiği ömür sona erince yani ecel vakti geldiğinde Allah'a geri dönecektir. En'âm Suresi'nin 60. ayetinde, ecel gelince kişinin vefat etmesi ile Allah'a geri döneceğine açıkça işaret edilmiştir. Ayetin Türkçe meâli şu şekildedir;

"Geceleyin sizi öldüren (öldürür gibi uyutan), gündüzünde ne işlediğinizi bilen; sonra belirlenmiş ecel tamamlansın diye gündüzün sizi dirilten (uyandıran) O'dur. Sonra dönüşünüz yine O'nadır. Sonunda O, yaptıklarınızı size haber verecektir." (En'âm: 6/60)

İslâm dininde, insan öldükten sonra ruhunun Allah'a geri döneceği ayetlerde açıkça belirtilmiştir. Eski Türklerde de bu düşünce hâkimdir. Nitekim Potapov'dan nakledilen bilgiye göre eski Türklerde insan ölünce tini vücudundan ayrılarak Tanrı'ya geri dönecektir (Çoruhlu, 2017: 185). Kişinin ölümü ile birlikte bu dünyadan öbür dünyaya intikali, kuş biçimindeki ruhu ile olmaktadır. İnsan vefat edince tini, kuş gibi uçarak göğe yükselmektedir. Zaten uçmağa vardı sözü de bu düşünceden gelmektedir (Göner, 2020b: 277). Uçmak, İslam dinindeki cennetin karşılığıdır. Cehennem tabirinin karşılığı olarak Türk mitolojisinde tamu sözcüğü kullanılmaktadır. Kısaca sözü edilen cennet ve cehennem kavramları ayrı başlık altında Türk mitolojisi ve İslam dinindeki benzerlikleri açısından mukayese edilecektir.

Kur'ân-ı Kerîm'de ahiretin varlığına işaret eden çok sayıda ayet bulunmaktadır. İmtihan için yaşadığımız bu dünyadaki hayatımız son bulunca, esas hayat olan ahiret hayatı başlayacaktır. Yani bu dünyadaki ölümümüz bir son değildir. Ahirete iman etmek, İslâm'ın şartlarındandır. Hûd Suresi'nin 7. ayetinde Allah Teâlâ ahiretin varlığına şu şekilde işaret etmektedir;

"O, hanginizin amelinin daha güzel olacağı hususunda sizi imtihan etmek için, Arş'ı su üzerinde iken, gökleri ve yeri altı günde yaratandır. Yemin ederim ki,

(Resûlüm!):'Ölümden sonra muhakkak diriltileceksiniz' desen, kâfir olanlar derhal 'Bu, açık büyüden başka bir şey değildir' derler." (Hûd: 11/7)

Orhun Kitabeleri'nde yer alan *"... uça bardıgız, tenri... tiriğ edkiçe"* biçimindeki ifadenin günümüz Türkçesine tercümesi Hüseyin Namık Orkun tarafından *"[Şimdi] ölüverdiniz, Tanrı... diriltici,"* şeklindedir (Orkun, 1987: 54). Kül Tigin Yazıtı'nın güney-doğu yüzündeki bu metin, hasar aldığı için eksik kalmaktadır. Ancak tahminimizce bu cümlede, öbür dünyadaki ikinci hayata diriltilmekten bahsedilmektedir. Nitekim bu satırın öncesinde Kül Tigin'in ölümünden söz edilmektedir. Onlar sanki Hûd Suresi'nin 7. ayetinden haberdar gibidir. Orhun Yazıtları'nda yer alan bu metne baktığımızda eski Türklerin düşünce yapılarının, Kur'ân-ı Kerîm'deki ölüm ve sonradan dirilme hususundaki ayetlerle benzer olduğu görülmektedir.

Ölümün varlığı, tüm insanlık için bilinen bir gerçektir. Hem eski Türklerde hem de İslâm dininde, ölüm Tanrı'nın takdiri neticesinde gerçekleşmektedir. Tanrı'nın insana biçtiği ömür tükenince, insanoğlunun bu dünyadaki hayatı sona ermektedir. İslâm dininde ve eski Türk dininde, insan öldüğü zaman ruhu Yaratıcı'ya geri dönmektedir. Bu dünyada ölüm iki din için de son değildir. Âdemoğlu ahirette yeniden diriltilecektir.

İslâm dininde beşer öldüğü vakit, bedeni toprağa gömülmektedir. Eski Türklerde de kişinin ölmesi neticesinde onun toprağa gömüldüğü bilinmektedir. Türklere ait yaradılış destanlarının büyük bir çoğunluğunda, kişinin hammaddesi toprak olduğu için, Türklerin bu durumu göz önünde bulundurarak ölülerini toprağa gömdüğü düşünülebilir. Bazı kaynaklarda eski Türklerde ölen kişilerin toprağa gömülmekle beraber, bazılarının bedenlerinin yakıldığına dair anlatılar olsa da cesedin yakılması uygulamasının gerekli durumlarda kullanıldığı varsayılabilir. Türk mitolojisine göre ateşin temizleyici bir özelliği olduğu için herhangi bir bulaşıcı hastalık durumunda, hastalığı yok etmek adına kişinin bedeni yakılarak hastalıklardan arındırılmış olabilir. Öte yandan eski Türk düşüncesine göre öbür dünyanın, bu dünyaya benzemekle birlikte tersi olduğu düşüncesi hâkimdir. Yani bu dünyada gündüzken, öbür dünyada gecedir (Çoruhlu, 2019: 320). Bu sebeple bu dünyada yakılan cesedin küllerinin, öbür dünyada bütün hale geleceği düşünülmüş olabilir. Ancak cesedin yakılması durumunda da külleri gömmek elzemdir. Nitekim ölen kişinin öbür dünyada kullanacağı eşyalarının, kurganın içerisinde olması gerekmektedir.

Çin hanedan tarihlerinden anlaşıldığı üzere Göktürkler döneminde cesedi yakma uygulaması terk edilmiştir (Çoruhlu, 2019: 301). Önceki devirlerde kısmen de olsa

kullanılan ceset yakma uygulamasının niçin terk edildiği konusunda kesin bir bilgi mevcut değilse de konu hakkında yorum yapmak mümkündür. Belki de zamanla eski Türklerde ölüleri gömmek yerine, cesetlerin yakılması atalar kültüne saygısızlık olarak algılanmaya başlanmış olabilir. Nitekim kurganlarda ölünün öbür dünyada kullanacağı eşyalar düzgün dururken, cesede müdahale edilmesi, pek hoş karşılanmamış olsa gerektir. Ayrıca yakılan cesedin küllerinin uçması halinde, öbür dünyada uçan parçaların eksik kalacağı biçiminde de yorumlanmış olabilir.

Attila döneminde Margus Şehri Piskoposu tarafından Hun Türklerine ait mezarların soyulması üzerine, Attila'nın Balkan seferine çıktığı bilinen bir tarihi hadisedir (Orkun, 2013: 26). Kurganlara bu derece önem veren bir milletin, cesetleri yakarak atalar kültüne saygısızlık etmesi makul görülmemektedir.

Anohin'e göre Altay Türklerinde kişi öldüğünde ruh vücudu terk ederek, Altay Türkleri tarafından "başka yer" olarak adlandırılan yere gider. Burada onu Aldacı isimli kutsal ruh karşılar. Ölen kişinin ruhu, eğer ölen kişi çocuksa yedi, yetişkinse kırk gün süreyle Aldacı ile birlikte yaşadığı evin ve akrabalarının arasında dolaşır. Daha sonra kişinin tini öbür dünyada körmöse dönüşür ve burada yaptığı iyilik ve kötülüklere göre durumu değerlendirilir. Yani hesaba çekilir. Eğer iyi bir kişiyse yeryüzünün tüm güzelliklerinden faydalanarak hayatını sürdürmesi için yeryüzüne gönderilir. Burası onun cenneti olur. Eğer kötü bir kişiyse Şeytan Erlik'in yanına giderek yer altı dünyasında hayatını sürdürmeye başlar. Kişinin ruhu buraya erişir erişmez Erlik'in kölesi ve hizmetkârı olur. Onun elçisi olarak yeryüzündeki insanlara hastalık bulaştırmaya ve akrabalarından birini Erlik'in dünyasına çekmeye çalışır (Anohin, 2006: 23-25).

Altay Türklerinin inancında bulunan "başka yer" isimli mekân, İslâm dininde ölümden kıyamete kadar ruhların bulundukları mekân olan "merkad" isimli yere yani uyuma yerine (kabire) benzetilebilir. Bir hadis-i şerife göre kabir, ahiret duraklarının ilki olarak kabul edilmektedir. Kıyametin kopmasına kadar sürecek olan bu zamana berzah hayatı denilmektedir (Topaloğlu, 1988: 546). Yusuf Şevki Yavuz'un aktardığına göre, Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), *Mefâtîhu'l-gayb* isimli eserinde; kabirde bulunan mümin ruhlarının cennet nimetlerini, kâfir ruhlarının ise cehennem azabını hissettiğini söylemektedir (Yavuz, 2018: 188). *Kur'ân-ı Kerîm*'de kabrin uyuma yeri olarak adlandırılması, uyuyan insanın rüya görmesi gibi kabir nimeti ya da azabının, ruha cennet ya da cehennemdeki yerinin gösterilmesi yoluyla gerçekleşeceği şeklinde yorumlanabilir.

Nitekim hadislerde yer alan benzer açıklamaların yanı sıra, Taberî'den (ö. 310/923) aktarılan bir rivayete göre kabirden cennete ya da cehenneme bir kapının açılacağına dair görüşler yer almaktadır. İmam Mâtürîdî (ö. 333/944), İbn Hazm (ö. 456/1064), Gazzâlî (ö. 505/1111), Bedreddin el-Aynî (ö. 855/1451) gibi âlimler de bu görüşü benimsemişlerdir (Yavuz, 2018: 190).

Kabir azabının varlığına istidlâl eden Mü'min Suresi'nin 46. ayeti insanların uyuma yerinde kabir azabını hissettiklerini kanıtlamaktadır. Mü'min Suresi'nin 46. ayeti şu şekildedir;

"Onlar sabah akşam o ateşe sokulurlar. Kıyametin kopacağı gün de: Firavun ailesini azabın en çetinine sokun (denilecek)!" (Mü'min: 40/46)

Mümtehine Suresi'nin 13. ayetinde ise ölülerin kıyamet vakti gelene kadar kabirde beklediği anlaşılmaktadır. Ayetin Türkçe meâli aşağıdaki gibidir;

"Ey iman edenler! Kendilerine Allah'ın gazap ettiği bir kavmi dost edinmeyin. Zira onlar, kabirlerde bulunan kâfirlerin kurtuluştan ümit kestikleri gibi ahiretten de ümit kesmişlerdir." (Mümtehine: 60/13)

Eski Türk inancında yer alan başka yer isimli mekânın, İslâm dinindeki uyuma yerine yani kabire benzediği düşünülebilir. Nitekim her iki dinde de ölen kişinin ruhu hesap gününe kadar burada beklemektedir. Eski Türklerde görülen, ölünün ruhunun çocuk ise 7 gün, yetişkin ise 40 gün dünyada dolanması, İslâm dininde görülmemektedir. Günümüzde ölünün 7'sinde ve 40'ında okutulan mevlüt geleneği, eski Türk inancının İslâm dinine bir yansımasıdır. İslâm dininde görülen kabir azabı inancının, eski Türk inanç sisteminde var olup olmadığı bilinmemektedir. Ayrıca ölünün yıkanması konusunda da eski Türk inancı ve İslâm dini arasında bir benzerlik vardır. Nitekim İslâm dinine mensup ya da diğer dinlerdeki bütün Türklerde erkeğin cesedini erkeklerin, kadının cansız bedenini ise kadınların yıkadığı bilinmektedir (Gömeç, 2019: 98). Bu durum İslâm dininin ve Kök Tenğri inancının üstün bir ahlaka sahip olduğunu göstermektedir.

6.2. Cennet-Uçmak ve Cehennem-Tamu

Eski Türk inancına göre insanoğlu bu dünyada yaptığı iyilik ve kötülüklere göre öbür dünyada ceza ya da mükâfat alacaktır. İşlediği sevapları yani muyanları fazla olanlar mükâfatlandırılacak, günahları fazla olan yazuklular ise cezalandırılacaktır (Gömeç, 2019: 106-107). İyi insanların mükâfatı uçmağın nimetlerinden faydalanarak güzel bir hayat yaşamaktır. Kötü insanlar ise cezalarını tamuda çekecektir. Uçmak adı verilen cennet gökyüzünde bulunurken, tamu olarak isimlendirilen cehennem ise yerin altındadır (Doğanay, 2004: 127). Eski Türk metinlerinde cehennemin adı Tüpken Kara Tamu olarak da geçmektedir (Ögel, 2014, C.1: 468).

İslâm dinine göre insanlar, yaptıkları sevaplar ve günahlara göre hesaba çekilecektir. Hesap günü, sura ikinci üfleyişten sonra kabirdekilerin tekrar diriltilmesi ve mahşerde toplanmasıyla olacaktır. İman etmeyenlerin yeri doğrudan cehennemdir. İman edenler arasında ise amel defterinde sevapları fazla olanlar cennete, günahkâr olanlar ise cehenneme gidecektir. İman edenlerden cehenneme gidenler bir süre cezalarını çektikten sonra kurtuluşa erecektir (Topaloğlu, 1988: 546).

Her iki dinde de bu dünyadaki hayatın sona ermesinin ardından iyilerin mükâfatlandırılacağı, kötülerin ise cezalandırılacağı mekânların var olduğu görülmektedir. Ayrıca hem İslâm dininde hem de eski Türk dininde ölenlerin hesaba çekileceği anlaşılmaktadır. Eski Türk inanç sisteminde uçmak ve tamu olarak adlandırılan öbür dünyada bulunan mekânlar, İslâm dininde cennet ve cehennem olarak adlandırılmaktadır. İsimleri farklı olsa da mekânların temeldeki düşünce mantığı aynıdır.

6.2.1. Cennete veya Cehenneme Gidecek Kişiler

Eski Türk inancına göre kişilerin hangi sevap ve günahı işlemesi durumunda uçmağa ya da tamuya gideceğine dair, Radloff'un ve Verbitskiy'in derlediği Altay Yaradılış Destanlarından çıkarımda bulunmak mümkündür. İslâm dininde yer alan, iman etmeyen kişilerin cehenneme gönderileceği gerçeğine benzer bir durum, Verbitskiy'in derlediği *Altay Yaradılış Destanı*'nda da yer almaktadır. Destanda Tanrı, iman etmeleri hususunda

insanlara uyarıda bulunmaktadır. İman etmeyenlerin yok olup gideceğine vurgu yapılmıştır. Metinde geçen "Var" sözcüğü Tanrı'ya işaret ediyor olmalıdır. Nitekim "Var" sözcüğünün ilk harfi büyük yazılmış ve özel isim gibi kesme işareti ile ayrılmıştır. *Altay Yaradılış Destanı*'nda yer alan iman ile ilgili kısım şu şekildedir;

"Dinleyin, ey insanlar! Var'ı yok demeyiniz!

Varlığa yok deyip de, yok olup gitmeyiniz!" (Ögel, 2014, C.1: 466)

Yüce Allah, iman etmeyenlerin cehenneme gideceğine ve sonsuza dek orada kalacağına dair pek çok ayet indirmiştir. Bu ayetlerden birisi Beyyine Suresi'nin 6. ayetidir. Allah Teâlâ, Beyyine Suresi'nin 6. ayetinde şöyle buyurmaktadır;

"Ehl-i kitap ve müşriklerden olan inkârcılar, içinde ebedî olarak kalacakları cehennem ateşindedirler. İşte halkın en şerlileri onlardır." (Beyyine: 98/6)

Fetih Suresi'nin 13. ayetinde Allah'a ve Hz. Muhammed'e (s.a.v.) iman etmeyenlerin ateşe gireceği açıkça belirtilmiştir. Cenab-ı Hak, Fetih Suresi'nin 13. ayetinde şöyle buyurmaktadır;

"Kim Allah'a ve Resûlüne iman etmezse bilsin ki biz, kâfirler için çılgın bir ateş hazırlamışızdır." (Fetih: 48/13)

Günahtan kaçınan insanların mükâfatlandırılacağı, hem İslâm dininin kutsal kitabı olan Kur'ân'da hem de eski Türk destanlarında açıkça belirtilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de günahtan sakınmakla ilgili Allah Teâlâ, En'âm Suresi'nin 120. ayetinde şöyle buyurmaktadır;

"Günahın açığını da gizlisini de bırakın! Çünkü günah işleyenler, yaptıklarının cezasını mutlaka çekeceklerdir." (En'âm: 6/120)

Nahl Suresi'nin 99 ve 100. ayetlerinde ise Cenab-ı Hak, günah işleyip, şeytanı dost edinenlere işaret etmektedir. Ayetlerin Türkçe meâlleri şu şekildedir;

"Gerçek şu ki: İman edip de yalnız Rablerine tevekkül edenler üzerinde onun (şeytanın) bir hâkimiyeti yoktur. Onun (Şeytanın) hâkimiyeti, ancak onu dost edinenlere ve onu Allah'a ortak koşanlaradır." (Nahl: 16/99-100)

Radloff'un derlediği yaradılış destanından yapılan çıkarımlar ise yukarıdaki ayetlere oldukça benzemektedir. Destanda; Erlik'in hilelerine kanmayıp, günah işlemeyenlerin uçmağa varacağına, aksi davrananların ise Tamu'da Erlik'in halkı olacağına işaret edilmektedir. Destanda bu konuya değinilen bölümde Tanrı Şeytan'a şöyle demektedir;

"Benden suç saklayanlar, senin halkın olsunlar!

Günahkâr olanlarsa, senin malın olsunlar!

Senin suçundan kaçan, gelsin kul olsun bana,

Günahından gizlenen, gelip sığınsın bana!" (Ögel, 2014, C.1: 487)

İslâm dininde Allah'ı anmanın önemine vurgu yapıldığı gibi eski Türk dininde de Tanrı'yı anmanın önemine değinilmiştir. Tanrı'yı sıkça zikretmek, insanın aklını Yaratıcı'ya yönelteceği için Tanrı'nın her şeyi gördüğünü unutmayacaktır. Böylece nefsinden ve günahtan olabildiğince uzak kalmaya çalışacaktır. Günahları az olduğu için de cennete daha yakın olacaktır. *Kur'ân-ı Kerîm*'de Allah'ı zikretmekle ilgili Ahzâb Suresi'nin 41. ayetinde *"Ey inananlar! Allah'ı çokça zikredin,"* (Ahzâb: 33/41) buyurulmaktadır. Radloff'un derlediği *Altay Yaradılış Destanı*'nda ise Tanrı'yı anmakla ilgili şöyle söylenmektedir; *"Adımı andıkça sen ulusum olacaksın, bana tabi kaldıkça, kut bulup dolacaksın!"* (Ögel, 2014, C.1: 498) Bahsi geçen ayet ve metinden yola çıkılarak, iki dinde de Yaratıcı'yı zikretmenin önemi açıkça görülmektedir.

Her iki dinde de Yaratıcı'nın bağışlayıcı olduğuna açıkça işaret edilmektedir. İnsanların günahlardan sakınmaya çalışması halinde Allah'ın onların ufak günahlarını bağışlayacağı Nisâ Suresi'nin 31. ayetinde açıklanmaktadır. Ayetin Türkçe meâli aşağıdaki gibidir;

"Eğer yasaklandığınız büyük günahlardan kaçınırsanız, sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi şerefli bir yere sokarız." (Nisâ: 4/31)

Radloff'un derlediği Yaradılış Destanı'nda ise Tanrı'nın her şeyi gördüğüne ve bağışlayıcı olduğuna işaret eden kısım şu şekildedir;

"Görür benim gözlerim, bütün iyilikleri!

Gözümden de hiç kaçmaz, silin kötülükleri!" (Ögel, 2014, C.1: 498)

Yukarıdaki iki ifadeden de anlaşıldığı üzere insanlar tövbe edip iyiliğe yöneldiği zaman ve günahtan sakınmaya çalıştığı durumlarda, eğer samimi iseler Tanrı, onların bazı kötülüklerini bağışlayacaktır. Böylece amel defterlerine daha az günah yazılacaktır. Her iki dinde de günahların Tanrı tarafından bağışlanabileceği açıkça ifade edilmiştir. Ayrıca destandan anlaşıldığı üzere Tenğri kötülükleri ve iyilikleri bilen, her varlığın yaptıklarını görendir. Bu bakımdan Allah'ın *"her şeyi görüp gözeten, her varlığın yaptıklarından haberdar olan,"* anlamındaki el-Müheymin ismine benzer bir sıfata sahiptir (Hadislerle İslâm, 2020, C.1: 226). Ancak Türklerde, Tenğrinin bu vasfını belirten belli bir sözcük var mıdır bilinmemektedir.

Eski Türk dininde yer alan ve İslâm diniyle benzer özellikler taşıyan durumlardan birisi de ölümün şekliyle alakalıdır. Radloff'un derlediği *Altay Yaradılış Destanı*'ndan anlaşıldığı kadarıyla kendisini öldüren insanlar günah işlemiş sayılmaktadır. Bu kişiler uçmağa kabul edilmeyecektir. İntihar etmenin karşılığı olarak tamuya gideceklerdir. Tanrı'ya ve Hakan'a hizmet için savaşta ölenler ise uçmağa varacaktır. Burada İslâm dinindeki şehitlik anlayışına benzer bir anlayış görülmektedir. Destanda geçen metin şu şekildedir;

"Sen koru insanları, iyi ölümle ölen,

Kabul etmem kim varsa, kendisini öldüren!

Tanrıya hizmet için, Hakan'a hizmet için!

Harpte savaşıp ölen, hizmette ölmek için!

İnsanları sen topla, bana getirmek için!" (Ögel, 2014, C.1: 497)

İslâm dininde de insanın kendi canına kıyması kesinlikle yasaklanmıştır. İntihara dair doğrudan bir ayet bulunmasa da *Kur'ân-ı Kerîm*'e bir bütün olarak bakıldığında intiharın, İslâm'ın ruhuna aykırı olduğu aşikârdır (Hökelekli, 2000: 351). Nisâ Suresi'nde yer alan 29. ayette, ahiret hayatını mahvetmek anlamının yanı sıra fiilen cana kıyma anlamının da olduğu İbn Kesir (ö. 774/1373) tarafından yorumlanmıştır (Döndüren, 2021). Ayetin Türkçe meâli aşağıdaki gibidir;

"Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda karşılıklı rıza ile gerçekleştirdiğiniz ticaret yolu hariç, batıl yollarla yemeyin. Ve kendinizi öldürmeyin. Şüphesiz Allah size karşı çok merhametlidir." (Nisâ: 4/29)

İntiharın en büyük günahlardan olduğu ve intihar eden kişinin cehenneme gideceği, Buhârî (ö. 730/1330) ve Tirmizî (ö. 279/892) tarafından aktarılan hadis-i şeriflerde açıkça belirtilmektedir. Bu hadisler şu şekildedir;

"Kim kendisini bıçak gibi keskin bir şeyle öldürürse, cehennem ateşinde kendisine onunla azap edilir." (Döndüren, 2021)

"Kim kendini bir dağın tepesinden atar da öldürürse cehennem ateşinde de ebedi olarak böyle görür. Kim zehir içerek kendisini öldürürse cehennemde zehir kadehi elinde olduğu halde devamlı ceza çeker." (Döndüren, 2021)

İslâm dinine göre Allah yolunda öldürülen Müslümanlara "Şehit" denilmektedir. Onlar öldürülmüş olsalar bile farklı bir hayat mertebesinde olmaya devam ederler. Allah'ın kendilerine vaat ettiği nimetleri cennete girmeden önce görüp onlardan faydalanmaya başlarlar (Atar, 2020: 413). Bakara Suresi'nin 154. ayetinde, Yüce Allah'ın şehitleri farklı bir mertebede tuttuğu anlaşılmaktadır. Ayetin Türkçe meâli aşağıdaki gibidir;

"Allah yolunda öldürülenlere 'ölüler' demeyin. Bilâkis onlar diridirler, lâkin siz anlayamazsınız." (Bakara: 2/154)

Yukarıdaki bilgiler ışığında, İslâm dinine göre iman edenlerin, Allah'ı sık sık zikredenlerin ve Allah yolunda şehit olanların mekânı cennet olacaktır. Kişinin tövbe etmesi ve günahlarından sakınmaya çalışması halinde Allah, kulunun küçük günahlarını affedecektir. Allah'ı ve imanın şartlarını inkâr eden kâfirler, intihar eden insanlar ve günahkâr olanlar ise cehenneme gidecektir. Kâfirler için cehennem, ebedî bir zindandır. Müslüman olup, cehenneme düşenler ise cezasını çektikten sonra kurtuluşa erecektir. Eski Türk dinindeki uçmak ve tamuya gidecek kişiler hakkında anlatılanlar ise İslâm diniyle büyük oranda benzerlik göstermektedir. Eski Türk dinine göre Tanrı'ya iman edenlerin, Tanrı'nın adını sık sık ananların, Tanrı ve Hakan için savaşta ölenlerin mekânı uçmağadır. Günahlarına tövbe etmeleri ve iyiliğe yönelmeleri halinde Tanrı, kötülüklerini silecektir. Tanrı'ya inanmayanlar, günahkâr olanlar ve kendisini öldürenler ise tamuya gidecektir. Orada Erlik'in kölesi olarak cezalarını çekecektir.

6.3. Türk Mitolojisinde ve İslâm Dininde Tufan Hadisesi

Yeryüzündeki hayatın ikinci aşaması olarak değerlendirebileceğimiz Tufan olayı, neredeyse her kavmin mitolojik ve dini anlatılarında yer alan bir hadisedir. Tufan vakasının içerisinde yer alan unsurlar, karakter isimleri ve bazı durumlar farklılık gösterse de genel itibariyle yaşanan olay, iman eden insanların ve her hayvandan birer çiftin, inşa edilen gemiye bindirilerek tufan felaketinden kurtarılmasıdır. Tufan hadisesi ile suların yükselmesi ve bardaktan boşalırcasına yağmur yağması neticesinde yeryüzünün sular altında kalması, Tanrı'nın iman etmeyenlere bir cezasıdır. Bir nevi dünyanın imansız, sapkın kişilerden temizlenmesidir.

İslâm dininde Hz. Nûh olarak bilinen peygamberin farklı toplumlarda ismi değişiklik göstermektedir. Bunun sebebi her toplumun kendi lisanı doğrultusunda isimlendirme yapmasıdır. Tevrat'ta Noah, Sümerlere ait Gılgamış Destanı'nda Utnapişti (Bottéro, 2015: 181) olarak adlandırılan Hz. Nûh, Altay Türklerinde Nama olarak isimlendirilmiştir (Gömeç, 2020: 64). Altay Türklerine ait üç ya da iki farklı varyantı bulunan tufan hadisesinin ilkinde Türk mitolojisine özgü karakterler yoğun bir biçimde yer almaktadır. Destana göre demir boynuzlu, gök tüylü bir teke tufan olacağını yeryüzünde dolaşarak haber vermektedir. Bu haberin üzerine aralarında Ülgen ve Erlik'in de bulunduğu yedi aziz kardeş bir gemi inşa ederek içerisine her hayvandan birer çift almışlardır. Suların çekildiğini anlamak için Ülgen tarafından sırasıyla horoz, kaz ve kuzgun salınmıştır. Ancak üç kuş türü de gemiye geri dönmemiştir. Bunun üzerine suların çekildiğini anlayan yedi aziz kardeş gemiden çıkmıştır (Uraz, 1994: 140).

Altay Türklerine ait bu ilk nüshada tufanın gerçekleşeceğini haber veren gök tüylü teke, Tanrı tarafından gönderilmiş bir haberci olmalıdır. Nitekim tüylerinin gök renginde olması, onun Kök Tenğri ile bağlantılı olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu durum *Oğuz Kağan Destanı*'ndaki gök renkli kurdun Oğuz Kağan'a yol göstermesine benzemektedir. Geminin insanlar tarafından değil, kutsal varlıklar tarafından inşa edilmesi bir başka önemli detaydır. Yine horoz, kaz ve kuzgun figürlerinin Türkler tarafından destanlarda sıkça işlenen hayvanlar olması, bu destanın en saf halinin bu olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Ancak Murat Uraz tarafından farklı bir nüsha gibi aktarılan tufandan sonra insanın tekrar yaratılması olayı (Uraz, 1994: 141), Yaşar Çoruhlu tarafından bu destanın devamı olarak verilmiştir. Bu durumda Altay Türklerine ait nüsha sayısı ikiye düşmektedir.

Destanın başlarında tamamen Türk mitolojisine ait öğeler bulunmasına rağmen, destanın devamında Budist etkiler ön plana çıkmaktadır. Nitekim Ülgen tarafından yeniden insanlar yaratılırken altın bir kâsenin içerisine konan gök-çiçek kullanılmıştır. Bu motif, Budist öğretideki iyi ruhların cennette lotus çiçeğinin göbeğinden, bebek olarak yeniden doğmasına benzemektedir. Fakat çiçeğin gök renginde olmasından dolayı yine de Türk mitolojisine ait bir özellik taşımaktadır (Çoruhlu, 2019: 296).

Yukarıda bahsi geçen nüshanın İslâm dinindeki anlatılarla tek ortak noktası, tufandan önce bir geminin inşa edilmesi ve içerisine her hayvan türünden çift halinde alınmasıdır. Türklere ait farklı nüshaları bulunan tufan hadisesinin, İslâm dinindeki tufan vakasına en yakın olanı ise Altay Türklerine ait Verbitsky tarafından kayda geçirilen nüshasıdır. Destana göre Tenğri Ülgen, Nama adındaki meşhur bir adama tufan olacağını, bu sebeple insanları ve hayvanları kurtarmak için bir gemi inşa etmesini emretmiştir. Geminin inşası Balıksa, Saruul ve Soozunuul isimli üç oğluyla birlikte Nama tarafından bir tepenin üzerinde tamamlanmıştır. Geminin içerisine insanlar ve hayvanlardan birer çift bindirilmiştir. Bu sırada gökyüzünü sis kaplayıp, yerden sular fışkırmaya başlamıştır. Gökten de yağmur yağmaya başlamıştır. Suların yükselmesi ile gemi yüzmeye başladığında, gök ve sudan başka bir şey görünmemiştir. Bir süre sonra sular geri çekilip, dağların tepeleri görünmeye başladığında gemi bir dağın tepesinde (Çomoday ve Tuluttu) karaya oturmuştur. Suyun derinliğini öğrenmek isteyen Nama, kuzgun, karga ve saksağan yollamıştır. Onların dönmemesi üzerine güvercin göndermiştir. Güvercin gagasında bir dal ile geri dönmüştür. Nama, daha önce gönderdiği kuşları sorduğunda güvercin, üçünün de leşe konup, gagaladığını bildirmiştir. Bunun üzerine Nama, "onlar kıyamete kadar leş ile geçinsinler, sen benim sadık hizmetçim oldun. Kıyamete kadar benim evladımla beraber yaşa," demiştir (Gömeç, 2020: 64-65; Uraz, 1994: 140-141).

İslâm dinindeki tufan hadisesinde ise Hz. Nûh, putperest olarak yaşayan kavimleri tevhit inancına davet etmiştir. Allah'tan başkasına ibadet etmemelerini, aksi takdirde başlarına büyük bir azabın geleceğini bildirmiştir. Ancak onların çoğunluğu Hz. Nûh'un çağrısını reddetmişlerdir. Hz. Nûh'u delilikle, yalancılıkla suçlamışlardır. Hz. Nûh putperestlerin bütün engellemelerine rağmen tevhit mücadelesini 950 yıl sürdürmüştür. Bütün çabaları neticesinde edindiği tecrübeye binaen artık halkının içindeki kâfirlerin inanmayacağını, üstelik yaşadıkları sürece diğer insanları sapkınlığa yönelteceklerini ve gelecek nesilleri de sapkınlıkla yetiştireceklerini anlamıştır. Bu sebeple Hz. Nûh, Allah'a sığınıp inkârcıları helak etmesini istemiştir. Allah Teâlâ Hz. Nûh'un duasını kabul etmiştir.

Kâfirleri tufanla helak edeceğini, Hz. Nûh'un ve inananların kurtulacağını bildirerek, bir gemi yapmasını istemiştir. Hz. Nûh, geminin yapımını tamamlayınca her hayvan türünden birer çift ile inananları gemiye bindirmiştir. Hazırlıklar tamamlanınca aniden yerin altından sular fışkırmaya başlamış ve bardaktan boşalırcasına yağmur yağmaya başlamıştır. Hz. Nûh'un oğullarından biri iman etmediği için gemiye binmemiş ve tufanda helak olmuştur. Boğulanlar arasında sadece Hz. Nûh'un oğlu değil, ona inanmayan eşi de vardır. Bütün kâfirlerin helak olmasının ardından Allah Teâlâ sulara bulundukları yere çekilmelerini emretmiştir. Sular çekilirken Hz. Nûh'un gemisi Cûdî adındaki bir dağın üzerine oturmuştur. Tufandan sonra yalnızca gemideki insanlar ve hayvanlar hayatta kalmıştır (Harman, 2020: 390-391).

Tevrat, İncil ve Kur'ân-ı Kerîm'i kaynak alarak destan biçiminde yazılan tufan metinlerinde ise gemi Cûdî dağına oturduktan sonra Hz. Nûh, suların tamamen çekilip çekilmediğini öğrenmek için bir kargayı gemiden göndermiştir. Karga uzun süre ortalıkta görünmemiş ancak bir gün tekrardan çıkagelmiştir. Hz. Nûh, karganın ayaklarına baktığında kuru olduğunu fakat gagasının kokuşmuş et parçalarıyla dolu olduğunu görmüştür. Bunun üzerine kargaya beddua ettikten sonra bir güvercin göndermiştir. Güvercin birkaç gün sonra geri dönmüştür. Kurşun rengindeki yaş ayakları kızgın suda yanarak kırmızı renge dönmüştür. Bunun üzerine yeryüzünden suların çekildiği anlaşılmıştır. Hz. Nûh, güvercine hayır duada bulunmuştur (Yeşim, 1965: 117-121).

Yukarıda örnekleri verilen Türk mitolojisinde ve İslâm dininde yer alan tufan hadisesiyle alakalı anlatılar mukayese edildiğinde birtakım benzerlikler görülmektedir. İslâm dinindeki tufan hadisesi, Hz. Nûh'un tevhit çağrılarına cevap vermeyen inkârcıların helak olması için Hz. Nûh'un duası ve Allah'ın emri ile gerçekleşirken; Türk mitolojisindeki anlatılarda tufanın sebebi yer almamakla birlikte, olayın Tanrı'nın emri ile gerçekleştiği bilinmektedir. İslâm dinine göre Allah Teâlâ, Hz. Nûh'a bir gemi yapmasını inananları ve hayvan türlerinden birer çifti gemiye bindirmesini istemiştir. Altay Türklerine ait tufan mitinde de Tenğri tarafından Nama'ya bir gemi yapması söylenmiştir ve bu gemiye insanlarla beraber her hayvan türünden birer çifti bindirmesi buyrulmuştur. Hem İslâm dinindeki anlatılarda hem de Türk mitolojisinde tufan hadisesi, yerden yükselen sular ve bardaktan boşalırcasına yağan sağanak yağmur neticesinde gerçekleşmiştir. Her iki inançta da gemi, bir dağa oturmuştur. İslâmî anlatılara göre bu dağ Cûdî olarak adlandırılırken, Türk mitolojisinde Çomoday ve Tuluttu olarak isimlendirilmiştir. Dağların

isimlerinin farklı olmasının sebebi; her kavmin tufan anlatısındaki dağı kendi coğrafyasında bulunan bir dağ ile özdeşleştirmesinden kaynaklı olsa gerektir.

Verbitskiy tarafından derlenen destanda adı geçen Tenğri Ülgen'in Cebrâil (as) olduğu düşünülebilir. Nitekim Ülgen ile Cebrâil (as) arasındaki benzerliklere daha önceden değinilmişti. Tufan anlatılarının yer aldığı Altay mitolojisine ait bir başka varyantta ise Ülgen'in gemi inşa eden yedi kardeş arasında bulunması, Ülgen'in Cebrâil (as) olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Nitekim Cebrâil'in (as) Hz. Nûh'a gemi yapımında yardım ettiğine dair anlatıların olduğuna, ***"3.1. Türk Mitolojisinde ve İslâm Dininde Tanrı Anlayışı"*** başlığı altında değinmiştik.

Altay Türklerine ait mitte, Nama'nın üç oğlunun varlığı bilinmektedir. İslâm dininde ise Hz. Nûh'un başta dört oğlu vardır. Ancak birisi iman etmediği için tufanda boğularak ölmüştür. Böylece tufanın sonunda üç oğlu kalmıştır. Bu noktada da bir benzerlik söz konusudur. Hz. Nûh, yeryüzünü oğulları arasında paylaştırarak büyük oğlu Yâfes'e Ceyhun ile Çin arasındaki Türkistan bölgesini vermiştir. Ham isimli oğlunu Hint yurduna, Sam isimli oğlunu ise İran coğrafyasına göndermiştir (Gömeç, 2020: 68). Bu bilgiler göz önüne alındığında; Türklerin, Hz. Nûh'un oğlu Yâfes'in soyundan geldiği yönündeki rivayetin buradan çıkmış olabileceği düşünülebilir. Yâfes'in tufandan kurtulması, O'nun Allah'a iman ederek, ondan başka ilah olmadığını kabul ettiğini ve tevhit inancına girdiğini göstermektedir. Bu noktada şayet Türklerin, Yâfes'in soyundan geldiği yönündeki rivayet doğru ise tek Tanrı inancına Yâfes'in öğretileri neticesinde girdikleri düşünülebilir. Eski Türk dininin İslâm diniyle pek çok benzerlik içermesi de muhtemelen atalarının dinini iyi benimsemelerinden kaynaklıdır. Öyle ki zamanla farklı kültür ve inançlara sahip toplumlarla etkileşime geçen Türklerin bu toplumlardan etkilenmekle beraber, imanına sahip çıktıkları ve dinlerini büyük oranda korumayı başardıkları görülmektedir.

Tevrat, İncil ve Kur'ân'dan faydalanılarak yazılan tufan anlatılarında ise Türk mitolojisiyle benzer noktalardan birisi Hz. Nûh'un, suların çekilip çekilmediğini öğrenmek için önce karga, daha sonra ise güvercin göndermesidir. Türk mitolojisinde yer alan anlatılarda kuş türleri farklılık göstermekle birlikte Altay Türklerine ait mitte önce kuzgun, karga ve saksağan gönderilmiştir. En son güvercin gönderilerek yeryüzünden suların çekildiği anlaşılmıştır. Ayrıca Hz. Nûh, kargaya leş yediği ve vazifesini yerine getirmediği için beddua ederken, Nama da karga, kuzgun ve saksağana aynı sebepten dolayı kötü dileklerde bulunmuştur. Güvercin ise Hz. Nûh tarafından hayırla anılmış ve kendisine dua

edilmiştir. Aynı şekilde Nama tarafından da güvercine iyi dileklerde bulunulmuştur. Gemiden farklı kuş türlerinin gönderilmesi olayı *Kur'ân-ı Kerîm*'deki ayetlerde yer almamakla beraber, İslâmî anlatılarda kendisine yer bulmuştur. Bu anlatıların Kur'ân'da bulunmaması, kuşların gönderilmesi hadisesinin gerçekleşmediği anlamına gelmemektedir. Nitekim Yüce Allah, *Kur'ân-ı Kerîm*'i insanlara rehber olarak göndermiş ve okunup ibret alınmasını, insanların iman ile doğru yola ulaşmasını istemiştir. Kuş türlerinin gönderildiği kısım muhtemelen Tevrat ve İncil'deki anlatılardan faydalanılarak, güzellik duygusuyla İslâmî anlatılarda kendisine yer bulmuştur. Yine Türk mitolojisindeki tufan anlatısının da semâvî dinlerden etkilendiği yönünde bir yorum yapılabilir. Öte yandan tufan hadisesinin, Hz. Nûh'un oğlu Yâfes'in soyundan geldiği rivayet edilen Türklerin bizzat atalarından dinlemiş olabileceği de ihtimaller arasındadır.

6.4. Türk Mitolojisinde ve İslâm Dininde Kıyamet Anlayışı

Her inançta evrenin ve insanoğlunun yaradılışı konuları yer aldığı gibi kâinatın ve âdemoğlunun yok olması, yani kıyamet anlatıları da geniş yer bulmaktadır. Kıyamet anlatıları, insanlık için ürkütücü olsa da her mitte, her inançta ve her toplumda ilgi gören bir konu olmuştur. Kıyametle alakalı mitolojik anlatılar arasında çeşitli farklılıklar yer alsa da hepsinin sonucunda dünyanın yok olacağı gerçeği insanları karşılamaktadır. İslâm dininde ayetlerle açıklanan kıyamet alametleri ve kıyametin nasıl gerçekleşeceği hususu, Eski Türklerde mitolojik destanlarda anlatılmaktadır.

Eski Türklere ait kıyamet anlatılarını, Orhun Abideleri'nde görmek mümkündür. Kül Tigin Yazıtı'nın doğu yüzünde yer alan, *"Türk oguz beğleri budun eşidin! Üze tenri basmasar, asra yir telinmeser türk budun, ilinin törünin kem artalı?"* ifadesi, Hüseyin Namık Orkun tarafından, *"Ey Türk, Oğuz Beyleri; kavmi, işidin: yukarıda gök basmasa, aşağıda yer delinmese Türk milleti ülkeni, türeni kim bozar?"* şeklinde günümüz Türkçesine tercüme edilmiştir (Orkun, 1987: 38-40). Kül Tigin Yazıtı'nda bulunan bu metinde, *yukarıda gök basmasa, aşağıda yer delinmese,"* biçimindeki ibare esasında iki farklı anlamda yorumlanabilir. İlk olarak bu ifadenin, kıyamete işaret ettiği söylenebilir. Eski Türklerde kıyametin, gök ve yerin karışması biçiminde algılanmış olduğu, Altay Türklerine ait bir destandan anlaşılmaktadır. Nitekim destanda, *"göğün direği alınsa,"*

denilmektedir. Bu ifade kıyamet kopsa manasına gelmektedir (Ögel, 2014, C.2: 213). Gökleri tuttuğuna inanılan direğin yok olması halinde göğün çöküp, yere karışacağı düşünülebilir.

Gök ve yerin karışması tabiri, bir başka açıdan değerlendirildiğinde düzenin bozulması anlamında kullanıldığı düşünülebilir. Kül Tigin Yazıtı'nın kuzey cephesinde yer alan *"Dokuz Oğuz kavmi, kendi kavmim idi. Gök ve yer karıştığı için düşmanım oldu"* (Orkun, 1987: 48) ifadesinde ve Bilge Kağan Yazıtı'nın kuzey yüzünde bulunan *"Gök ve yer karıştığı için ve ödüne haset değdiği için düşman oldu,"* (Orkun, 1987: 62) ifadesinde düzenin bozulması anlamı vardır.

Esasında her iki durum da Türkler için bir yok oluştur. Dolayısıyla "gök ve yerin karışması" hangi anlamda kullanılırsa kullanılsın, Türkler için bu ifade kesin olarak kıyameti işaret etmektedir. Nitekim Tanrı'nın temsilcisi olarak yeryüzünde Türk hükümdarının kurmuş olduğu düzen bozulursa; devlet, töre ve ulus yok olacaktır. Türk milleti yok olunca, acunun varlığının bir manası olmayacaktır. Çünkü kötülüğün temsilcisi olan düşman zafer kazanınca, dünyada kargaşa hâkim olacaktır ve acun kötü bir yer haline gelecektir (Çoruhlu, 2019: 289-290). Bütün bu kötülükler neticesinde Kök Tenğri kıyameti başlatacak ve acunu yok edecektir.

Sibirya Türklerinin "kalgançı çak" ya da "ulug kün" olarak adlandırdıkları kıyamet günü geldiğinde yaşanacak hadiseler, kötülüklerin artması neticesinde gerçekleşecektir. Sibirya Türklerinin kıyamet inancına göre; insanlar çok azacak ve günah işlemekten korkmayacaktır. Kötülükler alıp başını gidecektir. Ülgen bu kötü insanlardan uzaklaşacaktır. Bunun üzerine Erlik yeryüzüne yaklaşacaktır. Dünyada iyiler ve kötüler savaşa tutuşacak, bunun neticesinde milyonlarca insan ölecektir. Kimse kalmadığında Ülgen, "ölüler kalkın!" diye bağıracak ve bütün cesetler yeniden dirilecektir (Gömeç, 2020: 68).

Sibirya Türklerine ait kıyamet anlatısında, İslâm dinindeki kıyamet inancına benzer unsurlar görülmektedir. Nitekim İslâm dinine göre fitne, fesat ve cahilliğin artması, ahlaksızlığın çoğalması, dürüst insanların azalması, iyi olanın kötü, kötü olanın iyi görünmesi gibi belirtiler kıyamet alametleri arasındadır (Gömeç, 2020: 69). Ek olarak, Sibirya Türklerine ait anlatıda Ülgen'in "ölüler kalkın!" diye bağırması, İslâm dinindeki sûr üflenmesine benzemektedir. İslâm dinine göre kıyamet alametleri gerçekleştikten sonra büyük meleklerden İsrafil'in "sûr" olarak adlandırılan bir boruya üflemesiyle kıyamet

kopacaktır. İsrafil'in ilk üflemesiyle kâinatın düzeni bozulacak ve evrendeki bütün varlıkların hayatı sona erecektir. Sûr borusunu ikinci defa üflediğinde ise kâinat yeniden yaratılacak, insanlar kabirlerinden diriltilecek ve mahşer yerine gönderilecektir (Topaloğlu, 2020: 176). Yani bir nevi ikinci defa üflenen sûr "kalkın!" emridir. Böylece ahiretin ilk durağı olan kabir âlemi sona erecek ve ahiret hayatı başlayacaktır. *Kur'ân-ı Kerîm*'de Zümer Suresi'nin 68. ayetinde, sûrun iki defa üflenmesi şöyle anlatılmaktadır;

"Sûr'a üflenince, Allah'ın diledikleri müstesna olmak üzere göklerde ve yerde ne varsa hepsi ölecektir. Sonra ona bir daha üflenince, bir de ne göreceksin, onlar ayağa kalkmış bakıyorlar." (Zümer: 39/68)

Sibirya Türklerinin kıyamet anlatılarında olduğu gibi Teleüt Türklerinin (Güney Altay Türkleri) kıyamet anlatılarında da insanların kötüleşmesi ele alınmıştır. Ancak kötülüğün artmasının yanı sıra sosyal, ekonomik ve tabiatta görülecek olaylara da yer verilmiştir. Teleüt Türklerine göre, kalgançı çak şöyle vuku bulacaktır;

"Kalgançı çak geldiği zaman gök demir, yer sarı bakır olur. Hanlar hanlara saldırır, uluslar birbirine kötülük düşünür, katı taşlar ufalır, sert ağaçlar kırılır. Kişi bir dirsek (arşın) kadar küçük olur. Başparmak kadar erkek olur. Erlerin dizgini kısa olur (güçlülerin elinde oyuncak olur). Ayak takımı bey olur. Baba çocuğunu, çocuk babasını tanımaz. Yaban soğanı pahalı olur. At başı kadar altına bir kap yemek verilmez. Ayak altında altın bulunur onu alacak kimse bulunmaz." (Çoruhlu, 2017: 198)

Teleüt Türklerine ait bu mitten anlaşıldığı üzere, gök ve yerin durumu değişecektir. Yani dünyada yaradılıştan var olan düzen kaybolacaktır. Bu durum esasında gök ve yerin karışması olarak da düşünülebilir. Ayrıca metinde; ayak takımının bey olacağına yani vasıfsız kişilerin görev başına getirileceğine değinilmiştir. Üst düzey mevkilere tecrübesiz, bilgisiz, cahil insanların gelmesi halinde, bu durumun halka da yansıyacağı aşikârdır. Erlerin dizgininin kısa olmasının, yani güçlülerin elinde oyuncak olmasının, ayak takımının bey olması ile gerçekleşeceği muhtemeldir. Milletlerin birbirine kötülük beslemesi ve hanların hanlara saldırması da büyük bir ihtimalle ayak takımının yönetim kademesine geçmesi ile olacaktır. Hal böyle olunca eğitimde de gerilemeler olacaktır. Üstün Türk ahlakının çökmesi halinde, aile arası bağlar kopacaktır. Saygı ve sevgi ortadan kalkacaktır. Bu durumda baba balasını, bala ise atasını tanımayacaktır. Yaban soğanının değerinin artması ve altının değersizleşmesi ise akla Kızılderililerin söylemiş olduğu bir atasözünü getirmektedir. *"Son ırmak kuruduğunda, son ağaç yok olduğunda, son balık*

öldüğünde; beyaz adam paranın yenmeyen bir şey olduğunu anlayacak," (Sayın, 2013: 45) biçimindeki bu sözde anlatılmak istenen, tabiatın insanoğluna sunduğu nimetlerin tükenmesi sonucunda altın, gümüş, para gibi maddi kaynakların bir işe yaramayacağıdır. Sibirya Türklerine ait kıyamet mitinde yer alan; altının değersizleşip, yaban soğanının kıymetlenmesi olayı da aslında bu söze yakın bir anlam içermektedir. Bu ifade için kalgançı çak alameti olarak toprağın verimsizleşip yiyeceğin azalacağı yönünde yorum yapılabilir. Ayrıca insanların çok fazla zenginleşeceği biçiminde de düşünülebilir. Nitekim herkes maddi açıdan varlık sahibi olunca, altının önemini yitireceği varsayılabilir.

Teleüt Türklerinin kıyamet mitinde yer alan bazı kıyamet belirtilerinin, İslâm dininde Hz. Peygamber'in hadislerinde bildirdiği küçük alametlerden bazılarına benzediği görülmektedir. Teleüt Türklerine ait mitte bulunan "ayak takımının bey olması" belirtisi, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) hadis-i şerifinde *"ehliyetsiz insanların toplum içinde ve yönetimde söz sahibi olacağı"* biçiminde geçmektedir (Yavuz, 2020: 179). Yine Teleüt Türklerinin kıyamet alametlerinden olan altının değersizleşmesi yönündeki kalgançı çak belirtisi, Hz. Peygamber'in *"zenginliğin artması neticesinde zekât verilecek fakir kimsenin bulunamayacağı,"* yönündeki hadis-i şerifine benzetilebilir (Yavuz, 2020: 179).

Radloff'un derlediği Altay kıyamet mitinde ise Teleüt ve Sibirya Türklerinden farklı olarak doğa olayları ve ne olduğunu bilmediğimiz varlıklar daha fazla ön planda tutulmuştur. Altaylıların kıyamet miti şu şekildedir;

"Dünyanın sonu geldiğinde, kara toprak ateşle yanacaktır. Kayrakan, Tanrı baba kulaklarını tıkayacaktır. O zaman toprak yok edilecektir. Toprak ve ekin yok edilecektir. Başkaldıranın güçlü sesi insanı sevindirecektir. Çamur tepeleri sallanacaktır. Demir üzenginin tabanı delinmiş olacaktır. İğnenin deliği yarılmış olacaktır. Kalabalık halk yok edilmiş olacaktır. Kara solucan kanatlanacaktır. Kara gözü kan bürüyecektir. Pınarlardan kan akacaktır. Yer uğuldayacak, dağlar ters dönecektir. Bayırlar çökecektir. Gökyüzü titreyecektir. Deniz dalgalanacaktır. Toprak tersyüz olacak, üstü altta kalacaktır. Yosun koparılmış olacak ve kül olacaktır. Gökyüzü harekete geçecek, bir yarık açılacaktır. Deniz dalgalanacak ve dibi görünecektir. Denizin dibinde dokuz ayrı siyah taş vardır. Dünyanın sonu geldiğinde, bu kara taşlar dokuz yerinden kırıldığında, dokuz kasnağı bulunan sandıklar içinden demirden yapılmış dokuz adam dışarı çıkacaktır. İkisinin önder konumunda olduğu bu adamların atlarının ön ayaklarında, kılıçlar, kuyruklarında da kalkanlar bulunacaktır. Bunlar, çarptıkları her şeyi yok edecektir.

Dünyanın sonu geldiğinde, halkın huzuru kalmayacak, Güneş'in ve Ay'ın parlaklığı yok olacak, ağaçlar kökünden sökülecek, baba çocuğundan ayrılacak, anne en sevdiğinden ayrılacak ve kocasız kalacak, bitkiler yok edilmiş, tohumları tükenmiş olacaktır. Toprakta büyüyen kengel otundan çıkacak çekirgeler önüne çıkan hayvanları ve insanları yok edeceklerdir.

Bütün bunlar gerçekleştiğinde Tanrı'nın insanlara yardım için yarattığı kişilerden biri olan Şal-Jime, kengel otunu sökmesi için Mandı Şire'den yardım isterse de Mandı Şire bu çağrıya cevap vermeyecektir. Bunun üzerine Mandı Şire 'Büyük Bey halkını terk etti, iyi aygır sürüsünü terk etti. Kıyı yıkıldı, su kurudu. Yakalı kürk eskidi, yakası yırtıldı. Yönetilen halk, kanunsuz kaldı. Dünyada yaşam kalmadı. Yuvası olan kuş, yuvasını terk etti. Çocuğu olan kadın, çocuklarını terk etti' diye bağıracaktır. Ama May Tere susacaktır. Bunun üzerine Erlik'in kahramanları "Karaş ve Kerey yerin altından çıkacaklardır. Yerden yukarı çıktıklarında Ülgen'in kahramanları Mandı Şire ve May Tere, onlarla savaşmak için gökyüzünden ineceklerdir. May Tere'nin kanıyla yeryüzü alev içinde yanacaktır. Dünyanın sonu böyle olacaktır." (Çoruhlu, 2019: 291-293)

Altay Türklerine ait kıyamet mitinde bulunan bazı unsurlar, İslâm dinindeki kıyamet alametlerini çağrıştırmaktadır. Altay kıyamet mitinde yer alan cümlelerden İslâm dinindeki kıyamet alametleriyle benzer olanları mukayese edildiğinde "başkaldıranın güçlü sesi insanı sevindirecektir" ifadesi dikkat çekmektedir. Altay Türklerinin kıyamet mitinde yer alan başkaldıran kişinin kim olduğu belirtilmemiştir. Ancak bu kişinin kim olduğu yönünde bir tahmin yürütüldüğünde, bu kişinin bir isyancı olması hasebiyle Kök Tenğri'ye ve onun dinine karşı asi olduğu düşünülebilir. Bu kişi, insanları türlü yollarla sevindirerek yanına destekçi olarak çekebilir. Altay kıyamet mitinde bahsedilen bu kişinin, İslâm dinindeki Deccâl'e karşılık geldiği düşünülebilir. İslâm dinindeki büyük kıyamet alametleri arasında "Deccâl" adı verilen bir kişinin ortaya çıkacağı anlatılmaktadır. Hadislerde tek gözü kör olarak tasvir edilen Deccâl, İslâm dinine göre kıyamet vakti iyice yaklaştığında ortaya çıkarak, göstereceği sıra dışı olaylar ile insanları doğru yoldan saptırmaya çalışacaktır. Hadislere göre bu kişi önce peygamberlik, ardından da ilahlık iddiasında bulunacak ve ona inanan kişileri çevresinde toplayacaktır. İlahlık iddiasını kanıtlamak için yeryüzünün her yerini hızla dolaşarak bolluk ya da kıtlıklar meydana getirmek, yağmur yağdırıp topraktan ekin bitirmek, ölüleri diriltmek gibi bazı insanüstü haller gösterecektir. İmanı sağlam olanlar Deccâl'in hilelerine kanmayarak, ahiretlerini kurtaracaktır. (Demirci, 2020: 183-184)

Altay Türklerinin kıyamet mitinde yer alan "kara solucan kanatlanacaktır" tabirinde bahsedilen durum, solucanın yeryüzüne çıkması olarak yorumlanabilir. Nitekim solucanlar, toprağın altında yaşayan varlıklardır. Onun kanatlanması ile yeryüzüne çıkacağına işaret edilmiş olabilir. Esasında kara solucan, tabiatta bulunan ve herkesçe bilinen solucanların aksine mitolojik bir varlık olabilir. Dolayısıyla burada bahsedilen canlının tam olarak nasıl bir varlık olduğu bilinmemektedir. Altay kıyamet mitinde bahsedilen kara solucanın, İslâm dinindeki karşılığının Ayet-i Kerîmede ve hadislerde yer alan Dâbbetü'l-arz olması muhtemeldir. Nitekim "yer hayvanı" ya da "yer canlısı" manasına gelen Dâbbetü'l-arz, kıyamet vakti iyice yaklaştığında Allah tarafından yerin altından çıkarılacaktır. İnsanların bugün bildikleri canlı türlerinden farklı, olağandışı bir varlık olan bu canlı, konuşma yeteneğine sahip olup, inkârcıların Allah'ın ayetlerine inanmadığını söyleyerek onları açığa çıkaracak ve mümin ile kâfiri birbirinden ayırt edecektir (Başoğlu, 2020: 156). *Kur'ân-ı Kerîm*'de Neml Suresi'nin 82. ayetinde, Dâbbetü'l-arz şu şekilde geçmektedir;

"O söz başlarına geldiği (kıyamet yaklaştığı) zaman, onlara yerden bir dâbbe (mahlûk) çıkarırız da, bu onlara insanların ayetlerimize kesin bir iman getirmemiş olduklarını söyler." (Neml: 27/82)

Altay kıyamet mitinde, denizin dibinden çıkacak dokuz kara taşın dokuz yerinden kırılarak, dokuz kasnağı bulunan dokuz sandıktan demirden yapılmış dokuz adamın çıkacağı anlatılmaktadır. Mite göre atlarının ön ayaklarında kılıçlar, kuyruğunda da kalkan bulunan bu dokuz bahadır, önüne çıkan her şeyi yok edecektir. Altay Türklerine ait bu mitte, dokuz rakamının bu derece vurgulanmasının, eski Türklerin bu rakamı kutsal saymasından kaynaklı olduğu düşünülebilir. Altay kıyamet mitinde kat kat engelleri aşarak ortaya çıkacak olan dokuz bahadırın, İslâm dininde Ye'cûc ve Me'cûc kavmine karşılık geldiği düşünülebilir. İslâm dinine göre Ye'cûc ve Me'cûc eskiden yeryüzünde bozgunculuk yapan bir topluluktur. Allah'ın göndermiş olduğu peygamberlerden Zülkarneyn, Ye'cûc ve Me'cûc'ün bulundukları yerin önüne demirden ve bakırdan bir set çekerek, onları oraya hapsetmiştir. Ye'cûc ve Me'cûc hapsoldukları yerden kurtulmak için seddi sürekli kazmaktadır. Kıyamet vakti yaklaştığında Ye'cûc ve Me'cûc kavmi seddi aşarak yeryüzüne yayılacak ve uğradıkları yerleri helak edeceklerdir (Çelebi, 2020: 397-398). *Kur'ân-ı Kerîm*'de Kehf Suresi'nin 93. ve 99. ayetleri arasında Ye'cûc ve Me'cûc kavmine işaret edilmektedir.

Altay kıyamet mitindeki dokuz adamın ve İslâm dinindeki Ye'cûc ve Me'cûc'ün benzer yönlerinden birisi kıyamet vakti yaklaştığında önlerine çıkan engelleri aşarak yeryüzüne çıkacaklarıdır. İkinci benzer noktaları ise önlerine çıkan her şeye zarar verecek olmalarıdır.

Altay kıyamet mitinde bulunan; toprağın ve ekinlerin yok olması, çamur tepelerin sallanması, yerin uğuldaması, dağların ters dönecek olması, bayırların çökmesi, gökyüzünün titremesi, denizin dalgalanması, toprağın tersyüz olması, güneş ve ayın parlaklığının yok olması gibi anlatılar, İslâm dininde kâinatın tabii düzeninin bozulması biçiminde ifade edilmiştir. Hadis-i şeriflerde yer alan kıyamet alametlerine göre doğuda, batıda ve Arap yarımadasında olmak üzere üç bölgede yer çökecektir. Güneş batıdan doğacak, ay ikiye bölünecektir (Yavuz, 2020: 179). Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan ayetlere göre kâinatın düzeninin bozulması ve kozmik düzenin altüst olması İsrâfil'in ilk sûru üflemesi ile başlayacaktır (Topaloğlu, 2020: 176). Ayetlerde kıyamet şu şekilde anlatılmaktadır;

"Ey insanlar! Rabbinizden korkun! Çünkü kıyamet vaktinin depremi müthiş bir şeydir! Onu gördüğünüz gün, her emzikli kadın emzirdiği çocuğunu unutur, her gebe kadın çocuğunu düşürür. İnsanları da sarhoş bir halde görürsün. Oysa onlar sarhoş değillerdir; fakat Allah'ın gazabı çok dehşetlidir!" (Hac: 22/1-2)

"Kıyamet yaklaştı ve ay yarıldı." (Kamer: 54/1)

"Artık sûr'a bir defa üflendiği, yeryüzü ve dağlar kaldırılıp birbirine tek çarpışla çarpılıp darmadağın edildiği zaman, işte o gün olacak olur (kıyamet kopar). Gök de yarılır ve artık o gün o, çökmeye yüz tutar." (Hâkka: 69/13-16)

"Güneş katlanıp dürüldüğünde, yıldızlar (kararıp) döküldüğünde, dağlar (sallanıp) yürütüldüğünde, gebe develer salıverildiğinde, vahşi hayvanlar toplanıp bir araya getirildiğinde, denizler kaynatıldığında…" (Tekvîr: 81/1-6)

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşıldığı üzere Altay kıyamet miti ve İslâm dinindeki kıyamet anlatıları birebir aynı olmasa da büyük oranda benzer alametler söz konusudur. Altay mitinde yer alan güneş ve ayın parlaklığının yok olması; Tekvîr suresinde geçen, yıldızların kararıp dökülmesine benzemektedir. Ayrıca hadis-i şerifte bahsedilen ve Kamer Suresi'nde geçen ayın yarılması olayı da ayın parlaklığının yok olmasına yorulabilir. Altay mitinde bahsedilen yerin uğuldaması ve toprağın tersyüz olması; Hac Suresi'nde geçen

depremle bağdaştırılabilir. Ayrıca Tekvîr Suresi'nde geçen dağların (sallanıp) yürütülmesi de yakın bir anlam teşkil etmektedir.

Eski Türklere ait kıyamet anlatıları, kam ritüellerinde de görülmektedir. Altay kıyamet mitinde yer alan kıyamet belirtilerine benzer sözler, kamlar tarafından dile getirilmektedir. Kamlar vecd halindeyken kıyameti şöyle ifade etmektedir;

"Kara yer alevlenir,

İnsan nesli mahvolur.

Nehirlerde kan akar,

Dağlar girdap gibi döner.

Kayalar gürültüyle yuvarlanır,

Göğün kubbesi titrer.

Deniz dalgaları üst üste yığılır,

Sanki dibi görünür.

Şimdi denizin altında,

Dokuz kara taş parçalanır,

Bu taşın her birinden,

Birer demir bahadır olur.

Güçlü demir bahadırlar,

Demir atlara binerler.

Atların ön ayaklarında,

Dokuz demir kılıç parlar.

Arka ayaklarında,

Dokuz mızrak parlar.

Koşarken ağaçlara değince,

Hepsi mahvolur, parçalanır.

Tanrım, babam Kayra Kan,

Bu dünyayı yaratan,

O zaman kulaklarını kapar,

İnsanların feryadını dinlemez." (Gömeç, 2020: 69-70)

Eski Türklere ait kıyamet mitlerinden ve İslâm dinindeki kıyamet anlatılarından anlaşıldığı üzere, Türk mitolojisindeki kıyamet anlayışı, İslâm dinindeki kıyamet anlayışıyla büyük oranda benzerlik göstermektedir. Özellikle İslâm dinine göre kıyamet vaktinde ortaya çıkacak olan Deccâl, Dâbbetü'l-arz, Ye'cûc ve Me'cûc gibi varlıkların Türk mitolojisinde yer alan kıyamet anlatılarında karşılıklarının bulunması dikkat edilmesi gereken benzer bir noktadır. Bu durum bizce iki şekilde açıklanabilir. İlk açıklamamıza göre eski Türkler, kendilerine gönderilen peygamberin tebliğ ettiği hak dini iyi idrak etmiş ve ufak tefek değişikliklere rağmen büyük oranda korumayı başarmıştır. İkinci açıklama ise Hz. Nuh'un oğlu Yafes'in soyundan geldiği rivayet edilen Türklerin atalarının dinine sahip çıktığı ve Hak dinini büyük oranda korumayı başardıklarıdır.

7. MATERYAL VE YÖNTEM

Araştırmada yöntem olarak nitel araştırma yönteminin kullanılması uygun bulunmuştur. Nitel araştırma yöntemi; gözlem, görüşme ve belge analizi gibi kalitatif veri toplama tekniklerinin kullanıldığı, algıların ve vakaların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir şekilde ortaya konulmasına yönelik bir sürecin izlendiği araştırma türüdür (Yıldırım & Şimşek, 2008: 39). Tarih alanında yapılan bu tezin amacına ulaşması için nitel araştırma yöntemlerinden tarama-derleme ve mukayese yöntemlerinin kullanılması tercih edilmiştir.

Nitel araştırma yöntemlerinden tarama-derleme tekniği; mevcut olan belge ve kaynakların incelenerek bulguların toplanması ve derlenmesi olarak tanımlanabilir. Sosyal bilimciler tarafından yapılan araştırmalarda tarama yönteminin kullanılması elzemdir. Tarihsel taramanın ilk aşamasında alandaki önceki çalışmalar ve araştırmacının ilgisi göz önünde bulundurularak bir olgu belirlenmelidir. İkinci olarak hipotez ya da problemleri tespit edip geliştirerek veri toplamak ve sonuçları yorumlamak için teorik çerçeve oluşturulmalıdır. Üçüncü aşamada veri tarama ve toplama işlemi yapılmalıdır. Verinin toplanmasının ardından dördüncü aşama olarak; veriler kontrol edilmelidir. Verinin geçerlilik ve güvenilirliğinin değerlendirilmesi ve her bir kaynaktan alınan kanıtın analizi yapılmalıdır. Son olarak bulgular yorumlarıyla birlikte tanımlanarak, araştırma sonucunu destekleyecek ayrıntılı kanıtlar sağlanmalıdır (Yazıcı, 2015: 172-173).

Yukarıdaki tanıma uygun olarak Tarama-Derleme tekniği ile yapılan bu çalışmada, öncelikle ilgimize yönelik olarak mitoloji alanı belirlenmiştir. Daha sonra alanda yapılmış önceki çalışmalar irdelenmiştir. Alanda bulunan bir boşluk tespit edildikten sonra konuya dair problemler belirlenmiştir. Daha sonra konu ile bağlantısı olduğu düşünülen, ulaşabildiğimiz kaynaklar temin edilerek taranmıştır. Tarama yaptıkça problem cümlesinde birtakım değişikliklere gidilmiş ve alt problemler ile problemi çözüme kavuşturacak bir yol belirlenmiştir. Çalışmanın çerçevesi ana hatlarıyla belirlendikten sonra taranan eserlerde işimize yarayacak bilgiler kartlara yazılarak notlar alınmıştır. Her kartın arka yüzüne, alınan kaynağın bilgisi (kaynakçası) detaylıca işlenmiştir. Bilgilerin güvenilirliği hususunda diğer kaynaklardan alınan veriler ile karşılaştırma yoluna gidilmiştir. Böylece

verinin kullanımı konusunda kafamızda soru işareti kalmaması sağlanmıştır. Elde edilen veriler düzenlice sınıflara ayrılarak, olası bir karmaşıklığın önüne geçilmiştir.

Öncelikle araştırma konusuyla alakalı Türk mitolojisi alanında bulunan veriler düzenlice sınıflara ayırılmıştır. Teogoni, kozmogoni, antropogoni ve eskatoloji kategorileri belirlenmiş ve elde edilen her veri, kendi kategorisi altında zarflara konulmuştur. Aynı işlem araştırma konusuyla ilgili İslâm dininde bulunan veriler için de gerçekleştirilmiştir. Bütün veriler elde edilip düzenlendikten sonra teogoni, kozmogoni, antropogoni ve eskatoloji açısından Türk mitolojisi ve İslâm dini arasındaki benzerliklerin tespit edilebilmesi için mukayese yöntemi kullanılmıştır.

Mukayese yöntemi; iki ya da daha çok sayıdaki olgunun, benzerlik ve farklılıklarını ortaya çıkarmak üzere incelenmesi yoludur ("Karşılaştırma Yöntemi," 2021). Bu yöntem ile araştırmanın amacına yönelik Türk mitolojisi ve İslâm dinindeki teogoni, kozmogoni, antropogoni ve eskatoloji anlayışlarının benzer yönleri tespit edildikten sonra yazım aşamasına geçilmiştir.

Metin içerisinde atıf yapılan kısımlarda APA yöntemi tercih edilmiştir. Çalışmada tercih edilen APA yöntemi 6. edisyondur.

Araştırmada kullanılan kaynakların içerisinde ana kaynaklar, birinci elden kaynaklar ve araştırma eserler yer almaktadır. Eski Türklere ait kitabeleri bizzat göremediğimiz için, eski Türklere ait kitabelere Hüseyin Namık Orkun'un *Eski Türk Yazıtları* isimli eserinden ulaşılmıştır. Orhun Abideleri'nde yer alan yazıların tercümesinin doğruluğundan emin olmak için Muharrem Ergin'in *Orhun Abideleri* isimli eseri ile Hüseyin Namık Orkun'un tercümeleri karşılaştırılmış ve hatalı ya da eksik olan çeviriler iki eser karşılaştırılarak düzenlenmiştir.

Eski Türklere ait destanlara ulaşma konusunda araştırma eserlerden faydalanılmıştır. Özellikle Bahaeddin Ögel'in iki ciltten oluşan *Türk Mitolojisi* adlı eseri bu konuda çok yardımcı olmuştur. Ayrıca Wilhelm Radloff'un *Sibirya'dan I-II* isimli eserlerinden, Bilgehan Atsız Gökdağ ve Kemal Üçüncü'nün beraber hazırladığı *Başlangıçtan Günümüze Türk Destanları* adlı eserinden konumuz çerçevesinde kullanabileceğimiz Türk destanlarına ulaşılmıştır.

Türk mitolojisi alanında Abdulkadir İnan, Ahmet Taşağıl, Bahaeddin Ögel, İbrahim Kafesoğlu, Özkul Çobanoğlu, Saadettin Yağmur Gömeç, Yaşar Çoruhlu, Jean-Paul Roux,

Andrey Viktoroviç Anohin, Wilhelm Radloff gibi Türkolog araştırmacıların kıymetli eserleri çalışmamızda kullandığımız kaynaklar arasındadır. Araştırma eserlerden ulaşılan veriler, çalışmanın gelişimine büyük katkı sağlamıştır.

Seyahatnameler, çalışmamıza değer katan eserler arasındadır. Özellikle Ramazan Şeşen tarafından hazırlanan *Ibn Fadlân Seyahatnamesi* ile Türklerin Tanrı anlayışına dair mühim verilere ulaşılmıştır ve bu veriler yorumlanarak önemli bulgular elde edilmiştir. Marco Polo, Plano Carpini ve Keşiş Matthew Paris gibi seyyahların notlarına ise araştırma makalelerinde yer alan alıntılar vasıtasıyla ulaşılmıştır.

Çalışmada yer alan eski Türkçe kelimelerin ve kavramların bilinmesi açısından Türklerin önemli iki sözlüğü olan; Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lugâti't-Türk* ve Şemseddin Sâmî'nin *Kâmûs-ı Türkî* adlı lügatlarından faydalanılmıştır. Ayrıca çalışmada bulunan kavramların manalarının iyi idrak edilmesi için *TDK Sözlüğü, Oxford Ansiklopedik Sözlüğü* ve *Longman Dictionary of Contemporary English* gibi modern sözlükler de kullanılmıştır.

Konunun dinler tarihi ile alakası olması bakımından İslâm Tarihi alanında önemli çalışmaları bulunan İbrahim Sarıçam ve Sabri Hizmetli'nin eserlerinden faydalanıldığı gibi *TDV İslâm Ansiklopedisi* ve *Temel İslâm Ansiklopedisi* isimli ansiklopediler, araştırma konumuza önemli katkılar sağlamıştır.

Türklerin İslâmiyet'e geçiş döneminin önemli eserlerinden olan Yusuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig* adlı eseri ve İslâmî dönemin önemli eserlerinden olan Ebülgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terâkime*'si yine çalışma içerisinde faydalanılan önemli kaynaklardandır.

Kur'ân-ı Kerîm, çalışmanın başlıca kaynaklarından birisidir. Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan ayetlere ulaşma konusunda TDV'nin *Kur'ân-ı Kerîm Açıklamalı Meâli* isimli güncel baskısından faydalanılmıştır. Ayrıca Elmalılı Hamdi Yazır'ın *Muhtasar Hak Dîni Kur'ân Dili Meâl Tefsîr* isimli eseri de TDV'nin güncel meâlinin yeterli olmadığı kısımlarda başvurulan kaynaklar arasındadır. Mevdûdî'nin *Tefhîmu'l-Kur'ân* isimli tefsir kitabı ise meâllerden tam olarak anlaşılamayan konulara ışık tutulması bakımından çok faydalı olmuştur. Ek olarak Tevrat, Zebur ve İncil'in yer aldığı *Kitab-ı Mukaddes* isimli kutsal kitaptan faydalanılarak çalışma sırasında bir hata olmaması adına, İslâm dininden önceki semâvî dinlerin kutsal kitapları da irdelenmiş ve gerekli durumlarda çalışmanın içerisine dâhil edilmiştir.

Hadislere ulaşma konusunda ise Diyanet tarafından hazırlanan *Hadislerle İslâm* eseri büyük kolaylık sağlamıştır.

8. BULGULAR

Araştırmanın bu bölümünde, çalışmanın sonucunda ulaşılan, problem ve alt problemlere dair bulgulara yer verilmiştir. Problem cümlemizin cevabı; "teogoni, kozmogoni, antropogoni ve eskatoloji açısından Türk mitolojisi ve İslâm dini arasında benzerlikler vardır" şeklindedir.

8.1. Türklerde Tanrı Anlayışı

Çalışmanın içerisinde irdelenen destanlardan, seyahatnamelerden ve araştırma eserlerden yola çıkılarak, eski Türklere göre Tanrı'nın tek ve eşsiz olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Türk mitolojisi içerisinde yer alan ve tanrı olarak adlandırılan diğer unsurların, kutsal ruh olduğu tespit edilmiştir. Bu kutsal ruhlara tanrı denilmesinin sebebinin, eski Türklerin onlara duyduğu saygıdan kaynaklı olduğu tespit edilmiştir. Atalar Kültüne duyulan saygıdan dolayı büyüklere tanrı, bilginlere ise tenğrigen denildiği ve tabiat unsurlarına duyulan saygıdan dolayı ulu bir ağaç, görkemli bir dağ gibi doğal unsurlara da eski Türkler tarafından tanrı denildiği bulgusuna ulaşılmıştır. Ayrıca yapılan çalışma ile kutsal ruh olarak adlandırılan varlıkların İslâm dinindeki melekler olduğu bulgusuna varılmıştır.

8.2. Kök Tenğri'nin ve Allah'ın Benzer Sıfatları

Araştırma neticesinde ulaşılan bulgulara göre her iki dinde de Tanrı; eşsiz ve birdir. Ayrıca İslâm dininde Allah ve eski Türk dininde Kök Tenğri; ezeli, ebedî, kudretli, yaratıcı, koruyucu ve her şeyin asıl sahibidir. Allah'ın sıfatları arasında yer alan el-Vâhid, el-Evvel, el-Kâdir, el-Vâris, el-Hâlık, el-Âhir, el-Hafîz ve Mevlâ isimlerinin eski Türkçedeki karşılığı sırasıyla Bir, Bayat, Uğan, İdi, Törütgen, Mengü, Kayrakan ve Çalap biçimindedir. Çalap sıfatı haricinde diğer sıfatların Kök Tenğri için kesin olarak söylendiği

tespit edilmiştir. Ayrıca araştırmanın "**6.2.1. Cennete veya Cehenneme Gidecek Kişiler"** bölümünde; İslâm dininde Allah'ın ve eski Türk inanç sisteminde Kök Tenğri'nin benzer bir sıfat olarak *"her şeyi görüp her şeyi bilen,"* vasfına sahip olduğu ulaşılabilen bulgular arasındadır. Her iki inanç sisteminde de Tanrı'nın bağışlayıcı olduğu elde edilen bulgulardandır.

8.3. Kâinatın Yaradılışındaki Benzer Durumlar

Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan ayetler göz önüne alındığında, başlangıçta evrenin tek bir bütün olduğu anlaşılmaktadır. En eski Türk inanç sistemine göre de başlangıçta gök ve yer bir bütün halindedir. Her iki inanç da bu durumu doğrulamaktadır. Daha sonra gök ve yer birbirinden ayrılmış ve zamanla bugünkü halini almıştır. İslâm dininde ve Türk mitolojisinde bir benzerlik olarak tespit edilen kâinatın tasavvuru konusu, Big Bang Teorisi ile bilimsel açıdan da kanıtlanmıştır.

Bir başka benzerlik olarak hem İslâm dininin kutsal kitabında yer alan ayetlerde hem de Türk mitolojisinde yer alan destanlarda, yeryüzünün Yaratıcı tarafından su üzerinde iken yaratıldığı tespit edilmiştir. *Kur'ân-ı Kerîm*'de geçen Hûd Suresi'nin 7. ayeti ve Türk mitolojisinde yer alan *Altay Yaradılış Destanları* bu tespiti doğrulamaktadır.

Türk mitolojisinde önce göğün, sonra yerin yaratılması vurgulanırken, *Kur'ân-ı Kerîm*'de yer alan ayetler göz önüne alındığında önce hangisinin yaratıldığı tam manasıyla tespit edilememiştir. Kül Tigin Yazıtı'nın doğu tarafında yer alan "*Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış,"* sözünün Hicr Suresinin 85. ayetinde yer alan *"Biz gökleri, yeri ve ikisinin arasındakileri ancak hak ile yarattık,"* ifadesine benzerliği önemli bir bulgudur.

Araştırma neticesinde en eski Türk inancına göre göğün kat sayısının dokuz olduğu bilgisine ulaşılmıştır. *Kur'ân-ı Kerîm*'de geçen ayetlerde bahsedilen Arş, göğün dokuzuncu katıdır. Bu durumda iki inançta da en yüksek kat sayısının dokuz olduğu tespit edilmiştir. Yerin altının her iki inanç sisteminde de yedi katlı olarak kabul edildiği yine ulaşılan bulgular arasındadır. Zamanla farklı coğrafyalarda yaşayan Türkler tarafından göğün ve

yerin kat sayısında farklı düşüncelerin oluştuğu görülmektedir. Bu durumun oluşmasında dış tesirlerin etkisinin olduğu tespit edilmiştir.

Göğün kubbe biçiminde tasavvur edilmesinin ise hem Türk mitolojisinde hem de İslâm dininde yer aldığı tespit edilmiştir. İki inanç sisteminde de kâinatın tasavvuru hususunda büyük oranda benzerlikler olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bütün bu durumlar göz önüne alındığında eski Türklerin dininin en saf haliyle Hak din olabileceği bulgusuna varılmıştır. Ayrıca Türklerin kâinatı ve yaradılışı iyi anladığı kanıtlanmıştır.

8.4. İnsanın Yaradılışındaki Benzer Durumlar

Türk mitolojisinin en eski anlatıları insanın ağaçtan yaratıldığı yönündedir. Ancak bu durum zamanla değişmiş ve Türk mitolojisinde topraktan yaratılma motifi ön plana çıkmıştır. Nitekim Türklere ait mitlere ve İslâm dinine göre insanın topraktan yaratıldığı anlaşılmıştır.

Cennetten çıkarılma hadisesini anlatan metinlerde; Türk mitolojisine göre ağacın bir tarafındaki yasak yemişleri şeytanın hileleri neticesinde önce yılanın sonra Eci isimli kadının en son da Töröngei isimli erkeğin yediği görülmektedir. Yasak yemiş yendikten sonra kadın ve erkek çıplak kalmıştır. İkisi de utanarak saklanmıştır. Tanrı tarafından ikisi de uçmaktan kovulup yeryüzüne gönderilmiştir. İslâm dininde de benzer olarak bir ağacın meyveleri Allah tarafından yasaklanmıştır. İslâmî anlatıda hayvanlar yer almamakla birlikte şeytanın kandırması sonucunda yasağı ilk çiğneyen Hz. Havva'dır. Daha sonra Hz. Âdem de günaha ortak olmuştur. Yasak meyve yenince Hz. Havva ve Hz. Âdem'in avret yerleri açılmıştır. İkisi de utanarak saklanmıştır. Neticede ikisi de cennetten çıkarılarak yeryüzüne gönderilmiştir. Türk mitolojisindeki uçmaktan çıkarılış olayı diğer semâvî dinlerdeki anlatılarla mukayese edildiğinde, Tevrat'ta yer alan anlatıya daha fazla benzediği tespit edilmiştir. Ancak yine de Türk mitolojisindeki anlatının İslâm dinindeki cennetten çıkarılma hadisesi ile benzer olay örgüsüne sahip olduğu ulaşılan bulgular arasındadır.

Bu detaylar göz önünde bulundurulduğunda iki inançta da insanın yaradılışı ve cennetten çıkarılışı konusundaki anlatıların büyük oranda birbirine benzediği görülmektedir.

8.5. Ölüm ve Ahiret Konusundaki Benzer Durumlar

Yapılan çalışmanın neticesinde eski Türk inanç sisteminin ve İslâm dininin benzer bir yönü olarak ölümün bir son olmadığı anlaşılmıştır. İki inançta da ahiret inancının olduğu, İslâm dininde ve Türk mitolojisinde kişinin günahlarını yazan meleğin sol tarafında, sevaplarını yazan meleğin ise sağ tarafında bulunduğu tespit edilen bulgular arasındadır. Sevabı fazla olanların cennete (uçmak), günahı fazla olanların cehenneme (tamu) gideceği gerçeğinin Türk mitolojisi ve İslâm dini arasında bulunan benzerliklerden biri olduğu tespit edilmiştir.

Şehitlik kavramının her iki inançta da yer aldığı bulgusuna ulaşılmıştır. İntihar etmenin ise hem İslâm dininde hem de eski Türk inanç sisteminde günah sayılması ve intihar eden kişilerin cehenneme (tamuya) gideceği tespit edilen benzerlikler arasındadır. Tanrı'nın bağışlayıcı sıfatı, İslâmî anlatılarda ve Türk mitolojisine ait anlatılarda geçen bir diğer benzerlik bulgusudur. İman etmenin ve Tanrı'nın varlığını kabul etmenin, cennete (uçmak) girebilmek için iki dinde de kesin olarak şart koşulması, bir başka benzerlik olarak elde edilen bulgular arasındadır.

8.6. Kıyamet Konusundaki Benzer Durumlar

Yapılan çalışmanın neticesinde Türk mitolojisi ve İslâm dini arasındaki benzerliklerin büyük bir kısmının kıyamet hususunda olduğu görülmektedir. İslâm dininde kıyametin küçük alametleri arasında yer alan fitne, fesat ve cahilliğin artması, ayakların baş olması, kötülüğün çoğalması, ahlaksızlığın artması, dürüst insanların azalması, iyi olanın kötü, kötü olanın iyi görünmesi gibi alametlerin Türk mitolojisinde yer alan kıyamet anlatılarında da olduğu tespit edilmiştir.

Sibirya Türklerine ait kıyamet mitinde bahsi geçen; herkesin öldükten sonra Tenğri'nin "ölüler kalkın!" demesi ile ölülerin tekrardan canlanması ile İslâm dininde İsrafil'in ikinci defa sûr üflemesi üzerine ölülerin canlanması ve ahiret hayatının başlaması arasında bir bağlantı olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Türklere ait kıyamet mitlerinde görülen "Başkaldıran" olarak nitelendirilen varlığın yapacaklarının ve vasıflarının, İslâm dinindeki büyük kıyamet alametleri arasında yer alan Deccâl ile büyük oranda benzediği tespit edilmiştir. Türk mitolojisindeki kıyamet mitlerinde yer alan "Kara Solucan" isimli yaratığın, *Kur'ân-ı Kerîm*'de işaret edilen Dâbbetü'l-Arz'a benzerliği ve denizin dibinden çıkacak dokuz kara taşın içinden çıkacak bahadırların nitelikleri bakımından Ye'cûc ve Me'cûc kavmine benzerliği tespit edilen diğer bulgular arasındadır.

İslâm dininde ve Türk mitolojisinde yer alan kıyamet anlayışına göre kâinatın doğal düzeninin bozulacağı, iki din arasında bir benzerlik olarak tespit edilen bulgular arasındadır.

9. SONUÇ VE ÖNERİLER

Teogoni, kozmogoni, antropogoni ve eskatoloji alanlarında Türk mitolojisi ve İslâm dininin mukayese edilmesi ile iki inanç arasında ciddi benzerliklerin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yapılan araştırmada; problem ve alt problemler için gerekli cevaplar bulunmuştur.

Teogoni açısından İslâm dini ve Türk mitolojisinin benzerlikleri konusunda ulaşılan sonuç; Kök Tenğri'nin ve Allah'ın sıfatlarının birbirine yakınlığı hususunda olmuştur. Nitekim iki dine göre de Tanrı eşsiz ve tektir. İslâm dininde Allah ve eski Türk dininde Kök Tenğri; ezeli, ebedî, kudretli, yaratıcı, koruyucu, bağışlayıcı, her şeyi gören, her şeyden haberdar olan ve her şeyin asıl sahibidir. Allah'ın sıfatları arasında yer alan el-Vâhid, el-Evvel, el-Kâdir, el-Vâris, el-Hâlık, el-Âhir, el-Hafîz ve Mevlâ isimlerinin eski Türkçedeki karşılığı sırasıyla Bir, Bayat, Uğan, İdi, Törütgen, Mengü, Kayrakan ve Çalap biçimindedir. Eski Türklerdeki "Tanrı" kelimesinin anlamları irdelenerek Türk mitolojisinde yer alan kutsal ruhların ve tabiat unsurlarının, bilginlerin ve ataların onlara duyulan saygı neticesinde tanrı olarak isimlendirildiği ve yaratıcı yerine konulmadığı tespit edilmiştir. Türk mitolojisindeki kutsal ruhların İslâm dinindeki melekler olabileceği hususunda da bulgulara ulaşılmıştır. Nitekim Ülgen ve Cebrâil'in aynı melek olabileceği konusunda bazı tespitler yapılmıştır. Teogoni alanındaki araştırmanın neticesinde; Allah'ın 99 isminin olduğu gibi Kök Tenğri'nin de 99 isminin bulunduğu yönünde bir düşünce oluşmuştur. Ancak Kök Tenğrinin 99 isminin tamamına erişilememiştir.

Kozmogoni açısından İslâm dini ve Türk mitolojisi karşılaştırıldığında sonuç olarak; kâinatın başlangıçtaki halinden, göğün katlarına kadar pek çok noktada benzerlik tespit edilmiştir. Hem Türk mitolojisine hem de İslâm dinine göre başlangıçta evren bir bütün halindedir. Daha sonra gök ve yer birbirinden ayrılmış ve zamanla bugünkü halini almıştır. İslâm dininde ve Türk mitolojisinde bir benzerlik olarak tespit edilen kâinatın tasavvuru konusu, Big Bang Teorisi ile bilimsel açıdan da kanıtlanmıştır. Bir başka benzerlik olarak hem *Kur'ân-ı Kerîm*'de hem de Türk mitolojisinde yer alan destanlarda yeryüzünün Yaratıcı tarafından su üzerinde iken yaratıldığı tespit edilmiştir. *Kur'ân-ı Kerîm*'de geçen Hûd Suresi'nin 7. ayeti ve Türk mitolojisinde yer alan *Altay Yaradılış Destanları* bu tespiti doğrulamaktadır. Kül Tigin Yazıtı'nın doğu tarafında yer alan "*Üstte mavi gök, altta yağız*

yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış," sözünün Hicr Suresinde bulunan *"Biz gökleri, yeri ve ikisinin arasındakileri ancak hak ile yarattık,"* ayetine benzerliği önemli bir bulgudur. Araştırma sonucunda ulaşılan benzerliklerden birisi de en eski Türk inancına göre göğün kat sayısının dokuz olduğu gibi *Kur'ân-ı Kerîm*'de geçen ayetlerde bahsedilen Arş'ın, göğün dokuzuncu katında bulunmasıdır. Bu durumda iki inançta da en yüksek kat sayısının dokuz olduğu tespit edilmiştir. Yerin altı ise hem İslâm dininde hem de Türk mitolojisinde yedi katlı olarak kabul edilmektedir. Tabii zamanla Türk mitolojisindeki bu düşünce değişime uğrayarak, farklı coğrafyada bulunan Türkler tarafından kabul edilen göğün ve yerin kat sayısında değişiklikler oluşmuştur. Göğün direği hususunda ise Ra'd Suresi'nin 2. ayeti ve Lokman Suresi'nin 10. ayetinin meâlindeki çeşitlilik, Mevdûdî'nin *Tefhîmu'l-Kur'ân* isimli tefsir çalışması ile neticeye bağlanmıştır. Mevdûdî'ye göre Gökleri tutan görünmez mânevi bir direğin (çekim yasası) varlığı kabul edilmektedir. Bu mânevi direğin Türk mitolojisindeki göğün direği inancı ile benzerlik gösterdiği söylenebilir. Göğün kubbe biçiminde tasavvur edilmesinin ise hem Türk mitolojisinde hem de İslâm dininde yer aldığı tespit edilen benzerlikler arasındadır.

Antropogoni açısından Türk mitolojisi ve İslâm dini arasındaki benzerlikler konusunda ulaşılan sonuca göre, her iki inanç sisteminde de insanın topraktan yaratıldığına dair anlatılar mevcuttur. Bu durum her iki inançta da insanın topraktan yaratıldığını göstermektedir. Bilimsel araştırmalar neticesinde toprağın içerisindeki bazı elementler ile spermin içerisinde bulunan bazı bileşenlerin aynı olduğu tespit edilmiştir. Böylece insanın topraktan yaratılışının devam ettiği bilimsel açıdan kanıtlanmıştır. İslâm dininde kadının erkekten sonra yaratıldığı yönündeki görüş ise tefsir çalışmaları ile değerlendirilmiştir. Sonuç olarak erkek ile aynı cinsten yaratılan kadının, Hz. Âdem'den sonra yaratıldığı şeklinde yorumlanabilir. Nitekim Mevdûdî'nin tefsir çalışmasında eşinin Hz. Âdem'den yaratıldığı yönünde bir yorum görülmektedir. Mevdûdî'nin tefsir çalışmasında, Hz. Havva'nın Hz. Âdem'den nasıl yaratıldığı hususu tam manasıyla çözüme kavuşmuş değildir. Dolayısıyla kadının erkeğin kaburga kemiğinden yaratıldığına dair görüşler, doğru ya da yanlış biçiminde değerlendirilememektedir. Türk yaradılış destanlarında ise kadının erkeğin kaburga kemiğinden yaratıldığına dair anlatılar yer almaktadır. Türk mitolojisindeki cennetten (uçmak) çıkarılma hadisesinde olay örgüsü, İslâm dinindeki anlatı ile benzer olmakla birlikte, Türk mitolojisindeki anlatıda Kitab-ı Mukaddes'ten izler daha fazla görülmektedir. Bunun sebebi olarak Türk destanlarını derleyen kişilerin Hıristiyan asıllı olmaları öngörülebilir.

Eskatoloji açısından Türk mitolojisi ve İslâm dini arasındaki benzerlikler mukayese edildiğinde; eski Türk inanç sisteminde ve İslâm dininde ölümün bir son olarak görülmediği tespit edilmiştir. Yani her iki inanç sisteminde de ahiret inancı yer almaktadır. Ahiret inancına göre kişi bu dünyada işlediği sevaplarına ve günahlarına göre öbür dünyada mükâfatlandırılacak ya da cezalandırılacaktır. Hem İslâm dininde hem de Türk mitolojisinde kişinin sağ tarafında bulunan melek sevaplarını, sol tarafında bulunan melek ise günahlarını yazmaktadır. Sevabı fazla olanlar cennete (uçmak), günahı fazla olanlar ise cehenneme (tamu) gidecektir. Her iki dinde de iman etmenin, Tanrı'nın ismini sık sık zikretmenin öneminden bahsedilmektedir. Ayrıca şehitlik makamı hem İslâm dininde hem de eski Türk inanç sisteminde yer almaktadır. Tanrı için savaşırken ölenlerin cennete gideceği Türk mitolojisi ve İslâm dininde bulunan benzerlikler arasındadır. Hem İslâm dininde hem de eski Türk inanç sisteminde intihar etmek günah sayılmış ve intihar eden kişinin cehenneme gideceği vurgulanmıştır. İki inanca göre de kişi öldükten sonra bedeni toprağa gömülmektedir, ruhu ise Yaratıcı'ya geri dönmektedir. Türk mitolojisinde yer alan Tufan hadiselerinden, Verbitsky tarafından kayda geçirilen Altay Türklerine ait nüsha, İslâm dinindeki Tufan vakasına en benzer olanıdır.

Yapılan çalışmanın neticesinde Türk mitolojisi ve İslâm dini arasındaki benzerliklerin büyük bir kısmının eskatoloji sahasının konularından olan kıyamet hususunda olduğu görülmektedir. İslâm dininde ve Türk mitolojisinde yer alan kıyamet anlayışına göre kâinatın doğal düzeninin bozulacağı tespit edilen benzerlikler arasındadır. İslâm dininde kıyametin küçük alametleri arasında yer alan fitne, fesat ve cahilliğin artması, ayakların baş olması, kötülüğün çoğalması, ahlaksızlığın artması, dürüst insanların azalması, iyi olanın kötü, kötü olanın iyi görünmesi gibi alametlerin Türk mitolojisinde yer alan kıyamet anlatılarında da olduğu tespit edilmiştir. İslâm dininde İsrafil'in ikinci defa sûr üflemesi üzerine ölülerin canlanması ile Sibirya Türklerine ait kıyamet mitinde bulunan; herkesin öldükten sonra Ülgen'in "ölüler kalkın!" demesi ile ölülerin tekrardan canlanması arasında bir bağlantı olduğu düşünülmektedir. Türklere ait kıyamet mitlerinde "Başkaldıran" olarak nitelendirilen varlığın yapacakları ve vasıfları bakımından, İslâm dinindeki büyük kıyamet alametleri arasında yer alan Deccâl ile ciddi oranda benzediği tespit edilmiştir. Türk mitolojisindeki kıyamet mitlerinde yer alan "Kara Solucan" isimli yaratığın, *Kur'ân-ı Kerîm*'de işaret edilen Dâbbetü'l-Arz'a benzerliği ve denizin dibinden çıkacak dokuz kara taşın içinden çıkacak bahadırların nitelikleri bakımından Ye'cûc ve Me'cûc kavmine benzerliği tespit edilen diğer bulgular arasındadır.

Araştırmada kullanılan nitel araştırma yöntemlerinden tarama-derleme ve mukayese yöntemleri, araştırmanın amacına ulaşması konusunda yeterli olmuştur. Nitekim tarama-derleme yöntemi ile araştırma konusuyla alakalı Türk mitolojisinde bulunan veriler düzenlice sınıflara ayırılmıştır. Verilerin alındığı eserlerin kaynakçaları açık bir biçimde kartların arkasına yazılmıştır. Teogoni, kozmogoni, antropogoni ve eskatoloji kategorileri belirlenmiş ve elde edilen her veri, kendi kategorisi altında zarflara konulmuştur. Aynı işlem araştırma konusuyla ilgili İslâm dininde bulunan veriler için de gerçekleştirilmiştir. Geriye mukayese edilecek kısım ile alakalı zarfların içerisindeki bilgileri karşılaştırmak ve benzerlikleri tespit etmek kalmıştır. Bu noktada yaptığımız tespitlerin üzerinde iyice düşünülmüş ve yoruma açık olan veriler yorumlanarak teze dâhil edilmiştir. Tarama-derleme ve mukayese yöntemlerini kullanarak çalışma yapacak araştırmacılara önerimiz, en baştan planlı ve düzenli bir şekilde çalışmaya başlamalarıdır. Verilerin toplanırken, analiz edilirken ve karşılaştırılırken düzenli bir biçimde kategorilere ayırılması, araştırmayı olası bir karmaşadan kurtaracaktır. Çalışma sırasında düzenli olmanın işleri kolaylaştırdığı tecrübe edilmiş bir gerçektir.

Çalışma esnasında dikkatimizi celbeden bir düşünce de eski Türk dininin, Hak dini olabileceği yönündeki teoridir. Bu düşüncenin oluşmasında *Kur'ân-ı Kerîm*'de yer alan ayetlerle Türk mitolojisindeki anlatılar arasında son derece benzer bulguların tespit edilmesi etkili olmuştur. Elde edilen bulgular eski Türk dininin en saf haliyle, Hak dini olduğunu düşündürmektedir. Allah'ın her kavme peygamber gönderdiği, *Kur'ân-ı Kerîm*'de işaret edilen bir bilgidir. Bu durumda Cenab-ı Hakk'ın Türklere de bir peygamber gönderdiği anlaşılmaktadır. Ancak gönderilen peygamberin hangi peygamber olduğu konusunda bir bulguya ulaşılamamıştır. Türklere gönderilen peygamber konusunda araştırma eserlerde yer alan bölümler ve makaleler vardır. Bu eserler dikkatlice irdelenmiş ancak kesin bir sonuç bulunamamıştır. Bu sebeple çalışmanın amacından sapmaması adına araştırmada bu eserlere yer verilmemiştir. Türklerin Yâfes'in soyundan geldiğine yönelik rivayet göz önünde bulundurularak, Türklere gönderilen peygamberin, dolaylı yoldan Hz. Nûh olabileceği düşünülebilir. Nitekim rivayete göre Hz. Nûh'un, oğlu Yâfes'i Türkistan bölgesine gönderdiği söylenmektedir. Yâfes'in tufandan kurtulması, onun tevhit inancına girdiğini göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında Yâfes'in, inandığı dini kendi soyundan gelen evlatlarına iyi benimsettiği yönünde bir yorum yapılabilir. Sonuç kısmında bu duruma değinmemizin sebebi, konu hakkında yapılacak yeni araştırmalar için farklı bir bakış açısı sunmaktır. Elde edilen bulgular; eski Türk dininin Hak dini olabileceğini ve

Türklere gönderilen peygamberin dolaylı yoldan Hz. Nûh olabileceğini desteklese de bu konuda şimdilik kesin konuşmak doğru değildir.

Araştırmada güdülen amaçlardan; Türk mitolojisi ve İslâm dinindeki benzerlikleri göz önünde bulundurarak eski Türklerin kâinatı tüm gerçekliğiyle anlayıp anlayamadığı yönündeki amacımızda sonuca ulaşılmıştır. Araştırma neticesinde elde edilen bulgular, eski Türklerin kâinatı gerçekten iyi anladığı şeklinde yorumlanabilir. Nitekim *Kur'ân-ı Kerîm* esas alınarak Türk mitolojisi ve İslâm dini arasındaki benzerliklerin mukayese edilmesi ve eski Türklerin düşüncelerinin *Kur'ân-ı Kerîm'*deki anlatılara yakın olması, eski Türklerin kâinatı gerçekten iyi anladıkları şeklinde değerlendirilebilir. Bu noktada da eski Türk dininin Hak dini olabileceği yönünde bir yorum yapılabilir. Türklerin İslâmiyet'e geçiş sürecinde iki din arasındaki benzerliklerin oldukça etkili olduğu düşünülmektedir. Bu alanda yapılacak yeni çalışmalar ile araştırmanın amaçlarından birisine daha ulaşılmış olunacaktır. İslâm dininin, eski Türk dini ile çok fazla ortak noktasının olduğu tespit edilmiş olup, araştırmanın Türkiye'deki gençler üzerinde sosyal fayda sağlayıp sağlamayacağı hususundaki gayemizin, hedefe ulaşıp ulaşmayacağı ise zamanla belli olacaktır.

KAYNAKLAR

Ahmad, A. (2004). Mevdûdî. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde (Cilt 29, ss. 432-437). Ankara: TDV Yayınları.

Ahmetbeyoğlu, A. ve Şen, H. (2018). Eski Türk Dininin Kozmolojisi ve Kozmogonisi. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,* 119(234), 45-74.

Akalan, İ. (1987). *Toprak Bilgisi.* Ankara: Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları.

Akbuğra, T. (2015). *Peygamberler Tarihi.* Ankara: Yason Yayınları.

Anohin, A. (2006). *Altay Şamanlığına Ait Materyaller.* (Z. Karadavut ve J. Meyermanova, Çev.). Konya: Kömen Yayınları.

Atar, F. (2020). Şehit. *Temel İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 7, ss. 413-417). İstanbul: TDV Yayınları.

Başoğlu, T. (2020). Dâbbetü'l-arz. *Temel İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 2, ss. 156). İstanbul: TDV Yayınları.

Beydili, C. (2015). *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük.* Ankara: Yurt Yayınları.

Beytaş, S. (2018). *Irk Bitig.* İstanbul: Cinius Yayınları.

Bolay, S.H. (2020). Âdem. *Temel İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 1, ss. 120-122). İstanbul: TDV Yayınları.

Bottéro, J. (2015). *Gılgamış Destanı Ölmek İstemeyen Büyük İnsan.* (O. Suda, Çev.). İstanbul: YKY.

Çelebi, İ. (2020). Ye'cûc ve Me'cûc. *Temel İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 8, ss. 397-399). İstanbul: TDV Yayınları.

Çobanoğlu, Ö. (2009). Türk Halk Kültüründe Şeytan Telakkisi Üzerine Tespitler. *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi*, 2(3-4), 269-282.

Çobanoğlu, Ö. (2011). Türk Mitolojisinin Kültleri ve Türk Dünyasındaki Çeşitlenmeleri. Ö. Ceylan ve A. Koç (Ed.), *Türk Edebiyatının Mitolojik Kaynakları* (1. Baskı) içinde (ss. 60-88). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Çobanoğlu, Ö. (2020). Türk Mitolojisinde Anaerkil Dönem Üzerine Tespitler. T. Kocaoğlu (Ed.), *Türk Söz İle Kültür Varlıklarının İzinde* (1. Baskı) içinde (ss. 117-160). İstanbul: Kutlu Yayınları.

Çoruhlu, Y. (1999). *Türk Mitolojisinin ABC'si* (1. Baskı). İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Çoruhlu, Y. (2017). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları* (8. Baskı). İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Çoruhlu, Y. (2019). *Türk Mitolojisinin Kısa Tarihi* (1. Baskı). İstanbul: Alfa Yayınları.

Demirci, K. (2020). Deccal. *Temel İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 2, ss. 183-185). İstanbul: TDV Yayınları.

Demircan, A. (2009). Sevr Mağarası. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde (Cilt 37, ss. 5-6). İstanbul: TDV Yayınları.

Doğanay, A. (2004). Türklerde Ahiret İnancının Mezar Yapı ve Bezemelerinde Tesiri. Z. Sönmez (Ed.), *Sanat ve İnanç* içinde (Cilt 2, ss. 127-140). İstanbul: TSTUAM Yayınları.

Eagle, D. ve Coulson, J. (1985). *Yeni Oxford Resimli Ansiklopedik Sözlük* (Cilt 3). (R. Akdikmen, Çev.). İstanbul: Güneş Yayınları.

Eliade, M. (2001). *Mitlerin Özellikleri* (2. Baskı). (S. Rıfat, Çev.). İstanbul: Om Kuram Yayınları.

Erdal, T. (2018). Türk ve Dünya Mitlerinde İnsanın Yaratılışı ve Toprak. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* 1(61), 113-126.

Ergin, M. (2009). *Orhun Abideleri* (42. Baskı). İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Ergin, M. (2012). *Dede Korkut Kitabı* (47. Baskı). İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Erhat, A. (1996). *Mitoloji Sözlüğü.* İstanbul: Remzi Kitabevi.

Eroğlu, T. Ve Kılıç, H. (2005). Türk İnançları ve İnanışlar. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi,* 0(49), 749-770.

Gökalp, Z. (2021). *Türk Töresi*. İstanbul: Kapra Yayınları.

Gökdağ, B.A. ve Üçüncü, K. (2015). *Başlangıcından Günümüze Türk Destanları* (2. Baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.

Gömeç, S.Y. (2019). Eski Türk Dininin Temel Özellikleri. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 84-123.

Gömeç, S.Y. (2020). *Şamanizm ve Eski Türk Dini* (5. Baskı). Ankara: Berikan Yayınları.

Göner, G. (2020a). *Genel Türk Tarihi Üzerine Makaleler*. İstanbul: KDY Yayınları.

Göner, G. (2020b). Türk Destanlarında Kuş Figürü. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2(4), 273-286.

Hâcib, Y.H. (2019). *Kutadgu Bilig*. (Y. Çağbayır, Çev.). İstanbul: Ötüken Yayınları.

Hadislerle İslâm. (2020). (Haz. Özafşar, M.E., Ünal, İ.H., Ünal, Y., Erul, B., Martı, H. ve Demir, M.) (4. Baskı) (Cilt 1). İstanbul: DİB Yayınları.

Han, E.B. (1974). *Şecere-i Terakime: Türklerin Soy Kütüğü*. (M. Ergin, Çev.). İstanbul: Tercüman Yayınları.

Harman, Ö.F. (2013). Yâfes. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde (Cilt 43, ss. 174-175). İstanbul: TDV Yayınları.

Harman, Ö.F. (2020). Nûh. *Temel İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 6, ss. 390-392). İstanbul: TDV Yayınları.

Hizmetli, S. (2011). *İslâm Tarihi* (8. Baskı). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Hökelekli, H. (2000). İntihar. *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 22, ss. 351-353). İstanbul: TDV Yayınları.

Işık, H. (2016). İlk Türk Devletlerinde Eğitim. *Türk Eğitim Tarihi* (1. Baskı) içinde (ss. 15-34). Ankara: Grafiker Yayınları.

İnan, A. (1948). Eski Türklerde ve Folklorda <<Ant>>. *DTCF Dergisi*, 6(4), 279-290.

İnan, A. (2018). *Eski Türk Dini Tarihi* (2. Baskı). Ankara: Altınordu Yayınları.

Kafesoğlu, İ. (2015). *Türk Milli Kültürü* (38. Baskı). İstanbul: Ötüken Yayınları.

Kaleli, L. (1996). *Mitolojide İnanç ve Peygamberler* (1. Baskı). İstanbul: Can Yayınları.

Kâşgarlı, M. (2018). *Divanü Lügat-it Türk* (Cilt 1-2-3-4) (B. Atalay, Çev.). Ankara: TDK Yayınları.

Kavşut, M.S. (2012). Kur'ân'da İnsanın Yaratılış Aşamaları – Te'vilat Ekseninde Bir Değerlendirme. *E-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi,* 1(7), 289-301.

Kaya, E.B. (2020). Âdem ile Havva'nın Yaratılışı ve Cennetten Çıkarılışı Öyküsünün Minyatür Sanatına Yansımaları. *Sanat Dergisi*, 1(35), 204-224.

Kur'ân-ı Kerîm Açıklamalı Meâli. (2019). (Haz. Karaman, H. Özek, A. Dönmez, İ.K. Çağrıcı, M. Gümüş, S. ve Turgut, A.) Ankara: TDV Yayınları.

Kutsal Kitap Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil). (2016). (Haz. Kitabı Mukaddes Şirketi). İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları.

Mayor, M. (2011). *Longman Dictionary of Contemporary English* (5. Baskı). Italy: Pearson Publications.

Mevdûdî, E.A. (2005). *Tefhimu'l-Kur'an – Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri* (Cilt 2-4-5) (M.H. Kayani, Y. Karaca, N. Şişman, İ. Bosnalı, A. Ünal ve H. Aktaş, Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.

Mülâyim, S. (2002). Kubbe. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde (Cilt 26, ss. 300-303). Ankara: TDV Yayınları.

Orkun, H.N. (1987). *Eski Türk Yazıtları* (1. Baskı). Ankara: TDK Yayınları.

Orkun, H.N. (2013). *Attila ve Oğulları* (1. Baskı). İstanbul: Bilge Karınca Yayınları.

Ögel, B. (2014). *Türk Mitolojisi* (6. Baskı) (Cilt 1-2). Ankara: TTK Yayınları.

Özalp, H. (2015). Kuran-ı Kerim'de Kozmik Tarih ve Biyolojik Gelişim. *Turkish Studies,* 10(1) , 535-552.

Özdemir, İ. (2006). *Kuran-ı Kerim'de Göklerin ve Yerin Yaratılışı ve "Altı Gün" Problemi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı, İstanbul.

Radloff, W. (1956a). *Sibirya'dan I.* (A. Temir, Çev.). İstanbul: Maarif Yayınları.

Radloff, W. (1956b). *Sibirya'dan II.* (A. Temir, Çev.). İstanbul: Maarif Yayınları.

Roux, J.P. (2001). *Moğol İmparatorluğu Tarihi* (1. Baskı) (A. Kazancıgil ve A. Bereket, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Roux, J.P. (2017). *Eski Türk Mitolojisi* (3. Baskı) (M.Y. Sağlam, Çev.). Ankara: Bilgesu Yayınları.

Sâmî, Ş. (2004). *Kâmûs-ı Türkî.* İstanbul: Kapı Yayınları.

Sarıçam, İ. (2014a). *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı* (9. Baskı). Ankara: DİB Yayınları.

Sarıçam, İ. (2014b). Hz. Peygamber Dönemi. E. Baş (Ed.), *İslam Tarihi El Kitabı* (4. Baskı) içinde (ss. 43-227). Ankara: Grafiker Yayınları.

Sayın, H.Ü. (2013). *Dinle Beyaz Adam* (1. Baskı). İstanbul: Tantra Akademi Yayınları.

Şeşen, R. (2015). *İbn Fadlân Seyahatnamesi* (5. Baskı). İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Tanyu, H. (1980). *İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı.* Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.

Taslaman, C. (2019). *Big Bang ve Tanrı.* İstanbul: İstanbul Yayınları.

Taşağıl, A. (2015). *Kök Tengri'nin Çocukları* (5. Baskı). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Topaloğlu, B. (1988). Âhiret. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde (Cilt 1, ss. 543-548). İstanbul: TDV Yayınları.

Topaloğlu, B. (2020). Kıyamet. *Temel İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 5, ss. 174-177). İstanbul: TDV Yayınları.

Toyşanulı, A. (2020). *Türk-Moğol Mitolojisi* (1. Baskı) (B. Bayram, Çev.). Ankara: Bengü Yayınları.

Uraz, M. (1994). *Türk Mitolojisi* (2. Baskı). İstanbul: Düşünen Adam Yayınları.

Yavuz, Y.Ş. ve Ünal, Z. (1993). Cebrâil. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde (Cilt 7, ss. 202-204). Ankara: TDV Yayınları.

Yavuz, Y.Ş. (2002). Kıdem. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde (Cilt 25, ss. 394-395). Ankara: TDV Yayınları.

Yavuz, Y.Ş. (2018). Ruh. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde (Cilt 35, ss. 187-192). Ankara: TDV Yayınları.

Yavuz, Y.Ş. (2020). Kıyamet Alametleri. *Temel İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 5, ss. 178-180). İstanbul: TDV Yayınları.

Yazıcı, F. (2015). Tarihsel Tarama. (1. Baskı) A. Şimşek (Ed.), *Tarih İçin Metodoloji* içinde (ss. 172-174). Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

Yazır, E.M.H. (2017). *Muhtasar Hak Dîni Kur'ân Dili Meâl Tefsîr* E. Özalp (Ed.). İstanbul: İşaret Yayınları.

Yeşim, R.Ş. (1965). *Allah'ın Gazapları* (Cilt 1). İstanbul: Yeşim Yayınları.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (6. Baskı). Ankara: Seçkin Yayınları.

Yıldırım, Ü. Ve Yıldırım, A. (2018). Yunus Emre Divanı'nda Yaratıcı İçin Kullanılan İsimler ve Vasıflandırmaları. *Sosyal Bilimler Dergisi*, (32), 637-653.

Yılmaz, S. (2014). Türk Mitolojisinde Bilgelik Kavramı. İ. Akgün (Ed.), *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması 26-28 Mayıs 2014* içinde (ss. 233-251). Eskişehir: 26-28 Mayıs.

İNTERNET KAYNAKLARI

Anthro (t.y.). *Word Reference Online Language Dictionaries*. Erişim Adresi: www.wordreference.com/definition/anthro (Erişim Tarihi: 12 Ocak 2021).

Antropoloji. (t.y). *TDK Sözlükleri*. Erişim Adresi: https://sozluk.gov.tr (Erişim Tarihi: 12 Ocak 2021).

Berkmen, H. (t.y.). *Ön-Türk Kozmogonisi*. Erişim adresi: http://www.halukberkmen.net/pdf/293.pdf (Erişim Tarihi: 12 Ocak 2021).

Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı. (t.y.). Erişim Adresi: https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/750/duada-ellerin-durumu-nasil-olmalidir--duadan-sonra-elleri-yuze-surmenin-dayanagi-var-midir-?enc=QisAbR4bAkZg1HImMxXRn5PJ8DgFEAoa2xtNuyterRk%3d (Erişim Tarihi: Ocak 26 Ocak 2021).

Diyanet İşleri Başkanlığı. (t.y.). Erişim Adresi: https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Ra%27d-suresi/1709/2-ayet-tefsiri (Erişim Tarihi: 25 Mart 2021).

Döndüren, H. (t.y.). *Sorularla İslamiyet*. Erişim adresi: https://sorularlaislamiyet.com/kaynak/intihar (Erişim Tarihi: 7 Mayıs 2021).

Düzgit, H.C. (2020). *Türk Yazıtlarında Cibril-Ülgen Adı Ve Psychike(Psişik) Kelimeleri İle Çiy Enerjisi Bağlantısı*. Erişim adresi: https://www.onaltiyildiz.com/?haber,8186 (Erişim Tarihi: 23 Ağustos 2021).

Eskatologya . (t.y). *TDK Sözlükleri*. Erişim Adresi: https://sozluk.gov.tr (Erişim Tarihi: 12 Ocak 2021).

Karşılaştırma Yöntemi. (t.y.). Erişim Adresi: http://www.kursunkalem.com/sosyoloji-terimi/karsilastirma-yontemi/#gsc.tab=0 (Erişim Tarihi: 20 Mayıs 2021).

Kozmogoni. (t.y). *TDK Sözlükleri*. Erişim Adresi: https://sozluk.gov.tr (Erişim Tarihi: 7 Ocak 2021).

Mitoloji. (t.y). *TDK Sözlükleri*. Erişim Adresi: https://sozluk.gov.tr (Erişim Tarihi: 7 Ocak 2021).

Ocak, M. E. (2017). *Bilim Genç Tübitak*. Erişim Adresi: https://bilimgenc.tubitak.gov.tr/makale/buyuk-patlama (Erişim Tarihi: 18 Mart 2021).

Sarı, İ. (2008). *İsa Sarı.* Erişim adresi: https://www.isa-sari.com/mit-ve-mitoloji-kavramlari-hakkinda-genel-bilgiler/ (Erişim Tarihi: 17 Ocak 2021).

Semen. (t.y.). *Britannica Encyclopaedia*. Erişim adresi: https://www.britannica.com/science/semen (Erişim Tarihi: 30 Mart 2021).

Teogoni. (t.y.). *Türkçe Bilgi*. Erişim Adresi: https://www.turkcebilgi.com/teogoni#:~:text=Teogoni%2C%20Eski%20Yunanca%27da%20“,”%20ya%20da%20“tanrıtasarım (Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021).

Toprak Kimyası. (2012). *TÜRKTOB.* Erişim Adresi: https://turktob.org.tr/tr/toprak-kimyasi/5010#:~:text=Bilinen%20bütün%20doğal%20elementler%20toprakta,elementlerin%20topraktaki%20miktarı%20çok%20azdır. (Erişim Tarihi: 30 Mart 2021).